

155. évfolyam (2021) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
155. évfolyam (2021) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötetzet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

HÁZASSÁGPOLITIKA, HONOR, HADJÁRATOK – TANULMÁNYOK AZ ANJOU-KORRÓL

Csákó Judit: Zára 1345–1346. évi velencei ostroma a narratív kútfők tükrében 1139
Csukovits Enikő: I. (Nagy) Lajos magyar király útja Nápolyba 1167
Skorka Renáta: Érdekházasságok, kényszermátkaságok.
A dinasztikus megállapodások politikai, gazdasági és jogi jellemzői
a 14. századi Magyar Királyságban 1181
Tringli István: A királyi birtok védelme az Anjou-korban 1209

TANULMÁNYOK

Tusor Péter: Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez 1233
Csernus-Lukács Szilveszter: Nyelvpolitika és anyanyelvi megoszlás Bács-Bodrog
vármegyében 1862-ben..... 1279

NÉZŐPONT

Gyáni Gábor: Mi fán terem a marxista történetírás? 1311

TÖRTÉNETI IRODALOM

Andrea Kiss: Floods and Long-Term Water Level Changes in Medieval Hungary
(*Majláthné Sipos Csilla*) 1333
Katrín Keller – Martin Scheutz (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie und der
Dreißigjährige Krieg (*Kenyeres István*) 1335
Lovra Éva: Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában.
Városszövet- és várostipológia, 1867–1918 (*Székelly Tamás*)..... 1339
Novák Attila: Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per
(*Huhák Heléna*) 1341

<i>Mitrovits Miklós</i> : Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989 (<i>Pócs Nándor</i>)	1344
<i>Rab Virág</i> : Kapcsolati hálózatok a történelemben. Gerard Vissering és Hegedüs Loránt példája (<i>Pogány Ágnes</i>).....	1347
<i>Zoltán Boldizsár Simon</i> : History in Times of Unprecedented Change. A Theory for the 21th Century (<i>Törő László Dávid</i>)	1351
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1355

HÁZASSÁGPOLITIKA, HONOR, HADJÁRATOK – TANULMÁNYOK AZ ANJOU-KORRÓL

Csákó Judit

ZÁRA 1345–1346. ÉVI VELENCEI OSTROMA A NARRATÍV KÚTFŐK TÜKRÉBEN*

A velencei *Palazzo Ducale* szavazóterme (*Sala dello Scrutinio*) a Nagytanács óriási csarnokát követően méreteit tekintve a második a gótikus épület lenyűgözően dekorált hivatali helyiségeinek sorában. A kíváncsi látogatót a szobába lépve a kalmárköztársaság fényes győzelmeit megjelenítő festmények fogadják. Cristoforo Sortének a velencei hadak padovai bevonulását (1405) ábrázoló mennyezeti freskója vagy Andrea Vicentinónak a lepantói ütközetet (1571) bemutató monumentális képe mellett az érdeklődő szemügyre vehet egy magyar vonatkozású történelmi tablót is. Jacopo Robusti, ismertebb nevén Tintoretto (1518–1594) mozgalmas, az ádáz küzdelem kavalkádját érzékeltető, sötét tónusokkal megfestett – a harcban álló felek nyílveesszői az eget is elhomályosítják – csataábrázolása több mint két évszázad távlatából állít emléket annak a diadálnak, amelyet a Zárát ostromló velencei hadak 1346. július 1-jén I. (Nagy) Lajos magyar királynak a dalmáciai város felmentésére érkező seregei felett arattak.¹ Nem különösebben meglepő, hogy a háború, amelyet a velencei születésű reneszánsz festő témaválasztásából ítélve fontos helyen tartott számon a Köztársaság történelmi emlékezete, a lagúnák városában keletkezett krónikák lapjain is feltűnik. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk azonban, hogy a Zára teljes megadásával végződő fegyveres konfliktus fordulatai nem csupán a velencei narratív hagyományban kaptak részletes tárgyalást. Az eseményeket említő egyéb itáliai források mellett a dalmát tradíció is foglalkozik a város tizenhat hónapig tartó ostromával, amelynek történetét ily módon a velenceitől eltérő nézőpontból is lehetőségünk nyílik megismerni. A következőkben azt tekintem át, hogy a középkori történetírás hogyan láttatta Zára 1346. évi velencei kézre kerülését és Lajos király Dalmácia birtokáért Szent Márk köztársaságával vívott háborújának első, kudarccal végződött szakaszát.

---

* A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Az Anjou-kori Magyarország nyugati elbeszélő forrásai. Narratív kútfők és külpolitika című projektje (NKFIH PD 128405) támogatta. Tanácsaiért Csukovits Enikőnek tartozom köszönettel.

¹ A terem online bejárható, lásd <https://bit.ly/3zB3kqX> (letöltés 2021. márc. 21.)

Az 1345–1346. évi zárai ostrom krónikái: a forrásbázis

Az 1320-as évek elején a dalmát tengerpart Šubić Mladen bán hatalmával elégedetlen városai Velence fennhatósága alá helyezték magukat. I. Lajos – a velenceiek ostromolta Zára alatt elszenvedett 1346. évi kudarcát követően – Padovával szövetségben tett ismét kísérletet a terület visszaszerzésére: az 1356–1357. évi háborúskodást lezáró zárai béke² újfent a magyar király jogára alá juttatta a dalmáciai városállamokat. Velence és a Magyar Királyság Dalmácia okán elmérgesedett viszonya Lajos uralkodásának második felében sem bizonyult barátságosnak. A magyar király 1372–1373-ban,³ majd 1378–1379-ben a lagúnák városával szembenálló koalícióhoz csatlakozva avatkozott be az észak-itáliai városállamok belső küzdelmeibe (az 1381-ben megkötött torinói béke a zárai paktumnak a dalmáciai magyar uralmat rögzítő rendelkezéseit is megerősítette).⁴

Jelen írás a Lajos és a kalmárköztársaság közötti háborúskodás történetének egyetlen szakaszára koncentrál. Zára blokádja és a magyar királynak a dalmáciai város felmentését célzó 1346. évi hadjárata a konfliktussorozat a kutatás előtt a leginkább ismert eseménysora. Az Anjou uralkodó úgynevezett első velencei háborújának történetét a 19–20. század fordulóján Domanovszky Sándor és Vértesy Jenő tárgyalta részletesen.⁵ A politikatörténeti feldolgozást követően Baumgarten Ferenc önálló forrástanulmányt szentelt az ostrom két legjelentősebb beszámolójának: a Zára elestét dalmát szemszögből előadó *Obsidio Jadrenis*nek, valamint a velencei szerző tollán íródott *Cronica Jadretinának*.⁶ Tanulmányom arra vállalkozik, hogy több mint egy évszázad elteltével „leporolja” a hadi események forrásait.

Lajos Zára felmentésére irányuló katonai vállalkozása nem volt ismeretlen a középkori magyar történeti tradíció előtt. Mind az uralkodó kancelláriai jegyzőből

² Papp Róbert: A zárai békekötéshez, valamint annak nemzetközi utóéletéhez kapcsolódó 1358. évi oklevelek regesztái. *Fons* 24. (2017) 481–503.

³ Paolo Sambin: La guerra del 1372–73 tra Venezia e Padova. *Archivio veneto*. Ser 5. 38–39. (1946–1947) 1–76.

⁴ Pör Antal: Nagy Lajos, 1326–1382. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1892. 68–100., 298–335., 473–521.; Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 19. (1918) 59–97., itt: 70–79. és *Hadtörténelmi Közlemények* 20. (1919) 202–271., itt: 211–217., 249–253., 256–259.; Bánlaky [Breit] József: A magyar nemzet hadtörténelme VIII. I. (Nagy) Lajos korszaka. (1342–1382). Bp. 1934. 14–25.; Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Bp. 1988. 98–102., 104–109., 118., 138–144., 164–165., 171–175.; Jászay Magda: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 39–88.; Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395). (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2019. 59–71. Az előzményekhez lásd továbbá Piti Ferenc: „...de adventu regis Hungarie”. Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjárataról az 1340. évi oklevelek tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 105. (2001) 41–53.

⁵ Domanovszky Sándor – Vértesy Jenő: Nagy Lajos első hadjárata Velence ellen. *Századok* 34. (1900) 778–799., 905–923.

⁶ Baumgarten Ferenc: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. *Századok* 36. (1902) 1–20., 112–130., 326–346.

lett biográfusa, Küküllei János,⁷ mind pedig a *Dubnici Krónika* megfelelő egységének ferences rendi szerzője⁸ elbeszéli, hogy a király „az Úr 1346. évében, Szent György ünnepén fegyveresek erős sokaságával a velenceiek ellen vonult, hogy megvédje Zára városát, mert azt a velenceiek ostromolták, az ugyanis elpártolt tőlük, és hűségüket tett Magyarország királyának, miként jog szerint hozzá tartozott”.⁹ Előadásuk a harci cselekmények olyan részleteire is kitér, mint hogy a velenceiek Zárával szemben egy „Székács nevű erősséget erődítettek meg”,¹⁰ amelyet Lajos „gépekkel meg más szerkezetekkel és fegyvereseinek harcával [...] igyekezett megvívni”.¹¹ A kudarccal végződött katonai beavatkozás feltűnik a királyi adománylevelek narrációiban is. A diplomák szövegébe ágyazott elbeszélések további, a krónikások beszámolóiban nem szereplő adalékokat szolgáltatnak a hadjárat résztvevőiről, így például az uralkodó jogait a „velenceiekkel szemben saját vérenek ontásával és familiárisainak elvesztésével” védelmező Poháros Péter abaúji ispánról.¹² Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanakkor, hogy a történelem iránt érdeklődve nem kell megelégednünk a magyar források bőbeszédűnek korántsem nevezhető tájékoztatásával. Az európai krónikásirodalom egészét tekintve sem számít szokványos esetnek, hogy két, egymással párhuzamos elbeszélés – egy dalmáciai és egy velencei mű – is fennmaradt, amelynek egyetlen eseménysor (jelen esetben a zárai ostrom) története a kizárólagos témája.¹³ A kimagasló forrásértékkel bíró *Chronica Jadretina* és *Obsidio Jadrensis*¹⁴ mellett egy tucatnyi egyéb itáliai beszámolóval is rendelkezünk, amelyet témánk kapcsán faggatóra vonhatunk: a kútfők túlnyomó

⁷ Kumorovitz L. Bernár: Tótsolymosi Apród János mester küküllői főesperes kancelláriai működése. *Levéltári Közlemények* 51–52. (1980–1981) 5–29.; Kristó Gyula: Utószó. In: Küküllei János: Lajos király krónikája – *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról. (Millenniumi magyar történelem. Források) Ford., utószó, jegyz. Uő. Bp. 2000. (a továbbiakban: KJN) 89–117.: 90–103.; Uő: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Bp. 2002. 93–97.

⁸ Kristó Gy.: Utószó i. m. 105–114.; Uő: Magyar historiográfia i. m. 89–91.

⁹ KJN 44. A latin szöveget lásd *Chronicon Dubnicense*. In: *Historiae Hungaricae fontes domestici* I. Scriptores III. Ed. M[atthias] Florianus. Quinque-Ecclesiis 1884. 1–207., itt: 144–145.

¹⁰ KJN 17. A latin szöveget lásd *Johannes de Thurócz*: *Chronica Hungarorum* I. Textus. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series Nova 7.) Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. Bp. 1985. 160–188., itt: 167. Lásd továbbá *Érszegi Géza*: *Castellum Stikat / Castellum Stikat: The Career of Péter Poharas in the Hungarian Royal Court*. In: *Omnis creatura significans*. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára / *Essays in Honour of Mária Prokopp*. Szerk. Tüskés Anna. Bp. 2009. 349–353.

¹¹ KJN 45. Lásd továbbá *Chronicon Dubnicense* i. m. 145.

¹² Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Vál., bev., jegyz. Kristó Gyula. 2. kiadás. Szeged 2000. 269. (Ford. Orbán Imre).

¹³ Modern kiadásait lásd *Opsada Zadra – Obsidio Iadrensis*. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 54. Scriptores 6.) Manuscriptum postumum a Veljko Gortan, exaratum digesserunt Branimir Glavičić – Vladimir Vratović, cooperantibus Damir Karbić – Miroslav Kurelac – Zoran Ladić. Zagreb 2007. (a továbbiakban: *Obsidio Iadrensis*); *Cronica Jadretina*. Venezia – Zára 1345–1346. A cura di Gherardo Ortalli – Ornella Pittarello. Venezia 2014. (a továbbiakban: *Chron. Jadretina*).

¹⁴ *Chron. Jadretina* 3. (Gherardo Ortalli bevezető tanulmánya).

többségükben Velencéhez kapcsolhatók, ám a firenzei Giovanni Villani vagy az *Estei Krónika* is említést tesz Lajos Zára alá érkező hadairól.¹⁵

Írásom középpontjában a dalmáciai események külhoni narratív forrásai állnak. Bár a magyar középkorkutatás rendszeresen használja a szövegeknek az ostrom történetéhez kínált információit, magukat a krónikákat kevéssé ismeri. Pedig a Baumgarten forrásközpontú vizsgálata óta eltelt időben nem csupán az egyes olasz krónikák újrakiadása történt meg a *Rerum Italicarum scriptores* megújult sorozatának¹⁶ hasábjain: 2004, illetve 2017 óta modern *editió*ban áll a rendelkezésünkre a Zára alatti történések legfontosabb dalmáciai és velencei forrása is. A krónikák rendszerbe foglalása, valamint az újabb kutatások eredményeinek a vizsgálatokba történő bevonása reményeim szerint segíthet újragondolni Lajos úgynevezett első velencei háborújának egyes kérdéseit.

A következőkben elsőként bemutatom – földrajzi bontást alkalmazva – az elbeszélő források csoportját: az *Obsidio Jadrensis* a modern szakirodalom eredményeire is támaszkodó ismertetését a velencei krónikák (s ezek sorában a *Chronica Jadretina*), valamint a kérdéskörhöz vonható egyéb itáliai és osztrák kútfők tárgyalása követi. Az írás második, forráselemző része azt járja körbe, hogy egyes témák – Nagy Lajos alakja, a magyarok állítólagos árulása vagy a zárai kudarc okai – hogyan jelennek meg a pártosságtól sem mentes krónikák lapjain.

A zárai ostrom dalmáciai forrása: az *Obsidio Jadrensis*

Tamás főesperesnek (1200/1201–1268) a spalatói főpapok történetét előadó *gesta episcoporum*át¹⁷ és Micha Madius spalatói patrícius (1284 körül – 1357 után) krónikáját¹⁸ követően az *Obsidio Jadrensis* a harmadik a dalmát történeti hagyomány azon nagyobb lélegzetű elbeszéléseinek a sorában, amelyek a medievisztika érdeklődésére

magyar vonatkozású értesüléseik miatt is számot tarthatnak.¹⁹ Az 1345–1346. évi zárai ostrom históriáját megéneklő mű nem maradt ránk középkori kéziratban; csupán kései másolatait ismerjük. Alkalmassint az autográf példányt használhatta Franciscus Fumatus (de Fumatis) zárai nemes, aki egy általa meglehetősen romlott állapotúként értékelt *manuscriptum (valde obscuris fragmentis)* nyomán írta át a krónika szövegét 1532-ben (Zágráb, Arhiv HAZU, Zbirka kodeksa, sign. II. a 35.).²⁰ A 14. századi kézirat még a 17. században is rendelkezésre állhatott Zárában: nem elképzelhetetlen, hogy erről készítette másolatát (Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6958.) a neves historikus, a traui születésű Johannes Lucius (Ivan Lučić), aki azután *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* című munkájának függelékében közre is adta az *Obsidio* textusát.²¹ Az *editio princeps* szolgálhatott alapul az osztrák Johann Georg Schwandtner számára, aki a 18. század közepén felvette a dalmáciai elbeszélést háromkötetes, a magyar történelem kútfőit közrebocsátó forráskiadványába.²² A középkori krónikásműnek ugyanakkor egészen az újabb időkig nem készült – annak kiemelkedő jelentősége ellenére sem – kritikai kiadása. Vejlko Gortan előmunkálatait követően a modern szövegközlés 2007-ben láthatott napvilágot a Horvát Tudományos Akadémia gondozásában.²³

A két könyvre tagolódó krónika – helyesebben inkább *gesta* vagy memoár²⁴ – szerzősége máig tisztázatlan kérdésnek számít a történettudományban. Műve ajánlásában, amelyet az elbeszélés ráadásul ugyancsak ismeretlen megrendelőjéhez intéz, a névtelen *auctor* nem árul el többet magáról, mint hogy személyét Zára előkelőinek sorában kell keresnünk (*ex nobili ortus progenie*).²⁵ Az eseményekről szemtanúként beszámoló tudósítás lejegyzőjét a kutatás sokáig azonosíthatónak vélte Nicolaus de Matapharisszal (vagy Nicolò Matafari), a dalmáciai város érsekével (1333–1367), aki Velence győzelmét követően Budán, Nagy Lajos udvarában keresett menedéket.²⁶ Mivel azonban a

¹⁵ A bibliográfiai adatokat alább tüntetem fel.

¹⁶ *Rerum Italicarum scriptores*. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento. Ordinata da L. A. Muratori, nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosuè Carducci. I–CXVII. Città di Castello–Bologna 1900–1975. (a továbbiakban: RIS²).

¹⁷ Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – *Archdeacon Thomas of Split*: History of the bishops of Salona and Split. Latin text by Olga Perić. Eds., trans. Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney. (Central European Medieval Texts 4.) Bp.–New York 2006.

¹⁸ *Johannes Lucius*: De regno Dalmatie et Croatiae libri sex. Amstelaedami 1666. 371–380.; *Ioannes Georgius Schwandtner*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III. Vindobonae 1746–1748. III. 636–653. Magyar vonatkozású részletét Makk Ferenc fordításában lásd Károly Róbert emlékezete. Vál., szerk., bev., jegyz. Kristó Gyula – Makk Ferenc. (Bibliotheca historica) Bp. 1988. 54., 127–129. A szerzőről lásd *B. Halász Éva*: Micha Madius de Barbazanis – a történetíró és spalatói nemes patrícius. Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 135. (2013) 59–70.

¹⁹ *Johannes Lucius*: De regno Dalmatie et Croatiae libri sex. Amstelaedami 1666. 371–380.; *Ioannes Georgius Schwandtner*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III. Vindobonae 1746–1748. III. 636–653. A szerzőről lásd *B. Halász Éva*: Micha Madius de Barbazanis – a történetíró és spalatói nemes patrícius. Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 135. (2013) 59–70.

²⁰ *Miroslav Kurelac – Damir Karbić*: Ljetopis „Obsidio Iadrensis libri duo”, njegovo historiografsko i povijesno značenje / The chronicle Obsidio Iadrensis libri duo and its historiographical and historical importance. In: *Obsidio Iadrensis* 3–20., 53–67.: 19., 66.

²¹ *Lucius, J.*: De regno Dalmatie i. m. 387–422.; *Kurelac, M. – Karbić, D.*: Ljetopis i. m. 19., 66–67. Lucius munkásságára lásd *Gál Judit*: Iohannes Lucius és hagyatéka. Belvedere Meridionale 30. (2018) 1. sz. 114–126.

²² *Schwandtner, I. G.*: Scriptores rerum Hungaricarum i. m. III. 665–723.; *Kurelac, M. – Karbić, D.*: Ljetopis i. m. 20., 67.

²³ A horvát–latin kétnyelvű kiadást lásd *Obsidio Iadrensis* 109–291.

²⁴ A műfaj kérdéséhez lásd *Kurelac, M. – Karbić, D.*: Ljetopis „Obsidio Iadrensis libri duo” i. m. 15., 63.

²⁵ *Obsidio Iadrensis* 119. (I, 2).

²⁶ Életére lásd *Dizionario Biografico degli Italiani*. I–. Roma 1960–. (a továbbiakban: DBI) Online változat: <http://www.treccani.it/biografie/> (letöltés 2021. júl. 20.) (Andrea Labardi szócikke).

szakirodalom utóbb felhívta a figyelmet arra, hogy a bizonyosan a művelt prelátusnak tulajdonítható liturgikus kézikönyv, a *Thesaurus pontificum* semmiféle stílus- és nyelvhasználatbeli rokonságot nem látszik mutatni az *Obsidió*val, a Matapharis érsek szerzőségét valló teória megdőlni látszik.²⁷ Míg a Zárai Névtelen kilétének vonatkozásában legfeljebb sejtéseket fogalmazhatunk meg, addig a szakirodalom jóval nagyobb biztonsággal állítja, hogy az *Obsidio* csekély idővel az elbeszélte események után készülhetett.²⁸

A krónika első egysége a prólógussal és az ajánlással együtt huszonnégy, míg a második húsz fejezetre tagolódik. A II. könyv 20. *caputjánál* az elbeszélés hirtelen megszakad: az epilógust a kézirati hagyomány nem tartotta fenn.²⁹ A Zárai Névtelen műve, amely az 1344 szeptembere és az 1347 márciusa közé eső időszak történetét öleli fel,³⁰ a kérdéses rövid periódusban a dalmáciai város történetének a ránk maradt legrészletesebb előadását kínálja. A forrás a velencei ostrom közvetlen előzményeinek a bemutatásával indul. A mű beszámol Lajos király arra tett első kísérleteiről, hogy az atyja idejében az adriai tengerparton megingott királyi hatalmat³¹ megszilárdítsa, és a Dalmácia feletti magyar uralmat helyreállítsa. A szlavón báni méltóságot betöltő Hahót nb. Alsólendvai Miklós hadjáratát³² követően az uralkodó 1345-ben személyesen vonult a Délvidékre, ahol bihácsi táborában sorra jelentek meg előtte a horvát urak és a dalmáciai városok követői, hogy ők hűségükről biztosítsák. A velencei fennhatóságot lerázni kívánó Zára három küldötte azonban késvé érkezett: mire Bihácsot elérték, Lajos már visszaindult Magyarországra.³³ Az *Obsidio* középpontjában annak a tizenhat hónapon át tartó ostromnak a története áll, amely alá a magyar király távozását követően Andrea Dandolo dózse fogta a hűtlenségéért megbüntetni kívánt Zárát. Az elszenvedett vereség következményeiről: arról, hogy az 1346. december 21-én a városba bevonuló velencei hódítók milyen intézkedéseket foganatosítottak a következő év elején, az utolsó *caput* tájékoztat.³⁴

²⁷ *Neven Budak*: „Obsidio Jadrensis” kao povijesno i književno djelo naše predrenasane. Radovi filozofskog fakulteta u Zadru 23. (1983–84) 353–358.; *Kurelac, M. – Karbić, D.*: Ljetopis „Obsidio Iadrensis libri duo” i. m. 17–18., 65–66.

²⁸ Uo. 16–17., 64.

²⁹ Obsidio Iadrensis 290. (II, 20.); *Kurelac, M. – Karbić, D.*: Ljetopis „Obsidio Iadrensis libri duo” i. m. 17., 64–65.

³⁰ *Baumgarten F.*: Forrástanulmányok i. m. 6.

³¹ *Kristó Gy.*: Az Anjou-kor háborúi i. m. 76–78.

³² Obsidio Iadrensis 121., 123., 125. (I, 3); *Kristó Gy.*: Az Anjou-kor háborúi i. m. 99. A bán személyére lásd *Wertner Mór*: A Buzád–Hahót nemzetség. Turul 16. (1898) 19–33., 59–65., különösen: 23.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 16., II. 94.

³³ Obsidio Iadrensis 128., 129. (I, 4); *Pör Antal*: A történeti jelenetek korhű rekonstrukciójáról. Negyedik levél a szerkesztőhöz. Századok 27. (1893) 862–874., itt: 865–866.; *Kristó Gy.*: Az Anjou-kor háborúi i. m. 99–101. A témához lásd továbbá *Sufflay Milán*: A Nelipicsek hagyatéka. Turul 25. (1907) 70–85., 140–147., különösen: 71–72.

³⁴ Obsidio Iadrensis 287., 289., 291. (II, 19). Az események kronológiáját lásd *Damir Karbić – Zoran Ladić*: Kronologija događaja – A chronology of events. In: Obsidio Iadrensis 21–35., 69–84.

Nem kell meglepőnek tartanunk, hogy a Névtelen az eseményekről korántsem tudósít minden elfogultságtól mentes hangon: rögtön a prólógust átítatja a velenceiekkel szemben táplált harag.³⁵ Krónikája ugyanakkor a pártos színezet ellenére is kimagasló forrásértékkel bír az előadás minuciózus részletességének és pontosságának köszönhetően³⁶ (a szövegbe ráadásul a dózsának vagy Nagy Lajosnak a záraiakhoz intézett levelei is egészükben beépültek).³⁷ A horvát kutatás újabban Zára 14. századi városképét vagy Velence korabeli katonai erejét vizsgálta a középkori történetírói alkotás adatainak tükrében,³⁸ az *Obsidio* azonban egyéb elemzési lehetőségeket is felvet.³⁹

Az ostrom velencei forrásai: a *Chronica Jadretina* és egyéb beszámolók

Az *Obsidio Jadrensis*hez mérhető jelentőségében az a krónika, amely velencei szemszögből állít emléket az 1345–1346. évi eseményeknek. A magyar középkorkutatással Baumgarten Ferenc ismertette meg a forrást, aki azonban – bár tudott a mű akkor még kiadatlan latin nyelvű variánsának létéről – az eredeti változat helyett csupán a *Chronica Jadretina* vulgarizált textusát használhatta. Az olasz nyelvre átültetett elbeszélés a kézirati hagyományban az úgynevezett *Cronaca Pseudo-Zancaruola* anyagának képezi a részét. Az 1446-ig ívelő kompiláció⁴⁰ szövegébe ágyazódó beszámolóra Jacopo Morelli,⁴¹ a velencei Biblioteca Marciana

³⁵ Obsidio Iadrensis 115., 117. (I, 1).

³⁶ *Baumgarten F.*: Forrástanulmányok i. m. 7.; *Kurelac, M. – Karbić, D.*: Ljetopis „Obsidio Iadrensis libri duo” i. m. 17–18., 61–62.

³⁷ Pl. Obsidio Iadrensis 123., 125. (I, 3), 131., 133., 135. (I, 5).

³⁸ *Sandra Begonja*: Srednjovjekovno djelo *Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra* kao povijesni izvor za prikaz vojnopomorske moći Venecije u 14. stoljeću. Povijesni prilozi 47. (2014) 81–141.; *Uš*: The Urban Appearance of Zadar in Medieval Narrative Sources – Obsidio Iadrensis: The Siege of Zadar. In: Towns and Cities of the Croatian Middle Ages – Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction? Eds. Irena Benyovsky Latin – Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb 2017. 151–177.

³⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy az elbeszélésnek legújabb önálló doktori értekezést szentelő Dolores Butić vitatja a szöveg egységes mivoltát. A textus nyelvi–lexikai vizsgálatára épülő hipotézise értelmében a 16. századi kéziratban ránk maradt krónikaszcöveg nem tekinthető egyetlen középkori szerző alkotásának. Az elbeszélést alighanem Franciscus de Fumatis, az 1532. évi *manuscriptum* lejegyzője kompilálhatta azon forrástörödékek felhasználásával, amelyek a város két évszázaddal korábban történt ostromáról a rendelkezésére álltak (*hic nempe liber de quibusdam valde obscuris fragmentis exscriptus et compilatus fuit*). Lásd *Dolores Butić*: Analiza djela Obsidio Iadrensis – od teksta do autora / Analysis of the work Obsidio Iadrensis – from text to author. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Zágrábi Tudományegyetem. 2020. (<https://bit.ly/3yFjApt>, letöltés 2021. márc. 21.) Amennyiben Butić megállapításai helytállóak, úgy a munkával kapcsolatban már megválaszoltnak tekintett kérdések is újragondolásra szorulnak. Az *Obsidio* szövegének nyelvi elemzésére lásd továbbá *Branimir Glavičić*: Latinski jezik Kronike Obsidio Iadrensis / The latin language of the chronicle Obsidio Iadrensis. In: Obsidio Iadrensis 37–49., 85–100.; *Dolores Butić*: O leksiku djela Obsidio Iadrensis. Annales. Series historia et sociologia 22. (2012) 439–446.

⁴⁰ *Šerban Marin*: Crusades as viewed from Venice. The case of the chronicle transcribed by Gasparo Zancaruolo. Studii și materiale de istorie medie 33. (2015) 187–207.

⁴¹ Életére lásd DBI (Riccardo Burigana szócikke).

őre figyelt fel, aki a 18. század végén elsőként adta közre – valószínűleg a könyvtár Soranzo 39. (ma It. VII. 49–50.) jelű *manuscriptuma* alapján – az ostrom törtéreljét. Baumgartennek ebben az *editió*ban⁴² állt a rendelkezésére a dalmáciai város bevételéről szóló velencei kútfő, amelynek ismeretlen szerzőjére Morelli névtelenjeként hivatkozott.⁴³ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ma már behatóbban van lehetőségünk ismerni a *Chronica Jadretinát*, amelynek 2014-ben a latin szöveget a vulgárizált variánsal párhuzamosan közlő kiadása is napvilágot látott.⁴⁴

A Zára feletti diadalt ünneplő mű, amely kevéssel a dalmáciai város hódoltatását követően kerülhetett lejegyzésre – erre vall legalábbis, hogy szövegét érezhetően átítatja a győzelem mámore –,⁴⁵ a velencei krónikásirodalom azon virágzó korszakának⁴⁶ a terméke, amikor Andrea Dandolo (1306–1354) személyében olyan vezető állt a kalmárköztársaság élén, aki történetíróként is hírnevet szerzett. A dózse krónikája (*Chronica per extensum descripta*) ugyanakkor csupán 1280-ig jut el elbeszélésében, témánkat már nem érinti.⁴⁷ Az ostromról a lagúnák városának egyéb forrásai számolnak be. Aligha meglepő, hogy a kizárólag az 1345–1346. évi konfliktusnak szentelt *Chronica Jadretina* szerzőjét, „Morelli névtelenjét” a szakirodalom a Zárát hódoltató Dandolo környezetében kereste. A hipotézist, miszerint a velencei állami levéltár iratait hasznosító historikus azonos lehet Benintendi de’ Ravagnanival (1318 körül – 1365), a Maggior Consiglio jegyzőjével – aki utóbb a nagykancellári rangra emelkedett, és a dózse–történetíró műveinek átdolgozására, illetve folytatására is megbízást kapott –,⁴⁸ Georg Voigtnek köszönhetjük. A Francesco Petrarca leveleskönyvét vizsgáló német történész

szerint a költővel jó kapcsolatot ápoló Benintenditől származhat – több más episztolával együtt – a levelesgyűjteménynek a záraiak legyőzése felett ujjongó darabja (amely műfaját tekintve inkább beszéd), és következképpen a kancellárnak kell tulajdonítanunk a velencei diadalról a missziliséhez hasonló beszámolót kínáló *Chronica Jadretinát* is.⁴⁹ Eltérő megoldást javasolt ugyanakkor Girolamo Arnaldi, aki az ugyancsak a kancelláriai pályafutásával párhuzamosan történetíróvá váló Raffaino de’ Caresiniben (1314–1390) vélte megtalálni az ismeretlen *auctort*.⁵⁰ A Dandolo *Chronica brevisét* folytató és az 1343–1388 közötti évtizedek velencei történelmének – többek között a chioggiai háború eseményeinek – emléket állító Caresini⁵¹ szerzőségét azonban éppúgy nem fogadja el egyöntetűen a kutatás, mint ahogyan kétségbe vonja Benintendiét is.⁵² Több-kevesebb határozottsággal csupán annyit jelenthetünk ki, hogy a szöveg jellegzetességei alapján olyan krónikást kell sejtenuünk a mű háttérében, aki történetírói tevékenysége mellett jegyzői feladatokat is ellátott. A forrás kritikai kiadásának előszavában Ornella Pittarello ismeretlen nevű közjegyzőt javasol krónikásként, akiről azt feltételezhetjük, hogy a Zára ellen küldött velencei hajóhad irányításával megbízott Pietro Civran mellett tevékenykedett.⁵³ A hipotézis mellett szólhat, hogy a *Chronica Jadretina* latin variánsát fenntartó egyetlen kézirat (Venezia, Biblioteca Marciana ms. lat. X. 300.) – amely egyébként nem autográf példány: a kódex a 14–15. század fordulójáról származik – további szövegeket is tartalmaz az elbeszélés függelékeként. Egy, a dózse diadalát zengő rövidebb hexameteres költeményhez (*Exclamatio*), a Zára megadását rögzítő kancelláriai kiadványhoz, valamint egy Mária-dicsőítéshez csatlakozik Pietro Civran sírverse és Dandolo neki szóló parancslevele 1346 áprilisából.⁵⁴

⁴² *Don Iacopo Morelli*: Monumenti veneziani di varia letteratura per la prima volta pubblicati nell’ingresso di sua eccellenza messer Alvise Pisani cavaliere alla dignita di procuratore di San Marco. Venezia 1796. I–XXXVII.

⁴³ *Baumgarten F.*: Forrástanulmányok i. m. 326–327.; *Chron. Jadretina* 56–65. (Gherardo Ortalli bevezető tanulmánya).

⁴⁴ *Chron. Jadretina* 75–144.

⁴⁵ *Baumgarten F.*: Forrástanulmányok i. m. 333–334.; *Chron. Jadretina* 27–28. (Gherardo Ortalli bevezető tanulmánya).

⁴⁶ A 13–14. századok velencei történetírását áttekinti *Antonio Carile*: La cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV. In: *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi*. A cura di Agostino Pertusi. Firenze 1970. 75–126.

⁴⁷ *Andreae Danduli Venetorum ducis Chronicon per extensum descripta* aa. 46–1280. d. C. (RIS² 12/1.) A cura di Ester Pastorello. Bologna É. n. [1938–1958.]; *Henry Simonsfeld*: *Andreas Dandolo und seine Geschichtswerke*. München 1876.; *Girolamo Arnaldi*: *Andrea Dandolo doge-cronista*. In: *La storiografia veneziana* i. m. 127–268.; *Valentina Dell’Approvitola*: *Dandolo, Andrea*. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Eds. Graeme Dunphy et al. I–II. Leiden 2010. (a továbbiakban: EMCh) I. 506–507.

⁴⁸ *Benjamin G. Kohl*: *Ravegnani, Benintendi de’*. In: EMCh II. 1258–1259. Életére lásd továbbá DBI (Marco Pozza szócikke).

⁴⁹ *Georg Voigt*: *Die Briefsammlungen Petrarca’s und der venetianische Staatskanzler Benintendi*. (Abhandlungen der k. bayer. Akad. d. Wiss., 62.) München 1882., különösen: 28–29., 60–63. A szóban forgó levelet lásd uo. 74–77. További érveket hoz *Baumgarten F.*: Forrástanulmányok i. m. 337–346.

⁵⁰ *Girolamo Arnaldi*: *La cancelleria ducale fra culto della „legalitas” e nuova cultura umanistica*. In: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*. III. La formazione dello stato patrizio. A cura di Girolamo Arnaldi – Giorgio Cracco – Alberto Tenenti. Roma 1997. 865–887. Az írást csupán online változatban olvashattam (<https://bit.ly/3ojFgGi>, letöltés 2021. márc. 26.)

⁵¹ *Raphayni de Caresinis cancellarii Venetiarum Chronica* AA. 1343–1388. (RIS² 12/2.) A cura di Ester Pastorello. Bologna 1922. Életére és munkásságára lásd DBI (Antonio Carile szócikke); *Benjamin G. Kohl*: *Caresini, Raffaino* [Raphaynus de Caresinis]. In: EMCh I. 248.

⁵² *Marino Zabbia*: *I notai e la cronachistica cittadina italiana nel trecento*. (Istituto storico italiano per il medio evo. Nuovi studi storici 49.) Roma 1999. 259–264.

⁵³ *Chron. Jadretina* 33–43. (Ornella Pittarello bevezető tanulmánya).

⁵⁴ Az eredeti hagyománynak nem képezhetette részét a Biblioteca Marciana kódexében szereplő *appendix* valamennyi szövege. *Chron. Jadretina* 27–32. (Gherardo Ortalli bevezető tanulmánya), a szövegeket lásd uo. 132–144. Civran pályája és halálának lehetséges éve kapcsán lásd továbbá *Emmanuele Antonio Cigogna*: *Delle inscrizione veneziane* I–VI. 1824–1853. IV. 605–609.

A velencei szerző tollán keletkezett elbeszélés 1344 júliusától 1346 decemberéig – vagyis Hahót nb. Miklós bán horvátországi hadjáratától a záraiak fegyverletételeig – követi nyomon az eseményeket. Bár Zára ostromának legbővebb forrása kétségkívül az *Obsidio Jadrensis*, a *Chronica Jadretina* is számos, egyéb helyről meg nem ismerhető adalékot szolgáltat a dalmáciai város blokádjának történetéhez. A krónika önálló adatainak hitelt kölcsönöz, hogy lejegyzője több ponton is kimutathatóan támaszkodik a velencei állami levéltár okirataira. A történetírói pontosságra való törekvés ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy a szöveg minden pártosságtól mentes volna: a Dandolo dózse és a kalmárköztársaság dicsőségét zengő *Chronica Jadretina* egyértelműen velencei szemszögből láttatja Zára hódoltatásának históriáját.⁵⁵

„Morelli névtelenjé”-nek előadása korántsem az egyetlen forrás a lagúnák városának gazdag narratív hagyományában, amelyet a konfliktus kapcsán vallatóra foghatunk. A velencei krónikák – ha soraikban nem is akad további elbeszélés, amelynek a dalmáciai diadal képezné a kizárólagos témáját – rendre megemlékeznek az ostromról. A *quattrocento* az eseményekkel csaknem kortárs historiográfiai terméséből elsőként is a tévesen sokáig Pietro Giustinianinak tulajdonított krónikát (*Venetiarum historia*) kell megemlítenünk. A Velence történetét a város alapításától 1358-ig tárgyaló elbeszélés – amelynek keletkezését 1360 környékére helyezi a szakirodalom – csupán egy rövid tudósítás erejéig tér ki arra, hogy a magyar király hiába sietett Zára felmentésére 1346 tavaszán.⁵⁶ A sort folytathatjuk a *Chronica Jadretina* szerzőségét vitató teóriák kapcsán már említett Raffaino de' Caresini munkájával. Az Andrea Dandolo *Chronica brevis*ének folytatásaként készült elbeszélés – amely a köztársaság 1343–1388 közötti históriáját tárgyalja, és többek között a chioggiai háború eseményeinek is részletes forrása – meglehetősen tömören számol be a számunkra érdekes időszakról. A Dandolo korának történéseivel induló krónika egyetlen mondatban tájékoztat Zára dózséval szembeni „lázasáról” és Velence általi megbüntetéséről.⁵⁷ A latin nyelvű történeti irodalmat képviselő két elbeszélésnél részletesebben számol be az ostromról Enrico Dandolo *Cronica di Venexiája*: az eredeti változatában 1362-ig ívelő (később 1373-ig folytatott) históriát az első, már olaszul íródott Velence-történetként tartja számon a kutatás.⁵⁸

⁵⁵ Baumgarten F.: Forrástanulmányok i. m. 326., 331–335.

⁵⁶ Venetiarum Historia Vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata. A cura di Roberto Cessi – Fanny Bennato. (Monumenta storici) Venezia 1964. 228. A krónikáról lásd *Antonio Carile*: La cronachistica veneziana i. m. 38–45.; *Benjamin G. Kohl*: Chronica Venetiarum. In: EMCh I. 443–444.; *Șerban V. Marin*: Some Considerations Regarding the Anonymous Venetiarum Historia (14th Century). Historical yearbook 7. (2010) 177–194.

⁵⁷ Raphayni de Caresinis cancellarii Venetiarum Chronica AA. 1343–1388. A cura di Ester Pastorello. Venezia 1964. 3–4. (A W jelű kéziratban ugyanakkor hosszabb előadás szerepel a konfliktusról.) A forrás kapcsán lásd *Kohl, B. G.*: Caresini, Raffaino i. m. 248.

⁵⁸ Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo. Origini – 1362. A cura di Roberto Pesce. Presentazione di Angela Caracciolo Aricò. (Medioevo e Rinascimento. Testi 2.) Venezia 2010. 123–125. Enrico

A zárai diadal a köztársaság kései történeti emlékezetének is részét képezte. Az ostromról és a magyar király Dalmáciába érkező felmentő seregei felett aratott győzelemről éppúgy olvashatunk Lorenzo de Monacis 1420 és 1437 között szerkesztett krónikájában,⁵⁹ mint Gian Giacomo Caroldo 1520 körül készült, ám jóval korábbi eseményeket taglaló – a dózsék történetét 1382-ig elbeszélő – velencei históriájában. A két kancelláriai hivatalt viselt, majd diplomáciai karriert befutott szerző közül elsősorban Caroldo előadása bizonyul részletesnek; a Dandolo dózse uralmának időszakára vonatkozó szövegegység forrásainak pontos feltárásával azonban mindmáig adós a szakirodalom.⁶⁰

Egyéb itáliai források

Bár az ostrommal kapcsolatban a legtöbb információt a konfliktusban részt vevő felek történeti hagyománya kínálja, Nagy Lajos dalmáciai veresége és Zára meghódolása a dózse seregei előtt Itália-szerte ismert eseményeknek számítottak. Témánkba vágó közléseket az északi területek krónikásirodalma tartott fenn. A mintegy nyolc narratív forrás alkotta korpusz legismertebb darabja a firenzei Giovanni Villani gazdag kézirati hagyománnyal bíró világkrónikája (amelyet azután öccse, Matteo, s annak fia, Filippo folytattak). A magyar vonatkozásokban is bővelkedő elbeszélés Titus Liviustól vagy Dares Phrygiustól Troppai Mártonig

Dandolo szerzősége vitatott. A krónika és a feltételezett szerző kapcsán lásd *Carile, A.*: La cronachistica veneziana 45–63.; DBI (Giulia Baroni szócikke); *Angela Caracciolo Aricò*: Presentazione. In: Cronica di Venexia i. m. VII–VIII.; *Roberto Pesce*: Introduzione. In: Cronica di Venexia i. m. XI–LI.; *Benjamin G. Kohl*: Dandolo, Enrico. In: EMCh I. 506–507. A 14. századi velencei történetírás kapcsán lásd továbbá *Antonio Carile*: Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV. In: La storiografia veneziana fino al XVI secolo. Aspetti e problemi. A cura di Agostino Pertusi. ha sorozat, itt: (Civiltà veneziana. Saggi 18.) Firenze 1970. 75–126.; *Girolamo Arnaldi – Lidia Capo*: I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana nel secolo XIV. In: Storia della cultura veneta II. Il Trecento. Ed. Girolamo Arnaldi. Venezia 1976. 272–337., különösen: 285–307.; *Miika Kuba*: Transmission of Knowledge in Venetian Fourteenth-Century Chronicles. (Jyväskylä Studies in Humanities 334.) Jyväskylä 2017.

⁵⁹ Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii Chronicon de rebus Venetis ab urbe condita ad annum MCCCCLIV. Ad Ludovici Antonii Muratori Rerum Italicarum scriptorum VIII. appendix. Ed. Flaminius Cornelius. Venetiis 1758. 108–110. Lásd továbbá DBI (Giorgio Ravegnani szócikke); *Luigi Andrea Berto*: Lorenzo de Monacis. In: EMCh II. 1046–1047.

⁶⁰ *Giovanni Giacomo Caroldo*: Istorie Venetiane I–IV. Ed. Șerban V. Marin. București 2008–2011. III. 10–24. Lásd még *Carile, A.*: La cronachistica veneziana 158–159.; DBI (Antonio Carile szócikke); *Benjamin G. Kohl*: Caroldo, Gian Giacomo. In: EMCh I. 250–251. Ugyancsak beszámol Zára ostromáról: *Andreae Naugerii patritii Veneti Historia Veneta italico sermone scripta ab origine urbis usque ad annum MCDXCVIII nunc primum enebri erepta e MSto codice Bibliothecae Estensis*. In: Rerum Italicarum scriptores. Ed. Ludovicus Antonius Muratori. I–XXVIII. Mediolanum 1723–1751. (a továbbiakban: RIS) XXIII. coll. 915–1216., különösen: coll. 1032–1033.; *Vitae ducum Venetorum italice scriptae, ab origine urbis, sive ab anno CCCCXXI usque ad annum MCCCCXCIII auctore Marino Sanuto, Leonardii filio, patricio Veneto, nunc primum e manuscritto codice Bibliothecae Estensis luce donantur*. In: RIS XXII. coll. 399–1252., itt: coll. 611–613.

számos forrásból merít, saját kora tekintetében azonban önálló hagyományt rögzít. Giovanni, aki az 1348. évi pestisjárványnak esett áldozatul, nem csupán a Nápolyi Királyságban bekövetkezett eseményekről tájékozódott és adott hírt – tud Andrásherceg haláláról és bátyja Itáliába történő megérkezéséről –, de érinti művében Lajos király 1345. évi szlavóniai hadjáratát és a rákövetkező évben Zára felmentésére tett kísérletét.⁶¹ Egyéb beszámolóink főként a Venetói-régióhoz (Padova,⁶² Modena⁶³ vagy Ferrara⁶⁴) kapcsolódnak, ám olvashatunk a köztársaság győzelméről Pistoia,⁶⁵ Bologna⁶⁶ és Rimini⁶⁷ krónikáiban is.⁶⁸

Osztrák forrás

A dalmácia és itáliai elbeszélések mellett említenünk kell egy további forrást, amely nem csupán lejegyzési helyét, de műfaját tekintve is eltér az előzőekben említettektől. Peter Suchenwirt osztrák címerköltő és herold (1321 körül – 1396 után) tollából mintegy ötvenkét költemény: részint úgynevezett elbeszélő történeti énekek, részint allegorikus művek maradtak ránk. A történeti énekek közül

⁶¹ A krónika újabb kiadását lásd *Giovanni Villani: Nuova Cronica I–III*. A cura di Giuseppe Porta. (Biblioteca di scrittori italiani) Parma 1990–1991. különösen: III. 412., 421., 434–436. A részletek magyar fordítását lásd A három Villani krónikája. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ford., bev., jegyz. Rácz Miklós. Szerk. Bárány Attila. Máriaesnyő 2011. 126., 130–131. A krónika kapcsán lásd továbbá *Francesco Salvestrini: Villani, Giovanni*. In: EMCh II. 1478.

⁶² Guillelmi de Cortusiis *Chronica de novitatibus Padue et Lombardie*. (RIS² 12/5.) A cura di Beniamino Pagnin. Bologna 1941–1975. 919–920.; *Benjamin G. Kohl: Guiguelmo Cortusio*. In: EMCh I. 493–494.

⁶³ *Chronicon Mutinense Iohannis de Bazano* [AA. 1188–1363]. (RIS² 15/4.) A cura di Tommaso Casini. Bologna 1917–1919. 131. Az 1363-ig ívelő elbeszélés Modena és a Veneto-vidék történetére koncentrál, lásd *Peter Damian-Grint: Giovanni da Bazzano*. In: EMCh I. 710.

⁶⁴ *Polyhistoria fratris Bartholomaei Ferrariensis, ordinis Praedicatorum, ab anno MCCLXXXVII usque ad MCCCLXVII italice conscripta*. In: RIS XXIV. coll. 695–848., itt: coll. 781. Az 1361–1388 között adatokat tartalmazó *Polyhistoriát* Muratori hibásan tulajdonította Bartolomeo da Ferrarának. A kutatás ma a bencés rendi Niccolò da Ferrara szerzőségét fogadja el. Személyeikre lásd DBI, letöltés 2021. jún. 23. (Riccardo Pallotti és Antonio Alecci szócikkei). További forrás: *Chronicon Estense cum additamentis usque ad annum 1478*. (RIS² 15/3.) A cura di Giulio Bertoni – Emilio Paolo Vicini. Città di Castello 1908 – Bologna 1937. 134. Az 1095-től 1393-ig ívelő elbeszélés Ferrara és az Este-dinasztia történetére koncentrál. Lásd *Benjamin G. Kohl: Chronicon Estense*. In: EMCh I. 335–336.

⁶⁵ *Storie Pistoiesi* [MCCC–MCCCXLVIII]. (RIS² 11/5.) A cura di Silvio Adrasto Barbi. Città di Castello 1907–1914. 220. Az 1348-ig ívelő olasz nyelvű elbeszélés kapcsán lásd *Stefan Albrecht: Storie Pistoiesi*. In: EMCh II. 1393–1394.

⁶⁶ *Corpus chronicorum Bononiensium*. (RIS² 18/1.) I–IV. A cura di Albano Sorbelli. Città di Castello–Bologna 1910–1940. II. 542–543. (Cronaca B); *Peter Damian-Grint: Bartolomeo della Pugiola*. In: EMCh I. 145–146.

⁶⁷ *Marcha di Marco Battagli da Rimini* [AA. 1212–1354]. (RIS² 16/3.) A cura di Aldo Francesco Massera. Città di Castello 1912–1913. 52–53.; *Marie Bláhová: Battagli, Marco of Rimini*. In: EMCh I. 147–148.

⁶⁸ Egy további, az Aquileiai Patriarchátushoz kapcsolható forrás a 16. századból: *Vitae patriarcharum Aquileiensium acutore Antonio Bellono Utinensi*. In: RIS XVI. coll. 21–106., itt: coll. 54.

jelentős számú: összesen tizenöt tartalmaz magyar vonatkozást. A magyar említések I. Károly uralkodásának végétől II. (Kis) Károly koráig ívelnek, Suchenwirt azonban elsősorban Lajos uralmának szentel figyelmet.⁶⁹ Az általa nagyra tartott uralkodó lovagi erényeit és cselekedeteit egy 1356 után szerkesztett költeményben önállóan is megénekli (*Von Chunik Ludwig von Ungerlant*). A király Zára alá vonuló hadait ugyanakkor nem csupán ez az elbeszélés említi.⁷⁰ Suchenwirt több olyan lovag portréját is felvázolja, aki pályafutása során megfordult Magyarországon, és az Anjouk szolgálatába szegődött. Közöttük van Cillei Ulrik (Ulrich von Cilly) gróf, akiről a verselő azt is elárulja, hogy részt vett a dalmáciai város alatt vívott ádáz csatában (*Von graff Ulreichen von Tzilli*).⁷¹

Nagy Lajos Zára felmentését célzó hadjárata a krónikák előadásában

Miután a velencei hadak 1345 késő nyarán ostrom alá vették a várost, a záraiak nem haboztak a magyar király segítségéért folyamodni. Budára azonban ebben az időben érkezett meg Andrásherceg aversai meggyilkolásának híre, s öccse haláláról tudomást szerezve a fiatal uralkodó az adriai tengerpart helyett Nápoly (és a Nápolyi Királyság hűbérura, az Avignonban székelő pápa) felé fordította a figyelmét. Hadai élén csupán a következő év tavaszán indult meg Dalmáciába. Amikor értesültek készülődéséről, a velenceiek megerősítették hatalmas faerődjüket, az ostrom céljaira emelt *sticutumot* (vagy magyaros alakban *székácsot*), s május 16-án gyors, ám eredménytelen rohamot intéztek a város ellen. Lajos június első napjaiban érkezett meg a hadszíntér közelébe. Először Zára falaitól néhány mérföldnyi távolságra ütött tábornak, s miután csapataival felderítette a vidéket, június 25-én az ostromlott város alá vonult. A velencei favár ellen július 1-jén indított offenzíva azonban kudarcot vallott, és a vereséget követően a magyar király – Zárát lényegében a sorsára hagyva – gyorsan távozott is Dalmáciából.⁷²

A források tanúságára épülő elemzésben három kérdés tárgyalására szorítkozom. Elsőként is megvizsgálom, hogyan vélekednek a krónikások a magyar uralkodóról (1.), majd bemutatom, mit árulnak el seregéről és hadjáratának

⁶⁹ *Bleyer Jakob: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben*. Századok 33. (1899) 788–812., 879–912., itt: 796–798., 903.

⁷⁰ Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag zur Zeit- und Sittengeschichte. Hrsg. Alois Primisser. Wien 1827. 1–3. (a megfelelő szöveghelyet lásd 2.); *Bleyer J.: Magyar vonatkozások i. m. 798–810.*

⁷¹ Peter Suchenwirt's Werke i. m. 51–53., különösen: 51.; *Bleyer J.: Magyar vonatkozások i. m. 903.*

⁷² *Bánlaky [Breit] J.: A magyar nemzet hadtörténelme i. m. VIII. 14–25.; Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi i. m. 105–108.; Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon II. i. m. 61–62.*

résztvevőiről (2.). Tárgyalom végezetül azt is, hogy az elbeszélések miféle magyarázatot kínálnak Lajos Zára alatt elszenvedett kudarcára (3.).

A magyar király

Arról, hogy az Anjou uralkodó 1346 tavaszán Dalmáciába vonult seregei élén, azok a források is említést tesznek, amelyek nem tanúsítanak különösebb érdeklődést a zárai konfliktus iránt, és csupán rövid tudósítás formájában adnak hírt az ostromról. Az *Estei Krónika* például a következőképpen számol be Velencének az adriai város felett aratott diadaláról: „Eközben történt az eset, hogy Zára városa fellázadt a velenceiek uralma ellen. A velenceiek közössége erre hatalmas sereget vezényelt oda, amely fel volt szerelve a hadak számára szükséges minden ellátmánnyal. Ezt látván a záraiak magukat és városukat a fentebb mondott magyar király fennhatósága alá helyezték: az említett uralkodó – amint a történekről tudomást szerzett – mindent hátrahagyott, övéivel a mondott város megsegítésére sietett, és több napig falai alatt állomásozott annak reményében, hogy Zárát megszerezheti. A velenceiek közösségének hadai azonban mégis bevették a várost, így a király csekély dicsőséggel tért meg övéivel a hazájába.”⁷³

Az eseményekről bővebb elbeszélést kínáló krónikák részletesebb figyelmet szentelnek a magyar uralkodó szerepének. Az ostrom két főforrásának, az *Obsidio Jadrensis*nek és a *Chronica Jadretinának* közös vonása, hogy előadásuk – a prológust követően – Lajos trónra lépésével és a fiatal uralkodónak a délvidéki magyar uralom helyreállítását célzó törekvéseit ismertetve indul. Az I. Károly örökébe lépő király, akit az ismeretlen velencei szerző – tévesen – huszonnégy esztendőnek ír le,⁷⁴ annak ellenére válik főszereplőjévé a tizenhat hónapig tartó ostrom történetét feldolgozó historiáknak, hogy a város megsegítésére érkező hadai csupán egyetlen hónapig tartózkodtak Zára közelében, és anélkül távoztak Dalmáciából, hogy eredményt sikerült volna elérniük.

A Zárai Névtelen krónikája szerint az ostromlottak kezdettől fogva a magyar király támogatásába vetették reménységüket. Lajoshoz rögtön a velencei hajóhad érkezését követően elküldték követüket,⁷⁵ s az uralkodó 1345. augusztus 25-én

kelt levelének⁷⁶ – amely azonnali segítségnyújtást ígért Zára polgárai számára – tartalmát megismerve zajos ünneplésben törtek ki.⁷⁷ Az események azonban nem alakulhattak a várakozásaiknak megfelelően. A Névtelen nyomán tudjuk, hogy Zára szeptember elején Lajos öccséhez, András calabriai herceghez is küldöttet menesztett Aversába. A magyar uralkodónak a tizennyolcadik életévét még be sem töltött fiatalabb fivére azonban éppen az azt követő éjszakán lett gyilkosság áldozata, hogy fogadta és a támogatásáról biztosította a dalmáciai delegáltat.⁷⁸ A tragikus esemény óhatatlanul hatással volt Zára sorsára: a király egyelőre letett szándékáról, hogy személyesen vezessen hadat az Adriai-tenger partjára. Ahogyan a krónika jellemzi a hangulatot: „Akinek [tudniillik Andrásnak – Cs. J.] a haláláról értesülve a záraiak az igen nagy fájdalomtól sújtva sóhajtozni kezdtek, és Zára számos nemese a keserűségtől átítatva félretette jókedvében csináltatott öltözékét, és nagy bánatában gyászruhát öltött, amelyet azután, amíg hat hónap hossza el nem telt, fel nem cserélt. A mondott záraiak ugyanis a királyba vetett erős hitüket és reményüket megőrizték, és ha ilyen esemény nem következett volna be, hazájuk szabadságát már bizonyosan megtapasztalhatták volna.”⁷⁹ A Névtelen szavai is jelzik, hogy bár Lajost lefoglalta a gyász – majd pedig a bosszú és a nápolyi trón megszerzésének a gondolata –, Zára korántsem feledte az uralkodó azon ígését, hogy személyesen siet a város felmentésére.⁸⁰ A király iránti töretlen bizalom legszembeütőbb megnyilvánulása, hogy a város védőszentjének november 25-ei ünnepén Miklós (Nicolaus de Matapharis) érsek, aki a Szent Chrysogonus-templomban a szentmisét celebrálta, az ott egybegyűlteknak felmutatta azt a zászlót, amelyet Lajos a városnak hűsége jeléül megküldött. A lobogót a szertartást követően Zára piacterén egy csaknem tizenegy láb magas póznára vonták fel.⁸¹

Aligha kell mindezek után meglepőnek tartanunk, hogy az uralkodó azon levelei, amelyekben arról biztosította az ostromlottakat, hogy több hónapnyi keselkedést követően 1346 tavaszán valóban megindul a Délvidékre, új reményekkel töltötték el a város lakóit. A Névtelen, aki a király fegyveres segítséget ígérő üzeneteit sorra beemeli krónikájába – ily módon is jelezve, hogy a záraiak kiemelkedő

⁷⁶ Uo. 153., 155. (I. 11).

⁷⁷ Uo. 155. (I. 11).

⁷⁸ Obsidio Iadrensis 157. (I, 12). Lásd továbbá *Kropf Lajos: Az aversai gyilkosság*. Erdélyi Múzeum 13. (1896) 97–111., 163–177., 211–228., 258–273.; *Miskolczy István: András herceg tragédiája és a nápolyi udvar*. Századok 62. (1928) 766–800., 869–887.

⁷⁹ „De cuius morte Iadertini nimio dolore puncti ingemiscere ceperunt et quamplures nobiles de Iadra amaritudinis tactu togas hilaritate confectas exuunt lugubriaque vestimenta in multo assumunt mēre et ea veraciter non mutarunt, donec spatium sex mensium circulariter non defluxit, ex eo, quod dicti Iadertini grandem spem et fiduciam in ipso rege retinebant et, nisi talis euentus contigisset, iam Iadertini liberationem sue patrię infalibiler percepissent”. Obsidio Iadrensis 159. (I, 13).

⁸⁰ Uo. 169. (I, 17).

⁸¹ Uo. 171. (I, 18).

⁷³ „Interim alius accidit casus, quod civitas Çare rebellata est manibus Venetorum. Tunc comune Venetorum direxit ibi maximum exercitum cum furnimentis omnibus necessariis ad exercitum. Cives Çare sic videntes, subposuerunt se et civitatem dominio dicti regis Ungarie: quod sentiens dictus rex, relictis omnibus, adcessit cum suis in subsidium dicte civitatis, ibique steterunt per multas dietas, sperantes habere civitatem; tamen gentes comunis Venetorum obtinuerunt civitatem: quare rex cum suis cum modico honore recessit ad propriam patriam”. Chronicon Estense i. m. 134.

⁷⁴ Obsidio Iadrensis 121. (I, 3); Chron. Jadretina 84.

⁷⁵ Obsidio Iadrensis 147. (I, 9).

jelentőséget tulajdonítottak Lajos érkezésének –,⁸² lefesti a lelkesedést, amely a polgárságot annak hírére hatotta át, hogy a magyar sereg táborát ütött Szemelnik határában: „Ki tudná elmondani az óriási megkönnyebbülést, amely a hűség záraiakon úrrá lett? Kifejezésére egyetlen nyelv sem volna elégséges. Ki írhatná le a király kegyét, amelyben ekkor a leghűségesebb záraiakat részeltette? A királyét, akit nem egyszer, hanem gyakorta s még annál is sűrűbben hallhattak hangoztatni, hogy sokkal inkább óhajtja: testét Zárában fektessék koporsóba, mintsem hogy a legállhatatosabb záraiakat magukra hagyja.”⁸³ A hangulat csak fokozódott, amikor Lajos az ostromlott város falai alá vonult. Míg azonban a záraiak körtáncot jártak és lovagi játékokat rendeztek az utcákon,⁸⁴ addig a velenceiek korántsem szemlélték kitörő örömmel a magyar hadak megjelenését.

Bár magáról az uralkodóról a *Chronica Jadretinā*ban kevesebb szó esik, mint a dalmáciai elbeszélésben, a negyvenegy fejezetre tagolódó – az *Obsidió*nál jóval tömörebb – velencei történelem egyértelműen a köztársaság győzelme áll a középpontjában. A magyar hadak indulásáról először a 13. *caput* végén olvashatunk.⁸⁵ A szerző szerint a ravasz záraiak azzal veszik rá Lajost, hogy váltsa be ígéretét és nyújtson segítséget a városnak, hogy felhívják figyelmét: Dalmácia megszerzése biztosíthatja számára a tengeri átkelés lehetőségét Apuliába, ahol öccse halálának megbosszulására és a Nápolyi Királyság trónjának az elfoglalására készül. A 14–31. *caputok* – amelyek a velenceiek előkészületeiről, a király megérkezéséről, a július 1-jén vívott ütközetről, majd pedig a köztársaság diadalmármoráról és Lajosnak a vereséget követő gyors távozásáról adnak számot – csaknem a felét teszi ki a szöveg teljes terjedelmének.⁸⁶ Az egy évig és négy hónapig elhúzódó ostrom történetírója annak a mintegy másfél hónapnyi periódusnak az eseményeiről tájékoztat tehát a legnagyobb részletességgel, amelynek során Velence az Anjou uralkodóval való összecsapásra készült, hogy azután vereséget mérjen a magyar király hadaira. Mivel a krónika elsősorban a dőzse dicsőségét kívánja megénekelni, nem kell csodálkoznunk azon, hogy szerzője az ellenfelet igyekszik minél hatalmasabbnak és rettegettebbnek beállítani. Azon a ponton, amikor Lajos Zára alá vonul hadi népével, a velenceiek helyzetét – minden bizonnyal azért is, hogy

utóbb a győzelem még értékesebbnek tűnjék – kevés reménnyel kecsegtetőnek festi le.⁸⁷

Az elmondottak érzékeltetik: Lajos július 1-jén elszenvedett kudarca mindkét háborús fél történeti hagyományában kulcsmomentuma az ostrom történetjének. Azt, hogy az adriai hadszíntérre siető magyar király az európai nagyhatalmi politika jelentős szereplőjének számított, nem csupán a velencei és a dalmát tradíció jelzi: hasonló következtetésre juthatunk akkor is, ha Giovanni Villani beszámolóját olvassuk. A firenzei történetíró, aki rövid tudósításában kiemeli, hogy az uralkodó érkezését hírül véve a velenceiek először nem vállalták az ütközetet, hanem „több napon át nagy félelem s élelemhiány között bástyájuk mögé zárkózva maradtak”, egy közzsájon forgó történetet is rögzít a királlyal kapcsolatban. Az *Obsidió*ban nem szereplő anekdota szerint Lajos nem csupán élelmiszerekkel látta el az ostromlottakat, hanem „ismeretlenül személyesen is bement [tudniillik a városba – Cs. J.], hogy bátorságot öntsön a záraiakba”.⁸⁸ Az álruhás uralkodó története arra vall, hogy az ifjú királyt karizmatikus egyéniségként tartották számon.

Lajos serege

Forrásaink, még ha a témát nem is tárgyalják kimerítően, arról a seregről is kínálnak néhány adalékot, amely a sorsdöntő július 1-jei napon alulmaradt Velencével szemben. A krónikások előszeretettel adnak hírt a haderő létszámáról: az erre vonatkozó becslések azokban a beszámolóknak is feltűnnek, amelyek csupán szűkszavúan tájékoztatnak a hadjárat eseményeiről. Rögtön le kell szögeznünk ugyanakkor, hogy a különféle elbeszélések egymástól igencsak eltérő számadatokat tárnak elénk. Domanovszky megítélése szerint túlzónak kell ítélnünk az *Obsidio* azon értesülését,⁸⁹ miszerint Lajos zászlai alatt százazres haderő állt volna szemben a velenceiek tengeri és szárazföldi erejével. Sokkal inkább hajlott arra, hogy nagyobb hitelt tulajdonítson az alacsonyabb létszámot – mintegy 20 ezer fő⁹⁰ – megjelölő tudósításoknak.⁹¹ A kérdést aligha dönthetjük el teljes bizonyossággal, ám a leírások mindenképpen azt sejtetik, hogy Lajos a kortársak szemében igen jelentősnek számító katonai erővel kísérelhette meg az ostromlott

⁸² Uo. 205., 207., 209. (II, 2).

⁸³ „Quis ergo librare posset solatium vehemens, quod fideles Iadertini percipiebant? Lingua quoque sufficiens non foret ad exprimendum. Quis benignitatem regis, quam tunc fidelissimis Iadertinis aperiebat? Qui non semel, immo sepe et crebrius cum iuramento affirmasse visus est, potius suum velle corpus ladre condere sacrofago quam constantissimos Iadertinos velle desolatos relinquere”. *Obsidio Iadrensis* 229. (II, 6).

⁸⁴ Uo. 231. (II, 7).

⁸⁵ *Chron. Jadretina* 94–95.

⁸⁶ Uo. 96–119.

⁸⁷ Uo. 102.

⁸⁸ A három Villani krónikája i. m. 131. Az olasz nyelvű szöveget lásd *Villani, G.*: Nuova Cronica i. m. III. 436. Az alfejezetben tárgyalt események kapcsán lásd *Domanovszky S. – Vértessy J.*: Nagy Lajos i. m. 788–799., 905–915.

⁸⁹ *Obsidio Iadrensis* 229. (II, 6).

⁹⁰ *Corpus chronicorum Bononiensium* i. m. II. 542. Vö. *Polyhistoria fratris Bartholomaei Ferrariensis* i. m. coll. 781.

⁹¹ A kérdéshez vonható forrásokat összegyűjtötte és értesüléseiket áttekintette *Domanovszky S. – Vértessy J.*: Nagy Lajos i. m. 915.

város felmentését. A részletesebb híradások a sereg összetételére is következtetni engednek. Giovanni Villani azt írja, hogy a király „3000-nél [az eredeti szövegben: 30 000-nél – Cs. J.] több magyarral s némettel, nagyobbbrészt lovassal, köztük 20 000 jó íjász, a többi kiváló lovas” érkezett meg Szlavóniába.⁹² Peter Suchenwirt egyik költeménye is megerősíti, hogy valóban harcoltak német lovagok Lajos zsoldjában. Az osztrák herold úgy tudja ugyanis, hogy amikor az uralkodó „hatalmas sereggel, hatvanezernél több emberrel” táborozott Záránál, Ulrich von Cilly gróf is részt vett a harcokban.⁹³ Az *Obsidio* névtelen szerzője horvátokat, bosnyákokat, jászokat, kunokat vagy cseheket is említ az adriai város falai alatt összegyűlt katonák soraiban.⁹⁴ Bőbeszédűbb forrásaink ugyancsak kitérnek arra, kik voltak Lajos szövetségesei. A Magyarországról érkező hadak nem csupán Alsólendvai Miklós szlávón és Kotromanics István bosnyák bánok seregeivel egészültek ki a Délvidéken:⁹⁵ csatlakoztak a sereghez Bertrand aquilei-ai patriarcha csapatai is.⁹⁶ A *Chronica Jadretina* azzal kapcsolatban tartott fenn egyedi értesülést, hogy a horvát urak mely táborot választották a konfliktus idején. A velencei szerző megjegyzi, hogy míg Gergely corbaviai gróf és a segniai grófok fegyveresen is támogatták a királyt, addig Pál ostrovicai vagy Mladen klisszai grófok Velence hűségén maradtak.⁹⁷ A dalmát és itáliai krónikások előadásai nem szólnak ugyanakkor arról, hogy bárói és főemberei közül kik kísérték el az ifjú uralkodót az Adriai-tenger partjára. Az eseményekről minuciózus részletességgel tudósító *Obsidio Jadrensis* kizárólag Lackfi István erdélyi vajda személyét emeli ki (amint azt alább látni fogjuk, meglehetősen negatív szerepben tüntetve fel a nápolyi hadjáratok későbbi hőseit).⁹⁸ A tudósításokat áttekintve meglepőnek tűnhet, hogy a krónikások által komolynak ítélt haderő gyorsan alulmaradt Velencével szemben, és a vereséget követően a király rögtön távozott is a hadszíntérről.

⁹² A három Villani krónikája i. m. 131. A fordításban – hibásan – háromezer fős sereg szerepel, az adatot javítottam. [Cs. J.] „Ma que’ di Giadra dubitando che per lungo assedio non mancasse loro la vettuaglia, rimandaro per lo re d’Ungheria; il quale sentendo ciò per messaggi di quelli di Giadra, e per seguire la sua impresa di venire in Puglia, ritornò inn-Ischiavonia con più di XXX^m tra Ungheri e Tedeschi, a cavallo la maggiore parte, che bene i XX^m erano arcieri, e gli altri buoni cavalieri”. *Villani, G.*: Nuova Cronica i. m. III. 435.

⁹³ *Bleyer J.*: Magyar vonatkozások i. m. 903.

⁹⁴ *Obsidio Iadrensis* 916.; *Domanovszky S. – Vértsey J.*: Nagy Lajos i. m. 916. Lásd továbbá *Chron. Jadretina* 102.

⁹⁵ *Obsidio Jadrensis* 237., 241., 243–244.

⁹⁶ Uo. 235.; *Vitae patriarcharum Aquileiensium* i. m. coll. 54.

⁹⁷ *Chron. Jadretina* 102–104.; *Baumgarten F.*: Forrástanulmányok i. m. 331–332.

⁹⁸ *Obsidio Jadrensis* 241. Lakfi István pályafutása kapcsán lásd *Farkas Csaba*: Egy udvari katonabáró I. Károly szolgálatában. Lackfi István és az Anjouk Magyarországa. In: Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai. Szerk. Szanka Brigitta et al. Szeged 2018. 13–33.; *Csukovits Enikő*: Lackfi István Apuliában. In: Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2016. 61–68.

A zárai kudarc okai

Jól ismert, hogy Lajos Zára alatt elszenvedett vereségének okairól a magyar történeti tradíció egymással szöges ellentétben álló vélekedéseket őriz. Kükküllei János úgy tudja, hogy „a király hadserege erősen fáradozott az erősség [tudniillik a velencei favár – Cs. J.] bevételén”, ám „azt – mivel túlságosan erős és szilárd volt – nem tudta elfoglalni”.⁹⁹ A Névtelen Minorita ezzel szemben a következőképpen tájékoztat bennünket: „De minthogy a harcosok vezéreinek és előljáróinak akaratát – mint mondják – a velenceiek forintja megrontotta, az a király úr tiszta és becsületes akaratával nem egyezett, ezért a sereg előljárói áruló módon nem bocsátkoztak összeütkezésbe”.¹⁰⁰ A velenceiekkel való tárgyalásokat el nem utasító, az ellenfél pénzét elfogadó magyar bárók motívuma az itáliai és dalmát kútfőkben is jelen van. Míg a *Chronica Jadretina* mit sem tud az árulásról – a velencei szerző hallgatása abban is magyarázatát lelheti, hogy a történetíró nem kívánta a vesztegetési kísérletek említése révén kisebbiteni a köztársaság haderejének érdemeit –,¹⁰¹ addig négy elbeszélő forrás is akad, amely a Névtelen Minoritához hasonló magyarázatot szolgáltat a magyar sereg kudarcára.¹⁰²

Az egymástól független híradások sorában elsőként említhetjük a kérdéshez a legtöbb információt kínáló *Obsidio Jadrensis*, amely a következőket állítja: „A királyt gyakorta keresték a velenceiek küldöttei, hogy vele megbeszéléseket folytathassanak. Az uralkodó sem nem adott azonban engedélyt arra, hogy a színe elé járuljanak, sem pedig nem egyezett bele abba, hogy meghallgassa mondandójukat. Mivel a velenceiek ily módon nem remélhették tehát, hogy szót érthesse nek a királlyal, a magyar előkelőkkel és a bosnyák bánnal kezdtek barátkozni, s elhintették közöttük annak az árulásnak és összeesküvésnek a magvát, amelyet rögtön meg is fogunk jelölni.”¹⁰³ A július 1-jei események elbeszélésére rátérve a krónikás valóban elő is adja, hogy a záraiak egy kisebb – szerinte ötven főből álló – magyar csapattal rohamot intéztek a *sticatum* ellen, Lajos haderejének nagyobbik része azonban réltlenül szemlélte, amint a velenceiek visszaszorították a támadókat. Az ismeretlen történetíró Kotromanics Istváné mellett Lackfi István

⁹⁹ KJN 18.

¹⁰⁰ KJN 45.

¹⁰¹ *Chron. Jadretina* 114–119.

¹⁰² A forrásokat összegyűjti *Domanovszky S. – Vértsey J.*: Nagy Lajos i. m. 917. 5. és 6. jegyz. Lásd továbbá *Domanovszky Sándor*: A Dubnici Krónika. Századok 33. (1899) 226–256.; 342–355.; 411–451., itt: 414.; *Jászay M.*: Velence és Magyarország i. m. 52.

¹⁰³ „Sēpius per Venetorum missos rex exquisitus fuerat, ut ipsi possent cum dicto rege aliquos conferre sermones. Quibus rex nec licentiam accedendi tribuebat nec ipsos tantum audire consentiebat. Sed ex quo Veneti cum ipso rege orenari non presummerent, cum sublimioribus Vngaris ac bano Bosnensi ceperunt adinuicem amicarī nec non inter se conficientes quoddam prōditionis et conspirationis genus, quod statim indicare promittimus”. *Obsidio Jadrensis* 237. (II, 8).

erdélyi vajda felelősségét emeli ki.¹⁰⁴ A motívum a velencei hagyományban sem teljesen ismeretlen: a Pietro Giustinaninak tulajdonított krónika úgy fogalmaz, Lajos tanácsosaitól becsapva vesztette el az ütközetet, s távozott szégyenszemre az Adria-partvidékről.¹⁰⁵

A Velencén kívül keletkezett itáliai krónikák sorában kettő is akad, amelyet az itt bemutatni kívánt hagyományhoz kapcsolhatunk. Míg Marco Battaglinál csupán egy rövid említés erejéig olvashatunk arról, hogy Lajos seregének egy része árulónak bizonyult,¹⁰⁶ addig Giovanni Villani további részletekkel is szolgál a történekekről. A témába vágó sorokat teljes terjedelmükben idézzük: „A velenceiek állandó alkudozásban álltak a királlyal követek útján, hajókat ígértek neki segítségül az Apuliába való átkelésre, de a maguk uralma alatt akarták tartani Zárát, némi felsőbbbségi adót juttatva neki. E feltétel azonban nem tetszett a királynak, s így semmi sem lett belőle. A velenceiek azonban pénzüikkel megvesztegettek néhányat az ő magyar bárói közül, akik hűtlenül azt tanácsolták uruknak, hogy térjen vissza Magyarországra, mivel azon évben az élelmiszer nagyon drága volt Itáliországban, ami részben igaz is volt, s hajókat sem rendelt az Apuliába való átkelésre.”¹⁰⁷

A tudósítások megbízhatóságával kapcsolatban a szakirodalom állásfoglalása korántsem volt egységes. Míg Domanovszky (és Vértesy) elfogadták az általuk főforrásként használt *Obsidio* tanúságát,¹⁰⁸ addig az események vizsgálatába a *Chronica Jadretinát* is bevonó Baumgarten egyértelműen elutasította, hogy árulás történt volna.¹⁰⁹ Az újabb irodalom többnyire Domanovszkyval látszik egyetérteni: a hadtörténeti összefoglalások – a *Dubnici Krónika* és a Zárai Névtelen nyomán – megemlékeznek arról, hogy a magyar hadak elutasították a velenceikkel való megütközést.¹¹⁰ A kérdésnek a Lajos király uralkodásáról szóló monográfiájában a legutóbb figyelmet szentelő Csukovits Enikő köztes álláspontra helyezkedik, amikor úgy fogalmaz: még ha a velencei fél vesztegetési kísérletére sor került is, az árulás aligha lehetett olyan látványos, mint ahogyan azt az *Obsidio* kétségkívül pártos szerzője állítja.¹¹¹

¹⁰⁴ *Obsidio Jadrensis* 237. (II, 9).

¹⁰⁵ *Venetiarum historia* i. m. 228.

¹⁰⁶ *Marcha de Marco Battagli* i. m. 53.

¹⁰⁷ A három Villani krónikája i. m. 131. Az olasz nyelvű szöveget lásd *Villani, G.: Nuova Cronica* i. m. III. 436.

¹⁰⁸ *Domanovszky S. – Vértesy J.: Nagy Lajos első hadjárata* i. m. 917–918.

¹⁰⁹ *Baumgarten F.: Forrástanulmányok* i. m. 112–119.

¹¹⁰ *Bánlaky [Breit] J.: A magyar nemzet hadtörténelme* i. m. VIII. 20–21.; *Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi* i. m. 107–108. Ellentétesen vélekedett ugyanakkor *Jászay M.: Velence és Magyarország* i. m. 51–52.

¹¹¹ *Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon* II. i. m. 62.

A fentebb említett forrásokról megállapíthatjuk: azok között nem szükséges semmiféle filológiai kapcsolatot feltételeznünk. A tézist mi sem igazolja jobban, mint az, hogy az azonos hagyományhoz kapcsolható összesen öt elbeszélés előadása – ahogyan arra egyébként Baumgarten is felhívta a figyelmet – több ponton is eltér egymástól. A beszámolók közös vonása, hogy kategorikusan elutasítják, miszerint a velenceieknek magát az uralkodót is sikerült volna megvesztegetniük. Az olasz, dalmáciai és magyar szerzők egyaránt a bárókat vádolják összeesküvéssel. Míg a Névtelen Minorita vagy Marco Battagli nem nevezik meg, hogy a sereg mely része bizonyult árulónak – Giustinani az uralkodó tanácsosairól beszél –, addig a Zárai Névtelennél már nagyon is konkrét gyanúsítottakkal találkozunk. A szöveg ugyanis nem csupán Kotromanics István bosnyák bánt jelöli meg felelősként, hanem a magyar elit egyik tagját, Lackfi vajdát is. Ami az események lefolyását illeti: a Giustinani-féle krónika és Battagli rendkívül szűkszavú közléseiből valójában az sem derül ki, hogy a magyarokat a velencei arany győzte volna meg arról, hogy helyezkedjenek szembe uralkodójuk akarataival. Az események magyar és zárai krónikái részletesebbeknek bizonyulnak, és lényegében egybehangzóan állítják: Lajosnak tétlenül kellett szemlélnie, hogy a július 1-jei ütközet során a velenceiektől megvesztegetett hadai nem szálltak szembe az ellenféllel. Ezekről a híradásoktól némiképpen különbözik Villani tudósítása, amely nem tér ki a *sticatum* ostromára. A firenzei szerző az *Obsidio Jadrensis*hez hasonlóan elmondja, hogy a velenceiek követei többször is megkíséreltek tárgyalni Lajossal, ám próbálkozásaik – mivel a király a város feladására nem volt hajlandó – nem vezettek eredményre. Az olasz krónika mit sem tud ugyanakkor arról, hogy a bárók a harcba szállást megtagadták volna. Villani szerint a velenceiek pénzének hatására az előkelők rábeszélésükkel győzték meg Lajost, hogy vonuljon el Zára alól.

Az egymástól egyes momentumaikban különböző, ám az árulás tényét mégis egybehangzóan állító források nyomán azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyarok megvesztegetésének – mint a kudarc okának – legalábbis szóbeszéd tárgyát kellett képeznie. Lehetséges-e azonban, hogy a vádat esetleg csupán a tragikus eseményekre magyarozatot kereső záraiak invenciójának kell tekintenünk? A július 1-jei vereség, majd a magyarok gyors távozása a hadszíntérről egyértelműen azt jelentette a dalmáciai város számára, hogy előbb-utóbb alulmarad Velencével szemben. A bűnbakkeresés nem állhatott távol a kétségbeesett helyzetben lévő ostromlottaktól, s az *Obsidio* névtelen szerzőjéről is feltételezhetjük, hogy – mivel a királyt semmiképpen sem kívánta negatív színben feltüntetni – hitelt adott a bárók velenceiek által történt megvesztegetéséről alighanem közszájon forgó híreszteléseknek, és a *sticatum* alatt elszenvedett kudarcot a hűtlen főemberek tétlenségének, a csatától való távolmaradásának tudta be.

Utóbbi teóriának a valószínűségét csökkenteni látszik azonban egyfelől az, hogy a kutatás által különösen megbízhatónak ítélt dalmáciai forrásnak tendenciózsága ellenére sem jellemzője, hogy gyökeresen megmátsa a tényeket. Sőt, azt is meg kell említenünk, hogy a krónikás a záraiak hibáit sem hallgatja el: felrója a város lakóinak, hogy kapzsiságukban – s alighanem elbizakodottságukban, hogy az ostrom hamarosan véget érhet – igen magas áron adták az élelmiszert a falaik alatt táborozó magyaroknak.¹¹² A hipotézisnek, miszerint egy, a dalmáciai hagyományban kiformalódott mítosszal lehet dolgunk, ellentmondani látszik az is, hogy a magyarok árulása olyan elbeszéléseknek is eleme, amelyeket nem Zárában jegyeztek le. Azt azonban, hogy egy Dalmáciában kiformalódott szóbeszéd eljutott Firenzébe vagy Reginibe, ahol Villani vagy Battagli rögzítette, még nem tarthatjuk perdöntőnek arra nézve, hogy a híresztelésnek volt valószínűsége. Töprengésre készíthet ugyanakkor bennünket, hogy a hagyomány – igaz, egyetlen rövid híradás formájában – a velencei történetírásban is megjelenik. Ennél is elgondolkodtatóbb azonban, hogy a Névtelen Minorita – akitől éppen azt várhatnánk, hogy Kükülleihez hasonlóan a magyarok hősiességének állít emléket – éppen olyan szigorú a bárókhoz, mint az *Obsidio* szerzője, s nem hallgatja el, hogy az előkelők képtelenek voltak ellenállni a velencei arany csábításának. Igaz, a *Gesta Nagy Lajos királyról* megfelelő *caputját* ismeretlen szerzője az események után több mint másfél évtizeddel foglalta írásba – a mű keletkezését 1362–1363 fordulójára helyezi a kutatás –,¹¹³ következésképpen az sem elképzelhetetlen: az elbeszélés torz hagyományt rögzít. Érthetetlennek kell azonban tartanunk, hogy az árulás története miért tört magának utat Lajos király történetében, ha az előkelők Zára alatti szégyenteljes viselkedése nem számított ugyanúgy közismertnek a magyarok körében, mint a dalmáciai városban.

Több érvet hozhatunk ugyanakkor amellest is, hogy az árulás vagy nem történt meg, vagy mégsem érintette olyan mértékben a magyar sereget – s bizonyult döntő faktornak a július 1-jei ütközet kimenetelében –, mint ahogyan azt a Zárai Névtelen és a Névtelen Minorita indulatoktól fűtött előadásai sugallják. Az álláspont mellett felhozható bizonyítékok sorában idézi egyfelől a szakirodalom azon velencei krónikák tanúságát, amelyek a fentebb bemutatott forrásokkal szemben ádáz küzdelemről és a magyarok felett aratott fényes győzelemről számolnak be.¹¹⁴ Az utóbbi típusú híradást rögzítő elbeszélések csoportjába tartozik rögtön a *Chronica Jadretina* is, amely úgy tudja, a magyarok részéről több mint hétezer

halottja volt a véres csatának.¹¹⁵ Az ütközet lefolyásáról hasonló módon tájékoztat bennünket Lorenzo de Monacis, aki a következőket írja: „A királyiak közül sokat megöltek, rengeteget megsebesítettek, mivel szinte minden pillanatban együttes kilövésével 15 000 hajítógép bombázta a barbárokat; végül visszaverték őket királyukkal együtt. Kimerülten, sebesülten hátráltak táborukba, a velenceiek és a zsoldosok üldözték őket. Végül menekülni kezdtek, hátrahagyva sátraikat, gépezeteiket, szekereiket és málláikat, az egész sereg jelentős veszteségével és a király szégyenfoltjával és dicstelenségével.”¹¹⁶ Kései forrásaink közül Gian Giacomo Caroldo krónikája ugyancsak a bárók hűtlenségének említése nélkül számol be a *sticatum* alatt vívott harcokról; ezen a ponton azonban egyetlen pillanat erejéig el kell időznünk a 16. századi elbeszélés egyik lehetséges forrásának kérdésénél. Caroldónál ugyanis meglepő módon ugyanazzal a téves hagyománnyal találkozhatunk, amely Kükülleinél is tetten érhető: a két beszámoló – hibásan – úgy tudja, hogy a szóban forgó július 1-jei napon Wulfing Haschendorfer lovag mellett Tóth Lőrinc fia, Bertalan is holtan maradt a csatatéren.¹¹⁷ Megfogalmazhatjuk tehát a sejtést: a műve megírásához minden bizonnyal számos forrást felhasználó velencei diplomata előtt nem maradt ismeretlen a témához egyébként kevés információt kínáló magyar hagyomány sem. Caroldo az ütközet előzményeiről és lefolyásáról kínált leírása tehát – teljes terjedelmében legalábbis – nem tekinthető önálló hírértékkel bíró tudósításnak. A 16. században összeállított krónika mellett is szép számmal akadnak azonban olyan elbeszélések, amelyek – miközben a magyarok árulásáról hallgatnak – komoly összecsapásról számolnak be a két fél között. A hagyományra nem csupán a velencei tradíció kínál példákat:¹¹⁸ hasonló beszámolót rögzít a padovai Guiguelmo Cortusio,¹¹⁹ s Peter Suchenwirt is úgy tudja: Zára alatt „számtalan íj, nyíl s lándzsa osztogatta naponkint fáradhatatlanul a halált”.¹²⁰

Az elbeszélő források tanúságát erősítheti a magyar okleveles anyag bizonyossága: Poháros Péter jelen írásban is említett privilégiumához hasonlóan számos

¹¹⁵ Chron. Jadretina 116.

¹¹⁶ A forrást Jászay Magda fordításában idézem, lásd *Jászay M.: Velence és Magyarország* i. m. 52. Vö. Laurentii de Monacis Veneti i. m. 109–110.

¹¹⁷ „[...] si che, con gran terrore, gl'inimici si misero in rotta, restandone morti gran numero di loro, et fra gl'altri Bartolomeo figliuolo di Lorenzo Tot et Harsandofér Alemanno valorosissimi Kavallieri”. *Caroldo, G. G.: Istorie Veneziene* i. m. III. 21. Vö. „Ubi etiam strenui milites Bartholomeus filius Laurentii Tot et Harsadorfer Theutonicus de parte regis in pugna sunt occisi”. *Johannes de Thuróc: Chronica Hungarorum* i. m. I. 167. A Kükülleinél szereplő információ értékeléséhez lásd *Johannes de Thuróc: Chronica Hungarorum* II. Commentarii. 1–2. Ed. Elemér Mályusz – Julius Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 8–9.) Bp. 1988. II/2. 115.

¹¹⁸ A krónikákat számba veszi *Baumgarten F.: Forrástanulmányok* i. m. 118.

¹¹⁹ Cortusii Patavini duo i. m. 920.

¹²⁰ A forrást Bleyer Jakab fordításában idézem, lásd *Bleyer J.: Magyar vonatkozások* i. m. 903.

¹¹² Obsidio Jadrensis 233., 235. Lásd még *Domanovszky S. – Vértessy J.: Nagy Lajos első hadjárata* i. m. 916–917.

¹¹³ *Kristó Gy.: Utószó* i. m. 113–114.

¹¹⁴ *Baumgarten F.: Forrástanulmányok* i. m. 117.

adománylevél tudósít arról, hogy a királyi donációban részesülő személy Lajos dalmáciai hadjárata során szerzett a maga számára érdemeket.¹²¹ Bár a ránk maradt diplomák javarészt a *sticatum* alatt vívott ütközet ádáz mivoltát és a magyarok hősiességét látszanak tehát bizonyítani, említhetünk egy dokumentumot, amely jelezheti, hogy a magyarok árulásának lehetőségét mégsem vethetjük el teljesen. Már Baumgarten Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy egy Anjou-kori formuláskönyvben – Uzsai János *Ars notariá*jában – szerepel egy oklevél, amely szerint egy *comes* azzal vívta ki egy másik nemes haragját, hogy őt megvádolta: miután társaival pénzt fogadott el a velenceiektől, kevésbé aktívan vett részt a *sticatum* ostromában.¹²² A párbajformula datálatlan, ám mivel említi Nagymartoni Pál országbíró, keletkezését egyértelműen 1349 nyara elé helyezhetjük.¹²³ Bár Baumgarten feltételezi, hogy a szóban forgó események után csaknem két évtizeddel működő Névtelen Minorita azoktól a záraiaktól kölcsönözhetette a magyarok megvesztegetésének – szerinte hamis – hagyományát, akik a város megadását követően Lajos udvarában kerestek menedéket,¹²⁴ forrásunk véleményem szerint rávilágít arra, hogy a sereg egy részének hitszegése mint a vereség lehetséges magyarázata rögtön a katonai kudarc másnapján, a záraiaktól függetlenül szóbeszéd tárgya lehetett a magyarok körében.

Hogyan egyeztethetjük tehát össze az egymásnak ellentmondó kútfők tanúságát? A kérdés megválaszolásához először is visszakanyarodhatunk Caroldo fentebb már idézett krónikájához, amelynek bizonyos részleteit Domanovszky – Baumgartennel ellentétben – éppen az árulás bizonyítékaként hozta fel.¹²⁵ A 16. századi forrás arról számol be, hogy a július 1-jei velencei győzelmet követően – tehát már a *sticatum* alatt zajlott, a kései elbeszélés szerint is véres ütközet után – a dózse arra ad felhatalmazást a tanácsnak, hogy a magyar királynak 100 ezer, a báróknak pedig 20 ezer forintot ígérjen Záráért, illetve a dalmáciai területekért.¹²⁶ A Caroldónál fenntartott beszámoló ezen a ponton ismételt

nem képvisel önálló hagyományt. A krónika forrását könnyűszerrel azonosíthatjuk: a szöveg a velencei tanács július 4-én kelt határozatából merít.¹²⁷ A köztársaság egyéb iratai tanúsítják, hogy Velence már jóval a diadalt megelőzően komoly összegekkel kísérelte meg rávenni Lajost – a király előkelőit és szövetségeseit is megkörnyékezve –, hogy mondjon le Záráról. (Láthattuk fentebb, hogy a tárgyalások – vagy az azokra tett kísérletek – az *Obsidió*ban vagy Villaninál is szerepelnek.) A kérdéses év tavaszán, amikor a *Maggior Consiglio* még úgy vélte, Lajos nem Zára felmentésére, hanem Apuliába készül, azzal bízta meg követeit, ígérjenek 40 ezer dukátot a királynak arra az esetre, ha lemond az ostromlott város feletti minden jogáról.¹²⁸ A köztársaság a Zárai Névtelennél árulóként szereplő bosnyák bánnal ugyancsak folyamatos kapcsolatban állt: április 8-án arra utasította delegáltjait, 100 dukát értékig jövőbeni szolgálataiért is ajándékozzák meg Kotromanics Istvánt.¹²⁹ Amikor a magyar hadak végül mégis megérkeztek Dalmáciába, Velence igyekezett elkerülni a fegyveres összecsapást. Június 19-én találkozunk az információval, miszerint a városállam nem csupán a királynak kínálja a korábban ígértnél is magasabb összeget (100 ezer dukátot): a ránk maradt dokumentum értelmében a bosnyák bán és a bárók markát ugyancsak jelentős summa, 20 ezer dukát ütné a tárgyalások elősegítéséért cserébe.¹³⁰

Az *Obsidio* úgy tartja, Lajos mindennemű diplomáciai érintkezést elutasított Velencével, és nem fogadta a köztársaság követeit. Villani beszámolója már megengedi, hogy folyhattak megbeszélések a király és a velenceiek között; a párbeszéd azonban a firenzei történetíró tudomása szerint nem vezetett eredményre. A *Maggior Consiglio* határozatai nyomán azonban aligha férhet kétség ahhoz, hogy Szent Márk városa az uralkodó mellett a bárókat is megkörnyékezte, hogy mihamarabb célt érhesen. Mivel számos forrásunk van, amely beszámol a véres csatáról – Miklós szlavón bán csaknem rögtön az ütközetet követően állítja oklevelében, hogy Myke fia Miklós kőrösi várjobbágy a *sticatum* ostroma során nyíltól szerzett sebet –,¹³¹ aligha hihetjük, hogy az ellenfél vesztegetési kísérlete oly

¹²¹ Baumgarten F.: Forrástanulmányok i. m. 112–113.; Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon II. i. m. 62. A hadjárattal összefüggésbe hozható okleveleket lásd Wertner M.: Nagy Lajos király hadjáratai i. m. 75–78.

¹²² Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati I–II. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pesthini 1799. I. 9.; Baumgarten F.: Forrástanulmányok i. m. 116–117.; Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon II. i. m. 62.

¹²³ Bónis György: Uzsai János Ars Notariája. Filológiai Közlöny 7. (1961) 3–4. sz. 229–260., különösen: 248. Lásd továbbá Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 7.

¹²⁴ Baumgarten F.: Forrástanulmányok i. m. 118.

¹²⁵ Domanovszky S. – Vértsey J.: Nagy Lajos i. m. 917. Vö. Baumgarten F.: Forrástanulmányok i. m. 114., 117.

¹²⁶ Caroldo, G. G.: Istorie Veneziene i. m. III. 21.

¹²⁷ Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta exera Andegavensia I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. (Monumenta Hungariae historica. Acta exera) Bp. 1874–1876. (a továbbiakban: ADE) II. 164. sz.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged 1990–. (a továbbiakban: AOkl.) XXX. 499. sz. – Domanovszky egy június 19-ei, ugyancsak a magyarokkal folytatott tárgyalásokról szóló határozatot idéz, lásd Domanovszky S. – Vértsey J.: Nagy Lajos i. m. 917. 5. jegyz.

¹²⁸ 1346. márc. 24.: Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium) II. Ed. Sime Ljubić. Zagreb 1870. (a továbbiakban: Ljubić) 329–330.; ADE II. 143. sz.; AOkl. XXX. 221. sz.

¹²⁹ Ljubić II. 333.; ADE II. 148. sz.; AOkl. XXX. 280. sz.

¹³⁰ Ljubić II. 360–361.; ADE II. 164. sz.; AOkl. XXX. 461. sz.

¹³¹ 1346. júl. 4.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I–XVIII. Ed. Marko Kostrenčić – Tadija Smičiklas.

mértékben sikeres lett volna, amint azt a Zárai Névtelen és a Névtelen Minorita állítják. Nem kell tehát arra gyanakodnunk, hogy a magyar sereg mozdulatlan maradt. Nagyon is elképzelhetőnek tűnhet azonban, hogy a táborban híre ment a velenceiek ajánlatainak. Még ha a sereg egésze vagy legalábbis jelentős része hősi-es magatartást tanúsított is a *sticatum* ostroma és a velenceiekkel való összecsapás során, a gyászos vereséget követően óhatatlanul szárnyra kaphattak azok a vádaskodások, amelyek szerint a magyar sereg egységét az ellenfél ígéretei és aranya bontották meg a végzetes napon.

Bár valószínűnek véljük tehát, hogy a velencei favár alatt valóban ádáz küzdelem bontakozhatott ki, mégsem kell azt feltételeznünk, hogy Lajos bárói egyáltalán ne estek volna kísértésbe a velenceiek ajánlatait hallva. Miben rejlik tehát árulásuk? A Névtelen Minorita úgy fogalmaz, hogy miután serege szégyenszemre elutasította a harcot, a király „e megcsalattatásában igen bölcsen viselkedett és járt el, mert bár ott bárói és főemberi révén nem szerzett tiszteletet, mégis azok valamennyi tettét okosan takargatta, nehogy lelküket még nagyobb rosszra gerjessze”.¹³² Kevésbé hihető azonban, hogy egy hasonló eset – amennyiben tényleg megtörténik – ne hagyott volna nyomot a fiatal uralkodó lelkében. Kancelláriáján ezzel szemben alig néhány év elteltével olyan adománylevél született, amely az *Obsidio* szerzője által árulónak titulált Lackfi István érdemeit emlegetve úgy fogalmazott, a vajda „vérenek ontásával [...] a legnagyobb hűséggel vállalta a szüntelen erőfeszítéseket [...] a királyi méltóság és becsület felmagasztalására”.¹³³ Visszakanyarodhatunk ezen a ponton Villani elbeszéléséhez. Az előadás értelmében a bárók hitszegése nem abban rejlik, hogy megtagadják a részvételt az ütközetben. Az előkelők – alkalmasint a július 1-jei vereséget követően, amelyre azonban a firenzei történetíró nem tér ki – rábírják a királyt, hogy vezesse haza seregét. Megkockáztathatjuk, hogy ez a híradás áll a legközelebb a valósághoz. Lajos főemberei – a *sticatum* alatti kudarcától elkecserevedve s nem mellesleg abban is bízva, hogy Velence esetleg nem marad hálátlan közbenjárásukért – meggyőzheték urukat, hogy hagyjon fel a Zára felmentésére tett kísérlettel.

Bár Lajos Dalmáciát nem kívánta végérvényesen feladni, és soha nem egyezett bele abba, hogy lemondjon a Zára feletti jogairól, alkalmasint elfogadta előkelői

érveit, amelyek arra vonatkozhattak, hogy elsődleges célját, a Nápolyi Királyság trónjának megszerzését kell szem előtt tartania. Kérdéses, vajon csakugyan tervezte-e, hogy egy Dalmáciában aratott esetleges gyors győzelmet követően még ugyanabban az évben áthajózik seregével Itáliába. A velenceiek – amint azt a *Chronica Jadretina*¹³⁴ vagy a *Maggior Consiglio* határozatai is mutatják – mindenképpen így sejtették, s Johanna is gályákat készült küldeni Pugliából, hogy Lajos hadainak tengeri átkelését megakadályozhassa.¹³⁵ Ha az uralkodó nem is azért fordult azonban vissza Magyarországra, mert tanácsadói sugallatára úgy vélhette, eredeti szándékát nem lesz lehetősége megvalósítani, hadainak Zára alóli távozásra mindenképpen összefüggésben lehet a király dél-itáliai aspirációival. A velenceiekkel vívott ütközet kedvezőtlen kimenetele ráébreszthette, kemény ellenfélre akadt, amelyet csupán kitaró harcok árán győzhet le. A nápolyi trón megszerzésének ábrándját dédelgető uralkodó aligha kívánhatott céljai megvalósítása előtt egy hosszabb, alkalmasint a seregét is megtizedelő háborúba bocsátkozni.

Zárszó

Az előzőekben olyan eseménysornak szentelhettem figyelmet, amelyről viszonylag nagy számban állnak rendelkezésünkre külhoni elbeszélő források, s ezek sorában kettő is akad, amelynek előadása különösen részletezőnek bizonyul. A történéseket eltérő szemszögből – zárai és velencei nézőpontból – is láttató beszámolók lehetővé teszik, hogy az általuk kínált adatokra támaszkodva részletes történelmet írjunk. A zárai kudarc lehetséges okait firtató alfejezet ugyanakkor arra is rávilágíthatott, hogy az egyes rész kérdések megválaszolásához abban az esetben is segítségül kell hívnunk a hazai forrásokat – mind a krónikáshagyományt, mind az okleveleket –, ha a külhoni narratív kútfők történetesen lényegesen több információval szolgálnak az eseményekről, mint a Magyar Királyság határain belül lejegyzett elbeszélések és iratok.

Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium auxilio Regiminis Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagrabiae, 1904–1990. XI. 309–310.; AOkl. XXX. 501. sz.

¹³² KJN 45.

¹³³ KHO 276–281., itt: 278. (143. sz.) (Ford. Kapitánffy István). Lásd még Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829–1844. IX/1. 756–761. (399. sz.); AOkl. XXXIV. 388–390. (706. sz.). Alsólendvai Miklós a zárai kudarc után tapasztalható kegyvesztését vitatja *B. Halász Éva*: Hahót Miklós szlavón báni működése 1343–1356. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szeged 2010. 5–10., különösen: 9–10.

¹³⁴ Chron. Jadretina 94–95.

¹³⁵ Ljubić II. 362–363.; ADE II. 169. sz.; 1346. júl. 9.: AOkl. XXX. 505. sz.

THE SIEGE OF ZADAR (1345–1346) IN LIGHT OF NARRATIVE SOURCES

By Judit Csákó

SUMMARY

The purpose of the paper is to examine the narrative sources about the siege of Zadar in 1345–1346 by the armies of the Republic of Venice and the military campaign launched by King Louis I (the Great) of Hungary (1342–1382) to relieve the Dalmatian town. First there is a presentation of the *corpus* consisting of texts (the *Obsidio Jadrensis* by an anonymous Zaratín author, Venetian chronicles including the *Chronica Jadretina* and other Italian and Austrian sources) that provide information on the conflict. Next, it attempts to take a closer look at how the presence of the Hungarian armies at Zadar is portrayed in the chronicles through specific themes, like the presence of the Hungarian king or his army or the members of the campaign. It analyzes the divergent traditions concerning the course of the battle fought on 1 July 1346 and the possible causes of Louis's defeat (such as the eventual betrayal by his barons).

Csukovits Enikő

I. (NAGY) LAJOS MAGYAR KIRÁLY ÚTJA NÁPOLYBA

1347 novemberében I. Lajos magyar király elindult a Szicíliai (Nápolyi) Királyság meghódítására. Huszonegy esztendő volt ekkor, fiatal, de már öt éve király, aki több külföldi hadszíntéren is harcolt. Magabiztosan vágott neki a korántsem veszélytelen kalandnak, amelyre öccse, András herceg 1345 nyarán történt kegyetlen meggyilkolása szolgáltatva az indítékot.¹ Cilli (a mai Celje) felé haladva november 26-ra ért Udinébe, az első jelentősebb itáliai városba, ahol a firenzei krónikás, Giovanni Villani szerint a város ura, az aquileiai pátriárka szívesen fogadta.² A szíves fogadtatás utazása további helyszínein, egészen a Szicíliai Királyság határáig kitért – az elkövetkező egy hónap szinte olyan volt a magyar király számára, mint egy diadalmenet, amelyre vélhetőleg még évtizedekkel később is jó emlékekkel gondolt vissza. Útját ünnepek, lakomák és hódoló küldöttségek keretezték, serege pedig városról városra újabb és újabb csapatokkal gyarapodott. Ez a diadalmas utazás számunkra is tartogathat új ismereteket. Az útról ugyanis számos elbeszélő forrás számolt be hosszabb-rövidebb terjedelemben, a bennük olvasható információkat azonban jószerével csak kronológiai támpontként hasznosította a magyar középkorkutatás.³ Pedig a Lajost fogadó városok és kényurak szándékaiból és céljaiból jól kirajzolható, hogyan tekintettek a magyar királyra – és országára –, milyen szövetségi szerepben látták volna szívesen, és milyen árat voltak hajlandók ezért megadni. A következő oldalakon ennek igyekszem utánajárni.

¹ Lajos nápolyi hadjáratainak és a hadjáratokat előidéző eseményeknek legalaposabb feldolgozását mindmáig elsősorban lásd *Émile-G. Léonard: Histoire de Jeanne Ire reine de Naples comtesse de Provence (1343–1382). I–III. Monaco–Paris 1932–1937. A magyar szerzők közül különösen Miskolczy István: András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. Bp. 1928., illetve Új: Magyar–olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar–nápolyi kapcsolatok. Bp. 1937. forgatható haszonnal. A hadjáratokat röviden áttekinttem: Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395). (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2019. 27–48.*

² E a di XXVI di novembre giunse inn-Udine; il quale dal patriarca d'Aquilea fu ricevuto graziosamente – Cronica di Giovanni Villani. Edizione di riferimento: Nuova Cronica. A cura di G. Porta. (Letteratura italiana Einaudi) Fondazione Pietro Bembo /Guanda. Parma 1991. 1610. (A szöveg online is hozzáférhető itt: <https://bit.ly/38eZp72>) Magyar fordítása: A három Villani krónikája. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Ford., bev., jegyz. Rác Miklós. (Középkori krónikások VIII–IX.) Bp. 1909. 140. A jelen tanulmányban idézett korabeli itáliai források elemzésébe nem bocsátkozom, rövid áttekintésüket lásd *Léonard, É.-G.: Histoire de Jeanne Ire m. II. 1. skk., illetve Marino Zabbia: I notai e la cronachistica cittadina italiana nel Trecento. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, nuovi studi storici 49.) Roma 1999.*

³ Az egyes városok elérésének dátuma a különböző forrásokban néha egy-két napot eltér. Erről lásd *Miskolczy I.: Magyar–olasz összeköttetések i. m. 124. 1. jegyz.*

Lajos és serege sehol nem időzött hosszan. Bertrand aquileiai pátriárka vendégszeretetével sem élt vissza,⁴ december 2-án már Sacilénél járt, a következő napon pedig megérkezett a padovai területen fekvő, erődített Cittadellába.⁵ Velencét, amely az előző évben Záránál térdre kényszerítette, amennyire csak tehetette, elkerülte, a városállam által küldött követséget sem fogadta.⁶ A magyar király nem vonult be Padovába sem, noha személyesen maga Giacomo da Carrara, a város ura invitálta. Giacomo komolyan készült a magyarok érkezésére. Nagy sereget várt, amelynek ellátására bőséges élelmiszerkészletet halmozott fel, így meglepődve tapasztalta, hogy a magyar sereg nem számlál többet ezer lovasnál. A készletek felélésséhez ráadásul elég idő sem állt rendelkezésükre – a magyar király a padovai meghívást is azzal utasította vissza, hogy siet Apuliába, fivére halálának megbosszulására.⁷ Csak egy éjszakát töltött Cittadellában, december 4-én már meg is érkezett útja következő állomására, az egy napnyi járőföldre fekvő Vicenzába.

Az Észak-Itáliát átszelő egyik legfontosabb útvonal mentén fekvő Vicenza a 14. század elejétől a veronai Della Scalák uralma alatt élte életét.⁸ A család élén ekkor Mastino Della Scala állt; a magyarokat Vicenzában fivére, Alberto,

⁴ VI. Kelemen pápa egy 1347. szeptemberi levele szerint a pátriárkáról Avignonban úgy tartották, különösen jó viszonyt tart fenn a magyarokkal – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 291872. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged 1990–XXXI. 868. sz.

⁵ Eodem millesimo, de mense decembris. Rex Ludoycus recessit de Ungaria et iter adripuit in Apuliam, ut vindictam sumeret de morte fratris sui antedicti; et aplicuit Udinem, deinde Sacilem, deinde in districtu Padue ad Cittadellam – Chronicon Estense cum additamentis usque ad annum 1478. A cura di Giulio Bertoni e Emilio Paolo Vicini. (Rerum Italicarum scriptores [a továbbiakban: RIS] XV/III.) Città di Castello 1908–1929. 156.

⁶ *M. Florianus*: Chronicon Dubnicense. (Historiae Hungaricae fontes domestici I. Scriptores III.) Quinqueecclesiis, 1884. 149.; *Küküllői János*: Lajos király krónikája – *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról. Ford., utószó, jegyz. Kristó Gyula. (Milleniumi magyar történelem) Bp. 2000. 48.

⁷ Il signore di Padova gli andò incontro a farli onore, e profferendogli con D cavalieri, ma però non volle entrare in Padova – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1610–1611.; Et ad iii andoe a Citadella del contado de Padoa, dove fuo molto honorato da meser Iacomo da Charara, signore de Padoa – Corpus chronicorum Bononiensium. A cura di Albano Sorbelli. (RIS XVIII/I.) Città di Castello–Bologna 1906–1939. vol. 2. 579.; A di 3. andò a Citadella del Contado di Padova, dove fu molto onorato da Messer Jacopo da Carrara Signor di Padova – Historia Miscella Bononiensis ab anno MCIV usque ad annum MCCCXCIV, auctore praesertim fratre Bartholomaeo della Pugliola ordinis Minorum. (RIS XVIII.) Mediolani 1731. 408.; Cum Rex intravit hortum Paduae, Magnus Jacobus cum suis militibus sine armis occurrit, et receptus honorifice a Rege intraverunt pariter Cittadellam, ubi fuit tanta copia victualium, quod Rex proprie mirabatur. Tunc non habebat mille equos; sed quasi pacificus procedebat. Dominus Rex tamquam privatus habuit in colloquio Dominum Paduae, quem rogavit videre Paduam regiam pacificam. Rex recusavit festinans in Apuliam ad vindictam fratris sui dilecti. – Cortusii Patavini duo, sive Gulielmi et Albrigheti Cortusiorum Historia de novitatibus Paduae et Lombardiae ab anno MCCLVI usque ad MCCCLXIV. (RIS XII.) Mediolani 1728. 925.

⁸ A korabeli itáliai államokra az újabb irodalomból elsősorban lásd *Isabella Lazzarini*: L'Italia degli Stati territoriali. Secoli XIII–XV. Roma–Bari 2003.; illetve Lo Stato del Rinascimento in Italia 1350–1520. A cura di Andrea Gamberini–Isabella Lazzarini. Roma 2014.

valamint természetes fia, Fregnano fogadta, másnap, Verona határában pedig maga Mastino.⁹ Veronában Lajos király is hosszabban időzött, négy napig volt a város vendége. A veronai tartózkodásról a hadjárat hazai tudósítója, a Névtelen Minorita hagyta a legrészletesebb beszámolót: „Amikor [Lajos] Veronába érkezett, Mastino della Scala úr, Verona ura sietett eléje, tisztelettel fogadta, és felséges ajándékokkal látta el, meg gyakori, igen finom lakomákat ültek, a királlyal és lovagjaival elmondhatatlan módon fegyvertáncot jártak, és jól érezték magukat. Hallván pedig Itália lakói, hogy a király úr Veronába érkezett, a városok előjárói és a földek urai követek révén – és akik tudtak – személyesen hozzá sereglettek, hűségsküt tettek neki, és esküvel kötelezték magukat, hűségesen a király úrhoz csatlakoztak, hogy utasításait és parancsait megtartják.”¹⁰ A beszámolóban a korabeli fejedelmi látogatások gyakorlatilag valamennyi klasszikus eleme megjelenik: a vendég méltó fogadásától a lakomákon, ajándékokon, multságokon át a vendégséghez kapcsolódó diplomáciai megállapodásokkal bezárólag. Nem tudjuk, milyen megállapodásokat kötött Lajos király a veronai várkastély falai között, az azonban tény, a Della Scalák látványos gesztussal nyomatékosították, hogy támogatják a magyar királyt itáliai tervei megvalósításában: háromszáz legjobb lovasukat adták a király mellé, hogy seregét egészen Nápolyig kísérvék.¹¹

A magyar had Veronából már déli irányban folytatta útját. Átkelt a Pó folyón, és a Mirandola felé vezető úton haladva december 10-én Modenába érkezett. A helyi örgróf, Obizzo d’Este, három város, Ferrara, Modena és Parma ura – akárcsak Giacomo da Carrara vagy a Della Scalák – városa határában fogadta a magyar királyt és seregét. Az ifjú uralkodó iránti tiszteletét jelezve lováról leszállva, gyalogosan üdvözölte volna vendégét, Lajos azonban arra kérte, üljön vissza, így lovagoltak be együtt a városba.¹² A király és egyre gyarapodó számú kísérete megvendégléséről aznap és a másnapi továbbindulás előtt a város gondoskodott. A helyi krónika szerint a sereg ekkorra már mintegy 3700 fő számlált, bár

⁹ Deinde die III° decembris Vicentiam, ubi honoratus est multum a domino Alberto de la Scala et domino Fregnano filio naturali domini Mastini – Chronicon Estense i. m. 156.; E ad III de decembre andoe a Vicenza, dove fuo molto honorato da meser Alberto da la Schala. El sequente di andoe a Verona [...] – Corpus chronicorum Bononiensium i. m. 579.; A di 4. di Dicembre andò a Vicenza, dove fu molto onorato da Messere Alberto dalla Scala. Il sequente di andò a Verona, dove stette al quanti giorni. – Historia miscella Bononiensis i. m. 408.

¹⁰ *M. Florianus*: Chronicon Dubnicense i. m. 149–150.; *Küküllői J.*: Lajos király krónikája – *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról i. m. 48.

¹¹ E alla sua partita gli diè CCC de’ suoi cavalieri della migliore gente ch’egli avesse che gli feciono compagnia fino a Napoli – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.

¹² Iverunt Mirandulam, deinde Mutinam civitatem domini marchionis Obiconis, qui exivit extra civitatem obviam regi per V milliaria, et apropinquans regi descendit pedester, de quo rex perpendens, fecit ipsum ascendere equum, et vocavit ipsum iuxta se; et sic iverunt usque Mutinam, et intromixit regem castrum suum Mutine ad hopitium – Chronicon Estense i. m. 156.

e szám valóság tartamát illetően óvatosságra int bennünket, hogy az út későbbi szakaszán a krónikások jóval kisebb létszámot említenek.¹³ A térség urai közül Modenában csatlakozott a magyar hadhoz Filippo Gonzaga 150 lovasával, hogy elkísérje őket Nápolyig. Obizzo örgróf katonát nem adott, de a királyt megajándékozta három skarlát takaróval ellátott pompás paripával, egy negyedik lóval pedig Garai János veszprémi püspököt, aki a király tárgyalásai során játszott komoly szerepet.¹⁴ A rövid, ám költséges látogatás lezárásaként Obizzo d'Este újfent lóra ült és elkísérte vendégét a város határáig, a Sant'Ambrogio hídig.¹⁵ A tornyos kőhíd túlsó partja Bolognához tartozott. Itt már várta a magyarokat a következő házigazda, Giacomo Pepoli, a város ura, aki Lajos korábbi vendéglátóihoz hasonlóan nagy tisztelettel fogadta a területén átvonuló királyt, és nem engedte, hogy kíséretével a városában, illetve vidékén bármiért is fizessenek. A vendéglátásért hálás király másnap, december 12-én Castello San Pietróban, mielőtt elhagyta Bologna területét, még lovaggá ütötte Giacomo rokonát, Matteo Pepolit.¹⁶

¹³ Circa tria milia et septem centum equites – Chronicon Mutinense Iohannis de Bazano: aa. 1188–1363. A cura di Tommaso Casini. (RIS XV/IV.) Bologna 1917–1919. 141.; Re Lodovico s'era partito da casa sua e gionse a Bologna a di xi di dicembre, el quale andava a Napoli a vendicare la vendetta de' re Andrea suo frate'llo con 1500 cavalieri – Cronache senesi. A cura di Alessandro Lisini e Fabio Iacometti. (RIS XV/VI.) Bologna 1931–1939. 553.; Rex Ungariae, nomine Ludovicus, cum MM equitibus venit in Bononia – Matthaedi de Griffonibus Memoriale historicum de rebus Bononiensium: aa. 4448 a.C. –1472 d.C. A cura di Lodovico Frati e Albano Sorbelli, introduzione e appendice di A. Sorbelli. (RIS XVIII/II.) Città di Castello 1902. 56. Lajos expedíciós seregéről a kortársak közül a magyarpárti Domenico da Gravina közöl sok, jól használható információt krónikájában. Kiadása: *Domenico da Gravina: Chronicon de rebus in Apulia gestis ab a 1333 ad a 1350.* A cura di Albano Sorbelli. (RIS XII/III.) 1903–1909., illetve legújabbán *Notar Domenico da Gravina: Chronicon de rebus in Apulia gestis.* A cura di Maria Giovanna Montrone. (Collana la mandragora 3.) Matera 2008. A forrás ilyen tárgyú adatairól lásd *Csukovits Enikő: Magyarországáról és a magyarokról.* Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2015. 183–191.

¹⁴ Partito il re di Verona, non volle entrare in Ferrara, ma fece la via da Modona, e-llà giunse di X di dicembre; e da' marchesi gli fu in Modona fatto grande onore; e vennevi meser Filippino da Gonzago di signori di Mantova e di Reggio con CL cavalieri, e seguillo infino a Napoli. E partito da Modona, giunse in Bologna a di XI di dicembre – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.; Et fecit alio die prexentari domino Regi tres equos nobiles cohopteros scarlacto, et alium equum domino electo episcopo Visperiensis. Deinde rex predictus cum omnibus suis recessit de Mutina, et ingressi sunt versus Bononiam – Chronicon Estense i. m. 156.; Rex hospitatus fuerat in praecedenti nocte apud castrum Mirandulae veniens de Verona et de Partibus Ungariae; et cum magno honore descendit cum tota familia sua ad castrum domini Marchionis, et dominus Marchio tunc stetit in palaciis comunis Mutinae, cui Regi et toti familiae suae fuit provisum de omnibus opportunis tam personis quam equis, in caena et in prandio sequentis diei, ad omnes expensas comunis Mutinae; et die martis XI decembris sequenti, sumpto cibo cum gente sua, quae poterat esse circa tria milia et septem centum equites, versus Bononiam equitaverunt – Chronicon Mutinense i. m. 141.

¹⁵ Qui dominus Marchio sociavit dictum Regem usque ad pontem sancti Ambrosii – Chronicon Mutinense i. m. 141.

¹⁶ E partito da Modona, giunse in Bologna a di XI di dicembre, e dal signore di Bologna fu ricevuto a grande onore, non lasciando spendere né a-llui né a sua gente niuno danaio in Bologna né in suo distretto. – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.; Dominus marchio adsotavit eum usque pontem sancti Ambrosii; tunc adcessit ibi dominus Jacobus de Pepulis dominus Bononie, recepitque Regem

A vonuló had Bologna után érintett először olyan városokat, amelyek nem nyitották meg kapuikat a magyarok előtt. A király előre felkészült a lehetséges ellenállásra, ahogy a *Corpus chronicorum Bononiensium* feljegyzése megőrizte, „karddal a kézben” haladt át Romagnán harcra kész seregével. Tényleges konfliktusra azonban nem került sor, csupán annyi történt, hogy Lajos Imolában és Faenzában csak a külvárosban szállhatott meg, s ezúttal az ünnepélyes fogadtatás is elmaradt.¹⁷ A csorbát azonban a következő város, Forlì sokszorosan kiköszörlülte. A magyar király itteni vendéglátója, Francesco Ordelaffi kétszáz lovassal és ezer gyalogos katonával vonult az érkező magyarok elé, hogy Lajost meghívja városába. A sereg három napig volt Forlì vendége, ünnepségekkel, táncmulatságokkal mulatva az időt. Viszonzásul Lajos lovagi övet adományozott Ordelaffinak és két fiának, valamint több előkelőnek a tartományból.

Forlì e néhány napra – kis túlzással – Közép-Itália legfontosabb városává lépett elő. A lovaggá ütési ünnepségre összesereglettek a környék meghatározó családjainak képviselői, megérkezett Riminiből Galeotto Malatesta, Ravennából Bernardino da Polenta, és tiszteletüket tették a mugellói Ubaldinik.¹⁸ Az igazi látványosságról azonban a térség legerősebb városa, Firenze gondoskodott, amely az itáliai városállamok között elfoglalt pozícióját hirdető, egyúttal a magyar királyhoz is méltó követséget küldött Lajoshoz. A követség, amelynek kiállításáról

honorífice, et iverunt Bononiam cum maximo apparatu, alio die dominus Rex recessit inde, et ingressus Castrum sancti Petri militem decoravit Matheum filium Cerre de Pepuli. – Chronicon Estense i. m. 156–157.; Et ad xii de decembre andoe a Bologna, e 'l marchese Obizo l'acompanoe infino al ponte de Sancto Ambroso; allora giunse meser Iacomo di Pepoli, signore de Bologna, el quale recevete el dicto re de Ungaria con grandissimo honore. – Corpus chronicorum Bononiensium i. m. 579–580. ¹⁷ Partendosi di Bologna il conte di Romagna che v'era per la Chiesa, no-llo lasciò entrare né inn-Imola né in Faenza, ma ne' borghi di fuori albergò. – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.; Alio die jovis XIII° decembris, Rex cum suis recessit de dicto loco et armata manu ingressi sunt usque foveas civitatum Ymole, Faventie et Furlivii – Chronicon Estense i. m. 156.; El re predicto con tuta sua brigata fece armata, et partitose da Castello San Piero, e con la spada in mano, andoe infino alle fosse della città d'Imola e de Faenza – Corpus chronicorum Bononiensium i. m. 579–580.

¹⁸ Il signore di Forlì gli andò incontro fino in sul contado di Bologna con CC cavalieri e mille fanti a piè in arme, e con grande onore il ricevette in Forlì a di XIII di dicembre, fornendogli la spesa a-llui e a sua gente, e in Forlì soggiornò III di con grande festa e carole d'uomini e di donne e di donzelle; e fece cavalieri il signore di Forlì e li suoi figliuoli e poi altri Romagnuoli – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.; Tunc Franciscus de Hordelaffis dominus Forlivii ivit obviam Regi cum maximo honore. Tunc rex decoravit milites dominum Franciscum antedictum et filios suos, ibique erant presentes dominus Malatesta de Arimino, dominus Bernardinus de Polenta, domini de Ubaldinis et alii ad honorandum Regem – Chronicon Estense i. m. 156.; Possa, passato Faenza, meser Francesco degli Ordelaffi, signore de Forlì, l'andoe incontra con grandissimo honore. Et allora el re predicto fece cavalliero el dicto meser Francescho con dui suoi figlioli: et a questo crano presenti meser Malatesta, signore de Arimene, e meser Bernardino, signore de Ravenna, e quelli degli Ubaldini – Corpus chronicorum Bononiensium i. m. 579.; Millesimo CCCLVII. (!) Indictione XV. die XII. Decembris. Magnus Rex Ungariae cum magna comitiva venit Forlivium, et ibi creavit milites Dominum Franciscum de Ordelaffiis et Dominos Johannem et Ludovicum / ejus filios – Annales Caesantenses auctore Anonymo ab anno MCLXII ad annum MCCCCLXII. (RIS XIV.) Mediolani 1729. 1178–1179.

akkor döntöttek, mikor a magyar had még Veronánál járt, és végül Forliban tisztelgett a király előtt, tíz, a városi *comune* által kiválasztott követből állt, akik egyésgesen prémmel bélelt skarlát színű ruhát viselek. Valamennyiüket két-három egyformán öltözött kísérő és két-három, azonos csíkos egyenruhát viselő csatlós és két lovas kísérte – a teljes követség létszáma elérte a száz főt; ahogy Giovanni Villani megjegyezte, „senki sem emlékszik arra, hogy mostanság ennél gazdagabb és tiszteletre méltóbb követség hagyta volna el Firenzét”.¹⁹

A magyar királyt követő kíséret egyre hosszabban kígyózott keresztül Itália változatos tájain. A had létszáma Forliban a népes firenzei követséggel is bővült, Lajos kérésére ugyanis egyelőre vele tartottak, csak Folignóban bocsátotta el őket.²⁰ Bőkezű vendéglátója, Francesco Ordelaiffi háromszáz lovas és ötszáz gyalogos vitézével csatlakozott a hadjárathoz – vagy néhány nap múlva Riminiben, vagy csak februárban, ebben ellentmondásosak forrásaink –, és csak március második felében tért vissza.²¹ A magyarok következő állomása Cesena, majd december 16-án az Adria-parti Rimini volt, ahol Galeotto Malatesta gondoskodott az ellátásukról. A vendéglátást Lajos ezúttal is lovagi övvel hálálta meg, Malatesta pedig a magyar királytól kapott lovagi címének köszönhetően jutott híressé vált melléknevéhez is, így lett ugyanis Malatesta Ungaro.²² Noha Riminiben csak egy napot maradtak,²³ a firenzei követek meghallgatására is itt szakított időt a király.²⁴ Rimini után Urbino felé haladt tovább a sereg, innen december 20-án érkeztek meg az út utolsó jelentősebb állomására a Nápolyi Királyság határai előtt, a Spoletoi-völgy középpontjában fekvő Folignóba. A városban már ott várakozott a közeli Perugia követsége, amelynek tagjai némi egyeztetés után a firenzei követekkel együtt egész Toscana nevében álltak Lajos király elé kéréseikkel

és javaslatokkal.²⁵ Giovanni Villani szerint ugyancsak Folignóban érte őt utol Bertrand bíboros, aki a pápa nevében arra intette, ne álljon bosszút öccse haláláért a nápolyi királyi ház tagjain, és egyúttal figyelmeztette, hogy az egyház tulajdonában lévő királyságban nem lehet király az egyház jóváhagyása nélkül.²⁶ Lajost azonban az összecsapás kapujában már nem lehetett eltéríteni szándékától. Folignóban még lovaggá ütött néhány embert – köztük a firenzei küldöttség három tagját, illetve két perugiai ifjút –, majd elbúcsúzott vendéglátójától, Ugolino da Trincitól, és folytatva útját karácsony estéjére a lakosság üdvözlésétől kísérve bevonult a támogatói által már rég a hűségére állított L'Aquilába.²⁷ Lajos király hadai ellenállás, konfliktus nélkül megérkeztek a meghódításra kijelölt területre.

Szögezzük le: már önmagában az a tény, hogy Lajos serege egy hónap alatt megtette az Itálián átvezető hosszú utat, komoly teljesítmény volt. Utazásuk gyorsasága és szabályozottsága, a korabeli hadviselés velejárójának tekintett kisebb-nagyobb összecsapások és fosztogatások teljes hiánya egyértelmű bizonyítékai annak, hogy a fiatal király keményen kézben tartotta katonái irányítását.²⁸ Az egy emberöltővel később, 1382-ben hasonlóképpen a Nápolyi Királyság meghódítására induló Anjou Lajos herceg, V. Károly francia király öccse ugyanis a Torino és L'Aquila közti távot, részben a magyar király által is érintett útvonalon három hónap alatt tette meg, rosszul gazdálkodva pénzzel és idővel, ráadásul lovagjainak az út során tanúsított fennhéjzásával elidegenítve a lehetséges szövetségeseket.²⁹ A magyar király azonban láthatóan tisztában volt egy fontos tényezővel: minél rövidebb időt tölt a sereg egy-egy városban, annál kevesebb lehetőség nyílik a katonák és a lakosság közti ellenséges érzelmek kialakulására. Ennek megtartása mindenképpen segíthetett annak elérésében, hogy a vendégek és vendéglátók közt nem csupán érkezéskor, de távozáskor is barátságos legyen a kapcsolat.

¹⁹ Ciascuno di detti ambasciatori per ordine del Comune si vestiro di roba di scarlatto a tre guernimenti federate di vaio. E ciascuno con due o tre compagni vestiti tutti insieme d'un panno divisato molto apparente. E oltre a-cciò ciascuno almeno due donzelli, e-cchi tre, vestiti d'una assisa d'una partita, e co-lloro II cavaliere di corte; onde furono con da C cavalli e bestie, colle some, che non si ricorda a' nostri di sì ricca e onorevole ambasciata ch'uscisse di Firenze. – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1613.

²⁰ Cronica di Giovanni Villani i. m. 1613.

²¹ (Rimininél) e di là il seguì il signore di Forlì con CCC cavalieri di sua migliore gente fino a Napoli onoratamente – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.; Millesimo CCCXLIII (!) Indictione prima die quinta Februarii. Accessit Dominus Franciscus de Ordelaiffis ad Apuliam, et ibi cum Domino Rege Ungariae et in ejus servitio per unum mensem stetit, et die XXIV. Martii sospes de persona rediit Caesenam – Annales Caesenatenses i. m. 1179.

²² Et dicitur Ungarus quoniam factus fuit miles [...] in foro Arimini a rege Ungarie – Marcha di Marco Battagli da Rimini: aa. 1212–1354. A cura di Aldo Francesco Massera (RIS XVI/III.) Città di Castello 1912–1913. 34.

²³ Chronicon Ariminense ab anno circiter MCLXXXVIII usque ad annum MCCCCLXXXV auctore anonymo ac deinde continuatum per alterum anonymum usque ad annum MCCCCLII. (RIS XV.) Mediolani 1729. 901.

²⁴ Cronica di Giovanni Villani i. m. 1614.

²⁵ Partito il detto re da Rimino, faccendo il cammino da Orbino giunse in Fuligno a di XX di dicembre – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611.; Adi 27 de dicembre nel ditto millesimo venne in Foligne el re Ludovico re de Ongarya con molta gente [...]; onde che el comuno de Peroscia ce mandò diece imbasciatori per onorare la sua venuta. [...] Stette in Foligno la persona sua doi notte et uno di, et partisse in sabato a matina per tempo et andò verso l'Aquila – Cronaca della città di Perugia, dal 1309 al 1491, nota col nome di diario del Graziani, pubblicata per cura di Ariodante Fabretti. Archivio Storico Italiano XVI/1. (1850) 146. (A december 27. biztosan hibás dátum.)

²⁶ E-llà venne a-lluì il legato del papa cardinale – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1611–1612.

²⁷ Soggiornando in Filigno il re d'Ungheria II di congrande festa, e fatti cavaliere i detti di nostri ambasciatori, come detto avemo, e fatti cavalieri più altri e di Perugia e di Filigno e della Marca e del Ducato, e poi si partidi Filigno a di XXII di dicembre, e giunse all'Aquila la vilia di Natale – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1620.; Fece in Foligno el dicto re molti cavalieri, fra li quali fece doi figliuoli de meser Francesco da Monte Melino nostri Perugini – Cronaca della città di Perugia i. m. 146.; Chronicon Dubnicense i. m. 150.

²⁸ Erről hasonlóan vélekedik Léonard is: Léonard, É.-G.: Histoire de Jeanne i. m. II. 5.

²⁹ Hadjáratról legújabbán lásd *Christophe Masson*: Des guerres en Italie avant les guerres d'Italie. Les entreprises militaires françaises dans la péninsule à l'époque du Grand schisme d'Occident. (Collection de l'École française de Rome, 495) Rome 2014. különösen 19–35.

A magyar sereg így néhol csupán egy éjszakát időzött, de a legtöbb egy helyben eltöltött idő sem volt hosszabb három-négy napnál. Ebbe az időtartamba valóban nem fért bele több, mint az illusztris vendég ünnepélyes fogadása a város határában, egy-két együtt elköltött lakoma, esetleg táncmulatsággal kiegészítve, tárgyalás a házigazdákkal, és már indult is tovább a magyar had. Forrásaink anynyira nem részletesek, hogy Lajos látogatásának minden eleméről minuciózusan tudósítsanak, nem tudjuk, a lakomákon hányan vettek részt, milyen fogásokat szolgáltak fel, és nem ismerjük – a modenai örgróftól kapott paripákon kívül – azt sem, milyen ajándékokkal igyekeztek Lajost lekötelezni az egyes városokban. A vendéglátók vélhetőleg kitétek magukért, a magyar király „villámlátogatása” azonban nem indokolt olyan nagyszabású előkészületeket, mint egy uralkodói esküvő vagy egy előre eldöntött királyi vendégség – ez utóbbiból minden bizonynyal Lajos apósának, IV. Károly császárnak egy emberöltővel később, 1377–1378 telén sorra kerülő párizsi látogatása volt a korszak egyik leglátványosabb és egyúttal legjobban dokumentált eseményora. A többhetes párizsi vendégség, amelyről a hivatalos francia krónika is hosszú és részletes tudósítást hagyott ránk, minden elemét grandiózusnak szánták: nyolcszáz személyre adott ünnepi lakoma, olyan fogásokkal, mint a halkocsonya, a pacsirtapástétom vagy a sült hattyú, Jeruzsálem elfoglalását bemutató színházi előadás és szajnai hajókirándulás egyaránt helyet kapott a programban, hogy csak a látogatás legismertebb elemeit említsük. A *Grandes Chroniques de France* kézírata nemcsak tudósítást, de illusztrációkat is közölt a történekről, és a képek közül a leglátványosabb épp az előadott jeruzsálemi ostromot ábrázolta, amikor a díszesen terített asztalnál ülő uralkodók előtt beúszott a terembe a keresztesek árbóccal-vitorlával felszerelt hajója.³⁰

A magyar király látogatására Itália városaiban biztosan nem készültek sem pacsirtapástétommal, sem különleges színházi előadásokkal, de erre Lajos nem is tartott igényt. Számára az volt fontos, hogy katonáival mielőbb eljuthasson a kijelölt hadszíntérre, az útbaejtett városállamok pedig biztosítsák az átvonuláshoz a megfelelő körülményeket, és ha lehet, kedvezően viszonyuljanak nápolyi terveihhez. Ennek érdekében komoly diplomáciai előkészítő munkába kezdett, amely – mint fentebb láthattuk – el is érte a szükséges hatást.³¹ Hogy utazását milyen

mértékben meg tudták volna nehezíteni azok, akik vendégként fogadták, ismét csak IV. Károly példája mutatja a legszemléletesebben. Károly tizenhat évesen, még örgrófként apja, János cseh király hívására érkezett Észak-Itáliába, ahol kis híján véget is ért földi pályafutása. 1331 húsvétján ugyanis Paviában Károly kíséretét megmérgezték. Az ifjú örgróf csak azért maradt életben, mert áldozás előtt nem akart enni, udvarmestere és több embere azonban belehalt a merényletbe. A Károly és atyja ellen titkos szövetségre lépő kényurak közt a méregkeverőt megbízó milánói Azzo Visconti mellett ott volt a Lajost 1347-ben lelkesen fogadó Mastino Della Scala éppúgy, mint Obizzo d’Este vagy a Gonzagák egyik képviselője, akik, ha a sikertelen merénylettel nem is, véres katonai akciókkal sikeresen kiszorították a Luxemburgokat Észak-Itáliából.³² Egy generációval később, IV. Károly fia, Luxemburgi Zsigmond magyar és német király – legalábbis hűséges krónikása, Eberhard Windecke tudósítása szerint – ugyancsak a szerencsének köszönhetette, hogy az ételbe szánt velencei méreggel Lombardiában nem sikerült megölni.³³ Amikor pedig élete utolsó évtizedében Rómába indult, hogy fejére kerüljön a német–római császárok koronája, másfél évébe került, hogy megtegye a Milánó–Róma közti 600 kilométeres távolságot. A haladásban részben az időjárás, részben saját betegsége késleltette, de főként a Velencével fennálló konfliktusa jelentett komoly akadályt, amelynek következtében több mint kilenc hónapot veszteget Sienában.³⁴

Lajos királyt azonban 1347-ben nem akadályozták itáliai utazásában, sőt vendéglátói nem csupán megvendégelték, de közülük többen még katonákat is biztosítottak a hadjáratához. Vajon mi indította őket arra, hogy támogassák a magyar királyt a nápolyi rokonok, elsősorban a „férjgyilkos” Johanna királynő ellen készülő fellépésében? Annak, aki el akart igazodni az itáliai városok és uraik közt feszülő kapcsolati hálózatok szövevényében, alapos felkészülésre volt szüksége. Az útba eső városok részben a Német–római Császárság, részben – Bolognától

Lajos diplomatai. In: Az Anjou-kor hatalmi elitje. Szerk. Csukovits Enikő. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2020. 275–290.

³² A történekről Károly önéletrajzában számolt be részletesen. Karoli IV imperatoris Romanorum Vita ab eo ipso conscripta et Hystoria Novade Sancto Wenceslao Martyre. Autobiography of Emperor Charles IV and his Legend of St. Wenceslas. Eds. Balázs Nagy – Frank Schaer. (Central European Medieval Text) Bp.–New York 2001. 36. skk.

³³ Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford., s. a. r., bev. Skorcka Renáta. (História könyvtár. Elbeszélő források 1.) Bp. 2008. 51.

³⁴ Csukovits Enikő: Egy nagy utazás résztvevői. Zsigmond király római kísérete. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Uő. Bp. 1998. 11–35.; a koronázásról és az oda vezető útról E. Kovács Péter írt több tanulmány, lásd például E. Kovács Péter: „A szent korona! Ez kedvemre telik.” Zsigmond császár Luccában. Századok 141. (2007) 353–364.; Uő: Zsigmond császár Gubbión. Aetas 23. (2008) 1. sz. 57–63.; Uő: Ceremonia és politika. Zsigmond bevonulásai Itáliában 1431–1433. Történelmi Szemle 55. (2013) 351–379.; Uő: Zsigmond császár megkoronázása Rómában. Bp. 2020.

³⁰ Grandes Chroniques de France BnF, Ms fr. 2813, fol. 473v. (a kódex hozzáférhető: <https://bit.ly/3DnXlqj>); a szöveg Károly látogatására vonatkozó részének kiadása: Chronique des règnes de Jean II et de Charles V. Publiée pour la Société de l’histoire de France par R. Delachenal I–II. Paris 1910–1916. II. 193. skk.; az uralkodói bevonulásokra máig alapvető: Bernard Guenée – Françoise Lehoux: Les Entrées royales françaises de 1328 à 1515. Paris 1968.; IV. Károly legfrissebb életrajzi monográfiája: Pierre Monnet: Charles IV. Un empereur en Europe. Paris 2020., a párizsi látogatásról itt: 97–111.

³¹ Sebők Ferenc: A nápolyi hadjárat előkészületei 1347. évi oklevelekben. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 251–256. A diplomáciai karra lásd Csáki Judit: Az elit és a diplomácia – Nagy

kezdve – a Pápai Államok területéhez tartoztak. Fekvésükön túl azonban politikájuk legalább annyira fontos, meghatározó elemét jelentette, hogy a guelf vagy a ghibellin koalíció sorait erősítették-e.³⁵ Hogy a hovatarozást illetően eligazodni ne legyen egyszerű, sajátos geopolitikai érdekek miatt a pápai fennhatóság alatti területen is találni ghibellin, és császári fennhatóság alatt is akadt guelf város, egyesek pedig váltogatták az elkötelezettségüket. A felkeresett városok közül a ghibellinek táborát erősítette Verona, Modena, Forlì vagy Foligno, és guelf volt Bologna, Rimini, illetve a Lajoshoz követséget küldő Firenze vagy Perugia.

És volt még egy további fontos szempont, amelyről ez esetben nem volt tanácsos megfeledkezni: egyes itáliai városállamok felett a nápolyi Anjouk már a 13. század közepe óta fennhatóságot gyakoroltak. A dinasztiaalapító I. Károly először 1259-ben bukkan fel Észak-Itáliában, amikor még csupán a Provence és Forcalquier grófja címet viselte, a Szicíliai Királyság meghódításával párhuzamosan azonban sorra további észak- és közép-itáliai városok fölé terjesztette ki a hatalmát. Ez a fennhatóság a 13. század végén átmenetileg meggyengült, Bölcs Róbert uralkodása idején azonban újra megerősödött, sőt – újabb városállamok (Genova, Pavia, Parma, Ferrara) csatlakozásával – még gyarapodott is az Anjouk befolyási övezete. Róbert uralma alá kerültek egyes toszkán városállamok, köztük Firenze, a pápa római szenátorrá és az ugyancsak pápai fennhatóság alatti Romagna grófjává is kinevezte, és egyben ő volt a guelf tábor kapitánya is – különösen ez utóbbi minőségben tett szert széleskörű elfogadottságra.³⁶ Összességében tehát eltérő fennhatóság alá tartozó, különböző érdekszövevényekben részes, az Anjou-házhoz más-más módon viszonyuló városokon haladt keresztül a magyar király – a városokat irányító családok gyakran változó politikáját inkább ne is említsük –,³⁷ ezek a városok azonban két kivételtől eltekintve hasonló módon fogadták. Ennek a szinte egyöntetűen barátságos fogadtatásnak a magyarázatát szeretném a következőkben megadni.

³⁵ A kérdés rövid áttekintését és egyúttal legfontosabb irodalmát lásd Giuliano Milani szócikkében: *Ghibellini e guelfi in Italia*. <https://bit.ly/3jhpDaI> (letöltés 2021. márc. 15.)

³⁶ *Maria Teresa Caciorgna: Forme della dominazione angioina in Italia: Gli ufficiali dell'Italia nord-occidentale nel Lazio*. In: *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale (1259–1382)*. A cura di Rinaldo Comba. Milano 2006. 209–222.; *Riccardo Rao: La domination angevine en Italie du Nord (XIIIe–XIVe siècle)*. *Mémoire des Princes Angevins* 8. (2011) 15–33.; *Alessandro Barbero: L'Italia comunale e le dominazioni angioine. Un bilancio storiografico*. In: *I comuni di Jean-Claude Maire Vigueur. Percorsi storiografici*. A cura di Maria Teresa Caciorgna – Sandro Carocci – Andrea Zorzi. Roma 2014. 9–31.; *Pierluigi Terenzi: Gli Angiò in Italia centrale. Potere e relazioni politiche in Toscana e nelle terre della Chiesa (1263–1335)*. Roma 2019.

³⁷ A kényúri hatalom kérdésének különböző aspektusainak áttekintéséhez elsősorban lásd *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. A cura di Jean-Claude Maire Vigueur. (Italia comunale e signorile 1.) Roma 2013., különösen *Jean-Claude Maire Vigueur: Comuni e signorie nelle province dello Stato della Chiesa*. Uo. 105–172.

Vegyük tehát számba, melyek lehettek azok az okok, amelyeknek köszönhetően Lajos király az útja során érintett, eltérő érdekekkel rendelkező városokban egyformán baráti házigazdákkal találkozott! András herceg meggyilkolása széleskörű felháborodást váltott ki,³⁸ az útba ejtett városok krónikái is többnyire megemlégték: Lajos azért indult Apuliába, hogy megbosszulja öccse „kegyetlen és gyalázatos” halálát.³⁹ Feltételezhetnénk, hogy különösen azok az urak, aki még katonai támogatást is biztosítottak a készülő hadjáratához, azért tették mindezt, mert egyetértettek Lajos személyes igazságszolgáltatásával, de ez az indok – már ahol egyáltalán felmerült – e családok számára vélhetőleg csak fügefalevélként szolgált más, kevésbé nyilvános céljaik elfedésére. Ugyancsak észszerű feltételezésnek tűnik, hogy az átvonuló királyt, aki jelentős sereggel, felfegyverkezve érkezett, már csak az útba ejtett városok biztonsága miatt is illett baráti fogadtatásban részesíteni. Amennyiben nem ez történt, könnyen érthető kellemtelen meglepetés mind a vendéglátót, mint az átutazót – Itália gazdag történelmében számos példát találhatunk mindkét esetre.⁴⁰ Lajos fogadtatása azonban jócskán meghaladta a kötelező udvariasságot, így okkal feltételezhetjük, hogy a tapasztalt bánásmód személyesen Lajosnak szólt: annak, aki volt, de talán még inkább annak, aki akár néhány héten belül lehetett.

A még csak huszonegy éves Lajos tekintélye – saját uralkodói-lovagi jó tulajdonságain túl, amelyeket a világ részben épp a hadjárat alatt ismerhetett meg⁴¹ – három pillérre támaszkodhatott: országa, családja, illetve tágabb rokoni kapcsolatai jelentőségére. Ez a kép körvonalazódik a kortárs firenzei krónikás, Giovanni Villani feljegyzéseiből is. Hogy milyen nagy volt a presztízse Firenzében Magyarországnak és királyainak, arra éles fényt vet egyik elejtett megjegyzése. 1346-ban, még a nápolyi hadjáratot megelőző idők eseményeinél ugyanis Luchino Viscontit, Milánó urát a következő szavakkal dicsérte: „a francia, angol s magyar királyokat kivéve nincs a keresztény világban több oly

³⁸ Giovanni Villani szerint az egész keresztény világban nagy felháborodással beszéltek a merényletről: „Della detta scellerata e crudele morte del giovane re Andreas fu molto parlato e biasimato per tutti i Cristiani che l'udirono” – *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1524.

³⁹ *Lodovico re d'Ungheria non avendo dimenticato la crudele e vituperevole morte fatta in Aversa del suo fratello Andreas, al quale succedea d'essere re di Sicilia e di Puglia* – *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1610.; *Tendens versus partes Apuleae causa sumendi vindictam de morte fratris sui Andreae qui immaniter et proditorio modo dum esset Apuliae Rex fuit a [pro]ditoribus interfectus* – *Chronicon Mutinense* i. m. 141.; *Comme el re Lodovico de Ungheria venne in Italia e andoe in Puglia per vendicare la morte del re Andream suo fratello* – *Corpus chronicorum Bononiensium* i. m. 579–580.

⁴⁰ Egyetlen példa, hogyan vette be Arezzót zsarolásul az Anjou Lajos támogatására küldött francia sereg: *Paul Durrieu: La prise d'Arezzo par Enguerrand VII, sire de Coucy, en 1384*. *Bibliothèque de l'École des chartes* 41. (1880) 161–194.

⁴¹ Lajos király számos „hőstettét”, például azt az esetet, amikor a király személyesen mentette ki a folyóból katonáját, akit elkapott az örvény, Domenico da Gravina jegyezte fel. *Gravina, D.: Chronicon de rebus in Apulia gestis* i. m. 162.

hatalmas uralkodó, mint Luchino úr”.⁴² Lajos Anjou felmenőinek dicséretét ugyancsak Giovanni Villaninál, egészen pontosan a firenzei követek – általa szó szerint lejegyzett – szónoklataiban olvashatjuk. A követek, aki Lajosra úgy tekintettek mint „ragyogó, fényes csillagra”, beszédükben kiemelték, hogy a király őseit és Firenzét régóta fennálló baráti kapcsolat fűzte össze. Lajos ükapja, a legkeresztényibb király, I. Károly „fegyveres keze vezette vissza a városba a kiüldözött firenzei guelfeket”, s az apai művet folytatta dédapja, II. Károly, majd nagybátyja, a „bölcsek bölcse”, Róbert. A felsorolt rokonok közt ott szerepelt Fülöp tarantói herceg, az ő fiai, ám Lajos ellenfelei a Nápolyért vívott küzdelemben már nem.⁴³ A magyar király Firenzével jó kapcsolatban álló őseit listaszerűen számba vevő levél nem maradt társtalan, az elkövetkező évtizedekben még számos hasonló levél született Firenze kancelláriáján, a gondolatkört tovább finomítva-gyarapítva, az 1370-es évekre kikristályosodó gyakorlat szerint már rendszeresen egészen Nagy Károlyig vezetve vissza Lajos dicső őseinek sorát.⁴⁴ Lajos előkelő családfáját persze nemcsak Firenzében, hanem egész Itáliában számon tartották, mint ahogy arra a modenai krónikás származásáról odavetett megjegyzése – *de progenie Francorum Regum* – is utal.⁴⁵

A firenzei követek hazafelé indulva még néhány napot Perugiában időztek, ahol a házigazdák és más toszkán települések képviselői mellett a pápai követtel, Bertrand bíborossal is tanácskozást folytattak arról, hogyan befolyásolhatja a guelfek helyzetét Lajos hadjárata. Aggodalomra két körülmény adott számukra okot: egyrészt, hogy a magyar király szerintük túlságosan jó kapcsolatba került Lombardia, Romagna és Marche ghibellin-párti kényuraival,⁴⁶ másrészt az, hogy a császári párt megerősödhet, amennyiben a magyar király – aki IV. Károly császár veje – elfoglalja a Szicíliai Királyságot. A szöveg egyértelmű bizonyíték arra, hogy apósa esetleges támogatása korántsem jelentett valós segítséget

a magyar király számára; különösen az egyház volt ellenérdekelt.⁴⁷ A perugiai megbeszélés azonban azt is igazolja, hogy Itália városai és kényurai előre felkészültek arra a lehetőségre, ha Lajos hadai sikerrel járnak, és a király megszerzi a Szicíliai Királyság trónját. Úgy számoltak, ez esetben ő lehet az, aki újra elfoglalja azt a pozíciót, amelyet utoljára nagybátyja, Bölcs Róbert töltött be, örökölt és szerzett címei birtokában egyensúlyozva az ellentétes érdekektől szabdaltságot politikai színpadán.

A Lajos rendelkezésére bocsátott lovaskatonák kiállítását befektetésnek tekintették ebbe a jövőbe, mint ahogy a leendő együttműködés megalapozását szolgálták a több városban is sorra kerülő lovaggá ütések. Az Anjouk itáliai megjelenésük első pillanatától kezdve törekedtek arra, hogy kialakítsanak egy dinasztiahoz hű, királyi nemességet. E célra főként két eszközt alkalmaztak eredményesen: gyakran adományoztak hűbért az arra kiválasztott családoknak, illetve előszere-ttel látták el lovagi övvel híveiket. A megadományozott királyi lovaggá vált, és a feltörekvő városi családok, még a legerősebbek is, a lovagi címben társadalmi emelkedésük újabb, ugyanakkor kifejezetten látványos elemére leltek,⁴⁸ így nem csak örömmel fogadták, de kérték is a lovaggá avatást. Az, hogy a lovagi övet ezúttal a dinasztia magyar ágának képviselőjétől nyerhették el, láthatóan nem csökkentette a cím értékét, hisz a magyar király is az alatt a liliosos címer alatt vonult be Itáliába, amely számos városuk kapuján, városházájuk falán ott díszelgett.⁴⁹ Úgy gondolkodtak, ha elfoglalja Nápolyt, ez a körülmény növeli a lovaggá ütéssel szentesített kapcsolat értékét, sőt további kézzelfogható eredményeket hozhat, de ha Lajos nem jár sikerrel, az öv birtokosa akkor is egy jelentős ország királyától kapott lovagi címet.

Lajos 1348. január 24-én bevonult Nápolyba, ahol magyar királyi címei mellé felvette a nápolyi uralkodók által viselt Jeruzsálem és Szicília királya címet.⁵⁰ Uralkodása nem lett hosszú életű, 1352-ben *pro forma* is véget ért. Ez azonban

⁴² E nota s'elli ha tra' Cristiani al suo tempo nullo re, se non se quello di Francia e quello d'Inghilterra e d'Ungheria, di tanto podere quanto mesere Luchino – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1566. Az egyébként az európai hierarchia élén álló német–római császár tekintélyét ezekben az években aláásta a Wittelsbach és Luxemburgi család küzdelme, a helyzet csak az 1346-ban, IV. (Bajor) Lajos ellenében megválasztott IV. Károly megerősödésével változott meg.

⁴³ Cronica di Giovanni Villani i. m. 1615–1617.

⁴⁴ *Csukovits Enikő*: Nagy Károly ivadékai. Az Anjou-ház Firenze levelezésében. In: Francia–magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. (Speculum Historiae Debreceniense 13.) Debrecen 2013. 117–125.; illetve *Uő*: Magyarországról és a magyarokról i. m. 145–153.

⁴⁵ Chronicon Mutinense i. m. 141–142.

⁴⁶ I nostri ambasciatori partiti di Filigno, vennero a Perugia, e quivi soggiornarono alquanti di a parlamentare col legato cardinale, e co' rettori di Perugia e cogli altri ambasciatori de' Comuni ch'erano stati a rre d'Ungheria, dello stato di Toscana e del paese intorno in beneficio di parte guelfa e della Chiesa, per la venuta del detto re d'Ungheria e dello imperadore Carlo suo suocero, che pareo loro che 'l detto re avesse presa troppa famigliarità co' tiranni e signori di Lombardia e di Romagna e della Marca di parte ghibellina. – Cronica di Giovanni Villani i. m. 1619.

⁴⁷ Non faceva per la Chiesa che-lla signoria del detto Carlo, colla potenza del re d'Ungheria signoreggiando il Regno, crescesse in Italia. – Uo.

⁴⁸ A jelenségre lásd *Riccardo Rao*: Anjou elitek az itáliai comunékban: nemesek, hivatalnokok, idegenek. In: Az Anjou-kor hatalmi elitje i. m. 47–51.

⁴⁹ *Matteo Ferrari – Riccardo Rao – Pierluigi Terenzi*: Rappresentazioni del potere angioino nell'Italia comunale: sovrani, ufficiali, città. In: Les officiers et la chose publique dans les territoires angevins (XIIIe–XVe siècle): vers une culture politique? – Gli ufficiali e la cosa pubblica nei territori angioini (XIII–XV secolo): verso una cultura politica? Ed. Thierry Pécout. (Collection de l'École française de Rome, 518/4.) Roma 2020. 279–319.

⁵⁰ Első ismert ediktuma január 27-én kelt, itt már, mint „Unгарie Jerusalem et Sicilie rex etc.” szerepel. Az oklevelet közölte: *Gennaro Maria Monti*: Nagy Lajos magyar király törvényhozási intézkedései a Nápolyi Királyságban. Történeti Szemle 14. (1929) 1–4. sz. 111. Lajos teljes királyi címe: Ludovicus Dei gratia Ungariae, Jerusalem et Siciliae, ducatus Apuliae et principatus Capuae, Dalmatiae, Croatiae, Rameae, Serviae, Galitiae, Ladomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex, princeps Salernitatus et honoris Montis S. Angeli dominus – Uo. 118.

nem jelentette azt, hogy itáliai befolyása is semmivé vált. Továbbra is figyelemmel kísérte a félsziget gyakran változó szövetségi viszonyait, a hatalmi egyensúlyban beálló változásokat, sőt több esetben be is avatkozott a konfliktusok rendezésébe, hol közvetítőként, hol magyar segélyhaddal.⁵¹ A velencei hadjáratok, Kis Károly 1380–1381-es, Nápoly meghódítására magyar támogatással indított hadjárata egyaránt azt mutatja, Lajos élete végéig számottevő tényezője maradt az itáliai politikának.⁵² A magyar történelmi tudat sajátossága, hogy állandóan keresi a múlt dicsőségét, de ha ott van a szemé előtt, nem biztos, hogy észreveszi. Amennyiben Lajos király nápolyi hadjáratait kudarcnak minősítjük – ahogy a hazai összefoglaló munkák többsége teszi – a magyar történettudomány gyakorlatilag lemond arról, hogy Lajos tényleges itáliai szerepét és jelentőségét megismerjük. Ez a szerep túlmutat a nápolyi hadjáratok katonai eredményein, a királyság megtartásának kérdésén, láthatóan Itália területének jelentős részét érinti, és – sajnálatos módon – jórészt máig feltáratlan.

THE JOURNEY OF KING LOUIS (THE GREAT) OF HUNGARY TO NAPLES

By Enikő Csukovits

SUMMARY

On 1 November 1347 King Louis I of Hungary departed for the conquest of the Kingdom of Sicily (Naples). Proceeding in a fragmented Italy from state to state, he was welcomed with festivities and reverent delegations along his journey. In Padua he was hosted by the Carrara, in Verona by the Della Scala, in Mantua by the Gonzaga, in Modena by the Este, in Forli by the Ordelaffi, in Rimini by the Malatesta – the Italian autocrats rivalized with each other in entertaining the King of Hungary. Several narrative sources reported on the voyage in varying lengths. From the intentions and aims of the cities and lords who received Louis one can reconstruct their attitudes towards the king and his kingdom, the alliances they would have been happy to see him join, and the price they were willing to pay for it. These are the main questions explored by the paper.

⁵¹ A „beavatkozásokat” röviden áttekintő Jászay Magda szerint Lajos szinte a német–római császárok szerepében járt el, lásd *Jászay Magda: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története*. Bp. 1990. 64., különösen nagy jelentőségű volt a pápának nyújtott fegyveres segítsége.

⁵² Az események áttekintését lásd *Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon II.* i. m.

Skorka Renáta

ÉRDEKHÁZASSÁGOK, KÉNYSZERMÁTKASÁGOK

A dinasztikus megállapodások politikai, gazdasági és jogi jellemzői a 14. századi Magyar Királyságban*

A középkori Európában az egymással viszálykodó uralkodók békeszerződéseiket s az országaik között létrejövő szövetségeket, ha lehetőség kínálkozott rá – márpedig az legtöbbször adódott –, családi szálak erősítésével igyekeztek megpecsételni. A tárgyalásztal mellett, az aktuális diplomáciai érdekek és politikai játszmák függvényeként kialakított házasságkötések érintettjei olykor még meg sem született utódok, gyakrabban egymással már egyébként is rokonságban álló, rendszerint a törvényes kort be nem töltött gyermekek voltak. A jegyesek helyzetét tovább bonyolíthatta, ha negyedízigleni rokonsági körön belül álltak egymással, ekkor ugyanis a friggyel megpecsételő egyezés sorsa a Szentszék pillanatnyi jóindulatán és akaratán is múltott. Ráadásul a külpolitikai és diplomáciai érdekek gyorsabban változhattak, fordulhattak esetlegesen visszajukra annál, mint hogy az érintett felek közötti nász megvalósult volna, így a már szigorúan szabályozott kötelek felbontását követően a gyermekek gyakorta kényszerültek egyik mátkaságból a másikba. Ennek természetesen kedvezett, hogy a jegyeseknek amúgy sem igen adódott lehetőségük bensőségesebb kapcsolat kialakítására egymással. A korszak házassági szerződéseinek megkötésekor a politikai és a dinasztikus érdekeken túl jogi és gazdasági szempontok szintén komoly hangsúlyt kaptak. A középkori házasságkötések kivétel nélkül együtt jártak előre meghatározott jövedelmek, illetve birtokok feletti rendelkezési jogok átengedésével. Az alábbiakban nem az Anjouk dinasztikus házasságainak történetét vizsgáljuk, hanem azokat a dinasztikus kapcsolatok kialakulásában szerepet játszó politikai, jogi és gazdasági tényezőket, amelyek a magyarországi Anjouk és a szomszédos uralkodóházak között létrejött eljegyzések és házasságkötések kötelező elemeivé és intézményeivé váltak.

Házasságra szerződve

1318 májusában a hatalma megszilárdításán és az ország újraegyesítésén fáradozó első magyarországi Anjou-uralkodó támogatókat keresve, a cseh királlyal való szövetkezés reményében és tervével indította útnak háromfős küldöttségét a

* A tanulmány a Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-3/2021) támogatásával készült.

Luxemburgok prágai udvarába. I. Károly az együttműködést János király egyik hűgának nőül vételével kívánta megerősíteni. Az ajánlat hallatán a cseh uralkodó nem is habozott lánytestvéreit Luxemburgból rögvest Königsaalba vitetni, ahol a magyar király megbízottjaira, Szécsényi Tamásra, unokatestvérére, Kacsics nembe-li Simonra és egy István nevű tolmácsra hárult a nem kisebb feladat, mint kiválasztani Károly második hitvesét, a Magyar Királyság következő királynéját. A lányok szemrevételezésén Péter königsaaali apát is részt vett, tőle tudjuk, hogy Luxemburgi Beatrix és nővére, Mária ekkor még nem töltötték be a tizennegyedik életévüket. A szerzetes a mustra legfőbb szempontjait sem hallgatja el, mint kiderül, a magyarországi követek a két grófnő arcvonásait, testalkatát és járását egyaránt szemügyre vették, majd az ifjabb mellett döntöttek. Ezt követően Beatrixet a Boldogságos Szűz oltára előtt, harangzúgás közepette eljegyezték (*desponsatur*) a távollevő magyar király követével.¹ A követek a csehországi tárgyalások alkalmával bizonyosan házassági szerződést is aláírtak, amely rendszerint érintette a mennyasszony átadásának kérdését, illetve részletezte a leány kezével járó hozomány és az őt megillető hitbér nagyságát. Ezekről azonban Beatrix esetében hallgatnak forrásaink. Beszámolót kapunk ugyanakkor a dinasztikus házasságkötés előtt elengedhetetlen mustráról, amelyen – természetesen szigorúan az utódok sikeres fogantatását és világra hozatalát szem előtt tartva – a jövőbeli hitves fizikai adottságait és testi épségét tekintették meg. Ez utóbbiért, miként arról a későbbiekben még esik szó, a mátká átadásáig a szülői udvar vállalta a felelősséget olyannyira, hogy ha abban károsodás következett be, a másik fél a házasságkötésre tett esküje alól is jogi felmentést nyerhetett. Beatrix testi épségében azonban nem esett kár, már csak azért sem, mert átadása a szerződés-kötést követően igen hamar megvalósult, forrásunk szerint a morva–magyar határon.² Az esztendő novemberében már számolhatunk I. Károly és Beatrix egybekelésével.³ Házasságuk nem mondható hosszú életűnek, hiszen a királyné 1319 novemberében elhalálozott, s Károly nem is habozott újabb feleség után nézni, legalábbis erről árulkodik egy, a tiroli grófok számadáskönyvében fennmaradt bejegyzés, amely szerint 1319-ben a karintiai herceg udvarában Magyarországról házasság ügyében érkező követséget fogadtak. Károly fontolóra véve az utódlás

nyomasztó terhét, valószínűleg nem VI. Henrik karintiai herceg, tiroli gróf, rövid ideig – 1306-ban, majd 1307–1310 között – cseh király 1317-ben, illetve 1318-ban született lányainak egyikét szemelte ki magának nőül, hanem egy sokkal érettebb hercegnő kegyeit kereste, méghozzá a forrás szerint Erzsébet karintiai hercegnőt,⁴ akit alkalmasint nem azonosíthatunk mással, mint Henrik unokahúgával.

Noha a várva várt örökösökkel Erzsébet karintiai hercegnő 1322 után Péter szicíliai uralkodót örvendeztette meg, a magyar király sem marad fiúutód vigasza nélkül. A szintén Erzsébet névre hallgató harmadik feleségétől, I. Ulászló lengyel király lányától 1324-ben megszületett ugyanis első fiúgyermek, László. A fiú alig tölthette még be harmadik életévét, mikor apja külpolitikai terveiben szerepet kapott. Károly látva a Habsburg- és a bajor Wittelsbach-hercegek 1325 és 1326 között egyre erősödő közeledését egymáshoz, kellő elővigyázatosággal maga is szorosabbra fonta a szövetség szálait északi szomszédjával. Habsburg támadás esetére, védekezés céljából 1327. február 13-án Nagyszombatban együttműködést kötött a korábban említett Luxemburgi János cseh királlyal. A két uralkodó kölcsönösen megfogadta, hogy amennyiben a Habsburgok részéről támadás érne valamelyiküket, számíthatnak a másik támogatására, ha azonban kettejük közül intézne támadást valamelyik az osztrák tartományok ellen, a másik semleges marad.⁵ Ezt a kétoldalú kötelezettségvállalást erősítették meg Lászlónak és János nyolcéves, Anna nevű lányának jövőbeli házasságára vonatkozó szerződéssel, amelynek részletei az okiratban kétségkívül hangsúlyosabb szerepet kapnak, mint a politikai együttműködés elemei. Ennek keretében meghatározták, hogy mindkét fél mielőbb követeket küld Avignonba (*ad ipsam sedem apostolicam nostros nuncios destinare*), annak érdekében, hogy a Szentszéktől az egybekeléshez szükséges diszpenzációt megszerezzék; erre azért mutatkozott szükség, mert mindkét gyermek I. Rudolf római király dédunokája volt.⁶ Az előirányzott tervek szerint a pápai engedély megszerzését követően fél éven belül (*infra sex menses*) egy általuk meghatározott helyen a két gyermeket hivatalosan összeházasítják (*matrimoniali federe*). A felek számítottak arra is, hogy a szentszéki döntés elhúzódik, s XXII. János pápa a felmentést nem adja meg azonnal, ezért a két király háromszentendőnyi időtartamot kijelölve elhalasztotta a házasság megkötését, megfogadták azonban, hogy ez idő alatt is azon fáradoznak majd, hogy

¹ Die königsaal Geschichtsquellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag. Hrsg. Johann Loserth. Wien 1875. (a továbbiakban: Die königsaal Geschichtsquellen) 400.; Károly és Luxemburgi Beatrix házasságának előzményeihez lásd *Skorka Renáta: Luxemburgtól Váradig. Beatrix magyar királyné története*. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Tanulmányok Bihar ország történetéről III. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2016. 175–190.; Károly házasságkötéseiről lásd *Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Bp. 2012. 109–113.

² Nec longo post per nuntios solempnes regis Karoli haec tenella puella in metis Moraviae et Ungariae reverenter suscipitur – Die königsaal Geschichtsquellen 400.

³ *Skorka R.: Luxemburgtól Váradig* i. m. 193.

⁴ Nuntio de Ungaria missa pro matrimonia domine Elizabete ducisse Karinthiae – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Auswärtige Staaten, Literalien Tirol 11, fol. 110r. Köszönettel tartozom Péterfi Bencének, hogy a forrásról készült fényképet a rendelkezésemre bocsátotta. A bejegyzésre a figyelmet Otto Stolz munkája hívta fel (*Otto Stolz: Der geschichtliche Inhalt der Tiroler Landesfürsten von 1288–1355*. Innsbruck 1957. 35–36.).

⁵ A nagyszombati szövetség előzményeiről lásd *Skorka Renáta: A csökkentett vámtarifájú út kialakítása I. Károly uralkodása alatt. Történelmi Szemle* 55. (2013) 452–456.

⁶ Anna Juttának, másként Gutának, Habsburg Rudolf lányának unokája volt, vagyis I. Károly magyar király anyja, Klemencia és Jutta édestestvérek voltak.

az engedélyért újra és újra folyamodjanak a Szentszékhez. A dispensáció sikeres megszerzését követően Anna átadásával megvárják, amíg tizenkettedik életévébe – amely korszakunkban a törvényes kor határát jelentette – lép,⁷ s akkor János király elküldi lányát a Magyar Királyság határához férje, László számára. Az oklevél nem tér ki rá, de Luxemburgi Beatrix példáján láthattuk, hogy a két ország határán történhetett volna meg az ara átadása a magyar fél számára. A nagyszombati szerződésben leírtaknak megfelelően tudjuk, hogy Károly el is küldte Avignonba követét, György budai polgár személyében azzal a levéllel,⁸ amely a vérrokonság jelentette akadály alól felmentést kért. XXII. János pápa még ugyanabban az esztendőben, tehát 1327 decemberében nem is késlekedett a magyar uralkodót biztosítani a dispensáció megadásáról.⁹ Feltehetően a cseh király is hasonlóképpen járt el, ennek következtében bő másfél évvel a nagyszombati megállapodást követően 1328. szeptember 8-án kiállította az engedélyt tartalmazó oklevelét,¹⁰ amely dokumentum tartalmát tekintve méltán bizonyítja, hogy a Szentszék szerepe az effajta folyamodványoknál nem számított pusztán formalitásnak a korban, sokkal inkább arra vall, hogy komolyan rajta tartotta hüvelykujját az európai diplomácia ütőerén. A szent-anya azontúl, hogy kifejezte a cseh és a magyar uralkodó szövetsége feletti örömét, a két gyermek egybekelését azért is támogatta, mert Anna és László frigye a cseh és a lengyel király közötti megbékélés lehetőségével is kecsegtetett, lévén László – ahogy fentebb utaltunk rá – anyai ágon I. Ulászló lengyel király unokája volt.

Az 1327. évi nagyszombati házassági szerződés további rendelkezéseket is megfogalmazott, olvashatunk benne ugyanis olyan intézményekről, amelyek említése Beatrix és Károly házassága kapcsán nem maradt fenn, jelesül a hozományról és a hitberről. Előbbi a lány részére a házaselet terheinek fedezetére az apjától származó vagyont jelenti, amely a házasság fennállása alatt kikerül az ara felmenőinek és rokonságának rendelkezési köréből, utóbbin pedig a férj által a felesége számára a házasságkötés alkalmával az asszony vagyoni helyzetének erősítése céljából lekött, a férj halála esetén az özvegy megélhetését szolgáló javakat értjük.¹¹ A cseh és a magyar király nagyszombati megállapodásában kifejti, hogy Anna átadását követően egy esztendő áll apja rendelkezésére, hogy a

morvaországi Magyarbrodon tízezer márka cseh garast (márkánként ötvenhat garassal számolva)¹² hozomány címén átadja (*nomine dotalicii assignare*). Az összeg nagyságára nézve a határozat rendkívül körültekintően azt is hangsúlyozza, hogy miután a magyar fél átveszi a summát, a cseh királynak még garantálnia kell a pénzt szállító személyek biztonságos közlekedését Trencsén váráig. Cserébe Károly is fiának hitbérére (*pro dotalicio sepe dicti filii nostri*) biztosított tizenötezer márka ezüstöt.¹³ Az említett összegek a házasságban Anna anyagi biztonságát hivatottak szolgálni, jól látszik ez abból is, hogy az együttesen huszonötezer márkát kitevő összeg fejében a magyar uralkodó birtokokat kötött le, méghozzá olyan területeken, amelyek a Magyar Királyságban bizonyíthatóan már az előző század óta királynéi kezén voltak, ez alkalmasint azt jelenti, hogy a nagyszombati szerződés megfogalmazásakor éppen Piast Erzsébet birtokolta őket. Az Anna által hozott tízezer márkát ugyanis – az oklevél megfogalmazása szerint – királynéi városokban (*in civitatibus reginalibus*) és falvakban kötötték le. A felsorolásban szereplő települések között nagy számban tűnnek fel a királynéi birtokállomány részét képező, elsősorban a Somogy megyei segesdi ispánsághoz¹⁴ tartozó mezővárosok és falvak: Segesd, Lábod, (Kálmán)csehi, (Alsó)aranyos, Szabás, Nagyatád és Kisatád, Bolhás, Ötvös, Darány, (Erdő)csokonya, Újlak és a Verőce megyei Verőce, Szentambrus és azok valamennyi tartozéka, illetve haszonvétele. A tizenötezer márkáért a 13. században szintén a királynéi magánuradalmak közé tartozó¹⁵ teljes Pozsega megyét kötötték le, valamennyi várával, városával, falujával, mezővárosával és minden tartozékával. A korszak dinasztikus érdekeket szem előtt tartó felfogásában sikeresnek azt a házasságot tekintették, amely termékenynek bizonyult, s lehetőség szerint fiúutódok születtek belőle. Ezen szempontokat sem hagyta figyelmen kívül a nagyszombati szerződés, amely megszabta, hogy László elhalálozása esetén, ha egy vagy több fiúutóda lenne, a Magyar Királyságot ők öröklik, azaz az Anna számára lekött területek is tulajdonukba kerülnek. Ha csak lányaik lennének, azok a Magyar Királyságban meghonosodott szokás szerint örökölnék majd. Ha azonban a házasság a középkori értelemben nem bizonyul sikeresnek, vagyis gyermektelen marad, László halála

⁷ *Wenzel Gusztáv*: A magyar magánjog rendszere I. Bp. 1885. 152.

⁸ György budai polgár követségére lásd *Maléth Agnes*: A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342). Pécs 2020. 152–153., 283.

⁹ *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II*. Edita ab Augustino Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: *Vet. Mon.*) I. 800. sz.

¹⁰ *Vet. Mon.* I. 798. sz. Az okirat az 1327. évnél szerepel, mivel azonban a dokumentum XXII. János pápaságának 12. évében, szeptember 8-án kelt, és az egyházfő megválasztása 1316 augusztusában, beiktatása az azt követő szeptember 5-én történt, az oklevél kiadási éve helyesen 1328.

¹¹ *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 369., 371.; *Illés József*: A magyar házassági vagyongy az Árpádok korában. Bp. 1900. 9., 42.

¹² Az 56 garasos cseh márkát egy budai márka közöséges ezüsttel tekintették azonos értékűnek, és a 14. század első felében 56 garas 3,5 aranyforinttal volt egyenlő. *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124. (1990) 34.

¹³ A forrás mindkét esetben a dotalicium kifejezést használja, amelyet Anna esetében azért értelmezünk hozományként, mert a cseh királyi hercegnő által hozott összeg gyermektelenség esetén a rendelkezés értelmében visszaszáll annak családjára. László esetében a dotalicium kifejezést Werbőczy meghatározása alapján értelmezzük hitbérként. *Vö. Magyar Törvénytár 1000–1895*. Werbőczy István Hármaskönyve – Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás 2. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1897. (a továbbiakban: *Hármaskönyv*) 172.

¹⁴ *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. 43.

¹⁵ Uo. 171.

után az özvegy Anna élete végéig élvezheti a somogyi, a verőcei és a pozsegai birtokállományt egyaránt, s amikor távozik az élők sorából, az általa hozott tízezer márkát vissza kell szolgáltatnia apjának, vagyis a cseh királynak, illetve az akkor élő törvényes örököseinek. Ameddig pedig ez a visszafizetés nem történik meg, a tízezer márkáért lekötött somogyi és verőcei birtokgyűjtést János király és utódai élvezhetik. Azt is szabályozták a házassági szerződésben, hogy a magyar uralkodó a kérdéses összeget Trencsénben fizesse vissza úgy, hogy garantálja a summa biztonságos elszállítását a morva határig. Az oklevél nem tartalmazza, de a középkorban érvényes birtok- és kötelmi jogból, valamint a házassági vagyongjából egyenesen következik, hogy a László által biztosított hitbér Anna halálával visszaszáll a férj családjára, azaz vélhetően az éppen aktuális királyné újfent birtokba veheti. A dinasztikus házasság fiaskója esetén tehát mindkét uralkodócsalád visszakapja azt, amit a házasság megkötésekor, úgymond a siker érdekében befektetett a frigybe. Ez a jelenség, továbbá az, hogy a hitbér fejében kötelezően birtokokat kötnek le a feleség számára, nem csupán az uralkodói családok esetében tekinthető bevett eljárásnak a korszakban.

Az 1327 februárjában megfogalmazott nagyszombati szövetséglevélben oly körülmények között szabályozott házasságkötés Luxemburgi Anna és Anjou László között azonban nem következhetett be a szerződésben kikötött időpontban, tehát a pápai diszpenzációt követő fél éven belül, ahogy arra sem került sor, hogy Anna tizenkettedik életévében átadasson a magyar udvarnak, ugyanis László a nagyszombati egyezés aláírásának második évfordulóján, 1329 februárjában (alig négyesztendősen) meghalt. A korszakban kötött házassági szerződések az ilyen esetekre is felkészültek, János király és Károly király is egyaránt megfogalmazták, hogy a gyermekeik közötti házasság tervének zátonyra futása nem szülhet vizályt a felek között, nem húzhatja keresztül a politikai együttműködés szándékát, a kölcsönös segítségnyújtást. Sőt, elővigyázatosan azt is írásba foglalták a nagyszombati szerződésükben, hogy ha egyikük távozna az élők sorából, ennek gyermekeit, illetve azok jogait és javait a másik uralkodó megvédelmezi. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Anna és László meghiúsult nászát követően 1338. március 1-jén a Luxemburgok és a magyar Anjouk újabb kísérletet tettek az 1332 novembere óta fennálló szövetséges viszonyuk¹⁶ szorosabbra fűzésére. I. Károly és felesége, Piast Erzsébet, valamint János király és fia, Károly morva örgróf ezúttal is a már fentebb tapasztalt körülménnyel jártak el, midőn az ekkor tizenkésztendő magyar trónörökös, Lajost és az örgróf ez idő szerinti egyetlen gyermekét, Margitot egymással eljegyezték. A Visegrádon kötött megállapodás értelmében a cseh fél kötelezte magát, hogy a leányt – akiről tudjuk,

hogy még 1342-ben sem tekintették törvényes korúnak – 1339. szeptember 29-én Brünn városában átadja az ott megjelenő magyar követeknek, az átadásra azonban csak akkor kerülhet sor, ha az elkövetkezendő másfél esztendőben nem szenved el olyan testi sérülést (*talem corporalem non patiatur defectum*), amely miatt Lajos jogosan visszautasíthatná, és felbonthatná jegyességüket. A hozomány és a hitbér kérdése 1338-ban is hangsúlyossá vált, ezek szerint a brünni átadáskor szintén megjelenő örgróf a magyar megbízottaknak átad egy oklevelet, melyben hozomány címen (*pro titulo dotis et dotalici*) tízezer márká prágai garast ígér – ezúttal márkánként hatvannégy garással számolva – lánya kezével.¹⁷ Az összeg fejében vagy megfelelő zálogokat köt le, vagy kezeseket köteles állítani, s a kifizetésre az átadástól számított egy esztendő áll rendelkezésére, ha pedig a meghatározott időben csak a felét teljesíti, a másik részére továbbra is zálogot kell lekötnie. A morva örgróf lányával tehát némileg tekintélyesebb hozomány járt, mint 1327-ben Annával, igaz azonban az is, hogy a kifizetés nem azonnal és nem egyösszegben történt, s az eltérés a pénz értékének romlásával is magyarázható. A magyar fél hasonlóan a nagyszombati szerződéshez, ezúttal is tizenötezer márkát ígér az Anjou-herceg hitbéreként (*ratione donationis propter nuptias*),¹⁸ a már korábban megismert módon ezen huszonötezer márká fejében lekötötték Szeged és Hasznos, más néven Becse várakat (*castra nostra, videlicet Zegedienum et Hazinis alio nomine Beche*) tartozékaikkal.¹⁹ Az okirat ugyan nem említi, hogy a kérdéses birtokok a királynéhoz tartoznának, mivel azonban a szegedi és a becsei uradalmak még 1382-ben is kimutathatók a királyné kezén,²⁰ levonhatjuk azt a következtetést, hogy a beházasodó leányoknak hitbérként és hozományuk fejében az Anjou-udvar olyan birtokokat és jövedelmeket kötött le, amelyek egyébként is a királynét illették. Kikötötték továbbá, hogy Margit a fenti jószágokat majd a cseh házassági jog szokásainak megfelelően (*iuxta consuetudinem nuptialis iuris regni Bohemiae*) bírhatja, ami nem jelenthetett mást, mint az 1327-ben Anna esetében részletezett jogrendet. Noha a visegrádi szerződés pontjait március 22-én Károly

¹⁷ A 64 garasos cseh márkát egy budai márká finom ezüsttel tekintették azonos értékűnek, és a 14. század első felében 64 garas 4 aranyforinttal volt egyenlő. Engel P.: 14. századi magyar pénztörténet i. m. 34.

¹⁸ A hitbérként való értelmezése: dos est donatio propter nuptias uxori a marito facta. Vö. Illés József: A magyar házassági vagyongjog az Árpádok korában. Bp. 1900. 16. 1. jegyz.

¹⁹ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens I–XV. Hrsg. Berthold Bretholz et al. Brünn 1836–1903. (a továbbiakban: CDM) VII. 136–137.; Anjou-kori oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–XLIX., L. Szerk. Almási Tibor et al. Szeged–Bp. 1990–2020. (a továbbiakban: AOKl.) XXII. 97. sz.

²⁰ Zsoldos A.: Árpádok és asszonyaik i. m. 180., Becse és Szeged vára még Luxemburgi Zsigmond halálát követően is kimutatható királynéi kézen. Vö. C. Tóth Norbert: Szilágyi Erzsébet „udvara”. In: Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp. 2019. 55.

¹⁶ Skorka R.: A csökkentett vámtarifájú út i. m. 460., 469.

örgróf és felesége, Blanka Valois-hercegnő is külön oklevélbe foglalta, mintegy azok megtartását magukra nézve is kötelezőnek elismerve, nem tudjuk, hogy Margit átadására pontosan mikor került sor, de bizonyosan még I. Károly életében megtörtént, miként arról Lajos 1342 augusztusában immáron magyar uralkodóként kiállított oklevele tanúskodik. Ebben ígéretet tett arra, hogy az elkövetkezendő négy esztendőben feleségül fogja venni az egyelőre törvényes kort el nem ért Margitot, s érvényben tartja a felek által korábban a házasságkötéssel kapcsolatban megfogalmazott dokumentumokat. Ezek közé sorolja azt, amely akkor született, amikor mennyasszonyát szülei udvarába átadták azzal a céllal, hogy a szokásokat és a magyar nyelvet megismerje.²¹ Míg tehát 1327-ben a házasságkötést a törvényes kor elérése előtt tervezték, és az átadással megvárták volna Anna tizenkettedik életévét, addig 1338-ban Margit kiadására már a törvényes kor előtt sort kerítettek, s a menyegzővel várták meg a mátká tizenkettedik életévét. Olybá tűnik, hogy Lajos és Margit házasságát 1344 februárjával már elkönnyvelhetjük,²² a frigy azonban nem tekinthető hosszúnak, és a kor felfogásában sikeresnek sem. 1349 szeptemberében a királyné utódokat nem hagyva maga után a pestisjárvány áldozataként életét vesztette, így hozománya valószínűleg visszaszállt családjára. Az 1327. és az 1338. évi házassági szerződéseket nem tekintjük egyedi eseteknek, valamennyi dinasztikus kapcsolat megalapozásakor hasonlókkal számolhatunk. Mint látható, ezeknek kardinális eleme volt a házassági vagyoni jog kérdésének szabatos rendezése, már csak azért is, mert a különböző járandóságok jogcímének megnevezésében a Magyar Királyságban sem mutatkozik következetesség, továbbá az érintett országok és tartományok jogrendje sem egységes. A kevésbé részletező megállapodások eltérő értelmezéséből idővel vizsályt fakadhatott, miként az Bajor Margit hercegnő illetménye kapcsán is történt.

A megözvegyült Lajos király az újbóli házasság gondolatát egyelőre távol tartva magától anyjával egyetértésben egyik feladatának tekintette öccse,²³ István herceg frigyének gyámolítását. I. Károly legifjabb utóda 1350 táján kelt egybe a néhai IV. (Bajor) Lajos német–római császár lányával, Margittal.²⁴ A házasság terve még a császár életében, 1345-ben megfogalmazódott, a magyar uralkodó ugyanis a nápolyi trón megszerzésére irányuló törekvéséhez remélt támogatást Bajor Lajostól. VI. Kelemen pápa azonban – mivel a szövetség a Szentszék ellen is irányult, ráadásul

a császár hatalmát maga nem is ismerte el – a házasságkötés ötletét elutasította, így annak megvalósulására csak Bajor Lajos halála után kerülhetett sor.²⁵ Margit hercegnő kezének elnyerése apja halála után már kétségkívül nem kecsegtetett annyi politikai haszonnal, mint a császár életében, de erősítette a bajor hercegekhez fűződő családi kapcsolatokat és öröklési szálakat. Bajor Margit két gyermekkel ajándékozta meg férjét, akinek 1354-ben bekövetkezett halála után az asszony követelni kezdte a magyar királytól járandóságának kiadását. A vizsály elrendezésére a magyar uralkodóval egyetértésben 1356 januárjában II. Albert osztrák herceget kérte fel, méghozzá azért, hogy a Habsburg-herceg segítsen megállapítani azon hitbér összegét, amelyet Margit számára teljesíteni kell (*die Morgengab, die der vorenant unser Mumen volgen soll*).²⁶ Albert herceg az esztendő húsvétjáig adott időt arra, hogy az özvegy bemutassa a hitbérről vonatkozó okiratait. Addig is Lajosnak Bécsben harmincezer forintot kellett a hercegnél letétbe helyeznie, míg az asszony számára Nagyszombatot minden tartozékával átadnia, s ha igazolódik, hogy magasabb a követelhető összeg harmincezer forintnál, a szükséges különbözetet Nagyszombatból évi háromezer forintjával egyenlítsék ki. 1356 áprilisában Margit elő is állt bizonyítékaival, azon oklevelekkel, amelyek tanúskodtak a hitbér címén (*ratione dotis*) neki járó Nagyszombatra vonatkozó hatvanezer forintról.²⁷ S hogy az asszonynak valóban igaza lehetett, egy 1358. évi Lajos király által kiállított oklevélből tudjuk

²⁵ *Uő*: Anjou István herceg (1332–1354). In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2014. 88–89.

²⁶ *Commentarii pro historia Alberti II. ducis Austriae cognomento Sapientis. Scripti ab Antonio Steyerer. Lipsiae 1725.* (a továbbiakban: *Commentarii*) 187. – A Morgengab kifejezés a korszakban kétségkívül hitbér értelemben használatos, igazolható ez egy 1367-ben forrás alapján, amelyből kiderül, hogy az Anjou-korban felemelkedő Szentgyörgyi és Bazini család egyik alapítójának, a néhai Bazini Sebes grófnak a lánya, Katalin házasságra lépett az Alsó-Ausztria területén birtokos Ulrich von Zelkinggel, aki 750 font bécsi dénár ígért hitbér (*Morgengabe*) gyanánt Katalinnak. Az összeget, a korszak uralkodóihoz hasonlóan, birtokok és jövedelmet biztosító jogosultságok leköltésével bocsájtotta az asszony rendelkezésére, ezek közé tartoztak többek között Dürnkrot tized- és vámbevételei, a Morva egy bizonyos szakaszára vonatkozó halászati jog, waidendorfi birtokok, valamint a stillfriedi Grubban lévő jószágok. A szerződés szerint, hogy ha közös gyermekük születne, a házaspár halálával mindezen hitbérként megterhelt ingatlanok és jövedelmek a gyermekükre szállnak. Ha a házasság gyermektelen marad és Zelking elhalálozik, ekkor a megözvegyült asszony háborítatlanul élvezheti a hitbérként számára leköltött javakat egészen élete végéig, s a nő halála után azok Zelking legközelebbi, akkor élő örököseire szállnak. A szerződés azzal az esettel is számol, hogy Zelking, illetve legközelebbi rokonai, avagy örökösei közül valaki az idők folyamán megfizeti Katalinnak a hétszázötven fontnyi summát, ezt az asszony egyrészt nem utasíthatja vissza, másrészt be kell tartania a hitbérről vonatkozó törvényt (*Morgengabrecht*) és az osztrák tartományi jogot egyaránt, amelyek értelmében a megkapott összeget újra le kell kötnie, de kizárólag Alsó-Ausztria területén teheti ezt meg, s az ekkor megszerzett javakat ugyancsak élete végéig élvezheti. Külön egyezség született Dürnkrot vára kapcsán, amelynek felét Zelking átengedte Katalin számára azzal a kikötéssel, hogy ha a nő túléli őt, és nem megy újra férjhez, akkor még három esztendőn át bírhatja a fele részt, majd ezt követően az visszaszáll Zelking legközelebbi örököseire. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatai Levéltár (a továbbiakban: DL) 5628., 7229.

²⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticae ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844.* (a továbbiakban: CDH) IX/2. 500.

²¹ [...] quo dicta filia sua in aulam eorundem parentum nostrorum, pro informandis moribus et idiome Hungarico, traducta extitit. – CDM VII. 313.; AOkl. XXVI. 416. sz.

²² AOkl. XXVIII. 118. sz.

²³ I. Károly és Piast Erzsébet gyermekeinek születési idejéről és sorrendjéről lásd *Szende László*: Piast Erzsébet, a hitves, az anya, a mecénás. In: Károly Róbert és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár 2011. 79–91.

²⁴ Margit Magyarországra jöveteléről és a házasságkötésről újabban lásd *B. Halász Éva*: Bajor Margit hercegnő (1325–1374) magyarországi tevékenysége. *Turul* (2005) 88.

Mátkaságot osztályrészül

meg, ebben ugyanis az uralkodó elismeri, hogy István herceg nevében Margitnak hatvanezer forintot ígért *donatione propter nuptias*, amely jogcímet, mint korábban láttuk, ugyancsak értelmezhetünk hitbérként,²⁸ amit az is megerősít, hogy a hatvanezer forint valójában ugyancsak tizenötezer márkával, vagyis az István fivéreinek (Lászlónak és Lajosnak) esetében adott hitbérrel egyenlő.²⁹ A király megemlékezik Margit hozományáról is (*super dotis domine dicte Margarete*),³⁰ amely negyvenezer forint volt. Nem ismeretes, pontosan milyen birtokokat kötöttek le számára ezen összegek fejében, de úgy tűnik, Nagyszombat köztük volt, amely talán összefüggésbe hozható a településen az Anjou-kor eleje óta működő harmincadhivatallal: ennek bevételei királynéi illetménynek számítottak,³¹ e tekintetben tehát apja szokásait követve Lajos a királynéi jövedelmek terhére vállalhatta a beházasodó hercegnő juttatásait. Mint ismeretes, Margit 1358-ban már új férje, Gerlach von Hohenlohe oldalán tűnt fel,³² utóbbival a magyar uralkodó meg is állapodott az asszonynak járó összegről. Hogy ez nagyságrendileg mennyi lehetett, arról az oklevélben nem olvashatunk, éppen ezért nem vehetjük biztosra, hogy az a húszezer forint, amelyet 1359-ben az osztrák hercegek közvetítésével Lajos elküldött a néhai István herceg után járó hitbérül Margit és második férje számára,³³ a teljes járandóságot, avagy annak csak egy részét fedezte-e. Margiték ugyanis az erről kiállított oklevélben nem Lajos királyt nyugtatták az összeg hiánytalan kifizetéséről, hanem a kézbesítőt, vagyis IV. Rudolf osztrák főherceget biztosítják arról, hogy teljes egészében átadta részükre a summát, tehát felé további követelésük nem lehet.

Ahogy azt a fentiekben láttuk, a politikai szövetségek keretében megfogalmazott házassági szerződések az aláíró felek legjobb szándékai ellenére sem valósultak meg minden alkalommal. Az előző esetek megfelelően igazolták, hogy sok múlott az Apostoli Szentszék jóakarátán, de a jegyesek idő előtti elhalálózásával is számolni kellett. Olykor azonban éppen a politikai és dinasztikus érdekek változékonysága hátráltatta vagy gátolta meg azt, hogy egy-egy jegyesség nász formájában kiteljesedjék. Kiváló példával szolgál erre a magyarországi Anjouk történetében I. Lajos király unokahúgának, Erzsébetnek a személye.

²⁸ A hitbérként való értelmezésére – mint László herceg esetében – lásd: *dos est donatio propter nuptias uxori a marito facta. Illés J.: A magyar házassági vagyoni jog i. m. 16. 1. jegyz.*

²⁹ Az 1340-es évektől egy márka négy aranyforintot ért. *Engel P.: 14. századi magyar pénztörténet i. m. 75.*

³⁰ A *dos* eredeti római jogi értelemben vett hozomány jelentéssel történő használatáról lásd *Illés J.: A magyar házassági vagyoni jog i. m. 16. és 2. jegyz.*

³¹ Eredetire lásd *Weisz Boglárka: Árpád-házi királynéi jövedelmek. Gertrúd királyné udvartartásának pénzügyi hátteréről. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete. 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre 2014. 52., 55.*

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 258248.; AOkl. XLII. 887. sz.

³³ Az oklevél kiadását lásd *Pór Antal: Pecséttani újabb apróságok. Turul 1897. 14–15.*

A fentebb emlegetett Bajor Margit és Anjou István herceg leánya bő egy évtized leforgása alatt négy különböző európai dinasztia tagjával „járt jegyben”, s egy ötödik is szóba került. Anjou Erzsébet szerepének megértéséhez a nagybácsi kényszerű utódláspolitikájának feltárásán keresztül vezet az út. Ismeretes, hogy Lajos királynak első, Luxemburgi Margittal kötött házasságából nem született gyermeke, s második felesége, Kotromanić Erzsébet is hosszú évtizedeken át nem örvendeztette meg az uralkodót örökssel. Ezért Lajos az öccse, István herceg 1354. évi halála után annak fiát, Jánost tekintette utódjának. János nővérét, Erzsébetet pedig, ha a szükség úgy hozta, politikai szövetségekötései alkalmával juttatta szerephez. Ennek első nyomát 1356-ban tapasztaljuk, amikor Lajos és az egykor morva örgrófi méltóságot viselő apósa, az immáron német és cseh királlyá koronázott IV. Károly – a három esztendővel korábban tető alá hozott együttműködést erősítendő³⁴ – Erzsébetet eljegyezték János Henrik morva örgróf legidősebb fiával, az 1351-ben született Jodokkal (másként Jobsttal).³⁵ Jodok IV. Károly unokaöccse volt, s szerepe ebben az időszakban azzal magyarázható, hogy Károly az ekkor egyetlen élő gyermekét, Katalint, IV. Rudolf osztrák herceghez adta nőül már 1353-ban.³⁶ Jodok és Erzsébet tehát 1356-ban nem számítottak a Luxemburg-, illetve az Anjou-dinasztia elsőszámú örökösének. 1360 őszen azonban fordult a kocka, és János herceg halálával Erzsébet lépett elő Lajos király egyetlen utódává, a magyar és esetlegesen a lengyel trón örökösévé, személye ezzel szemlátomást felértékelődött. 1361. február 2-án megerősítették a házasságra irányuló korábbi szándékot, ennek keretében Lajos ígéretet tett, hogy amint Erzsébet betölti a tizenkettedik életévét – vagyis a házassági szerződésekben már megszokottnak tekinthető törvényes kort –, átadják Jodoknak, akinek tízezer márka hozomány üti a markát, Lajos tehát ugyanakkora összeget ajánlott fel unokahúgával, mint amekkora az 1327. és az 1338. évi házassági szerződésekben a cseh hercegnőkkel járt.³⁷ Hangsúlyozandó, hogy IV. Károly 1361. február 2-án még mindig nem mondhatott magáénak fiúutódot, huszonnégy nappal később azonban a helyzet megváltozott, ugyanis Nürnbergben megszületett a császár Vencel nevű fia, ami tovább erősítette a hatalma teljében lévő uralkodó pozícióit és a Luxemburg-dinasztia európai kilátásait.³⁸

³⁴ Az 1353. évi szövetségről lásd *Skorka Renáta: A Habsburgok és a magyar Anjouk kapcsolatainak kronológiája IV. (Luxemburgi) Károly uralkodása alatt. Világtörténet (2014) 641.*

³⁵ *Pór Antal: István úr árvája. Századok 35. (1901) 101.*

³⁶ *Karl-Friedrich Krieger: Die Habsburger im Mittelalter von Rudolf I. bis Friedrich III. Stuttgart 2004. 131.*

³⁷ *Pór A.: István úr i. m. 102.*

³⁸ *Jörg K. Hönsch: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit. 1368–1437. München 1996. 16.*

Vencel születésének híre IV. Rudolf osztrák herceget – aki eddig lényegében apósa utódként, római királyként tekintett magára³⁹ – arra ösztönözte, hogy mindazokat, akik IV. Károly erősödő hatalmát aggodalommal szemlélték, összefogásra készítse. Ennek tudható be, hogy 1361. december 31-én Pozsonyban Rudolf és fivérei, valamint Meinhard felső-bajor herceg, tiroli gróf, I. Lajos magyar és III. Kázmér lengyel király szövetségre léptek egymással.⁴⁰ A megállapodást, amely kimondatlanul is IV. Károly ellen irányult, 1362-ben fegyverkezés követte,⁴¹ melynek hátterében a tiroli örökség ügye állt.⁴² Az 1362. esztendő háborús eseményeit Pór Antal feldolgozása nyomán ismerjük,⁴³ az év folyamán több alkalommal egyeztető IV. Rudolf osztrák herceg és I. Lajos magyar király egyezségei a fennmaradt források tükrében jól rekonstruálhatók.⁴⁴ Ezek között nem szerepel egyetlen olyan okmány sem, amely arról tájékoztatna, hogy a találkozóknak valamelyikén Rudolf öccsét, III. Albert osztrák herceget eljegyezték volna Lajos unokahúgával, Erzsébettel, csak olyan későbbi források ismertek, melyek az eljegyzésről tényként tudósítanak. Erzsébet és Albert jövőbeli egybekeléséről nagy valószínűséggel 1362. január 7-én Bécsben dönthettek, ekkor ugyanis az osztrák hercegek I. Lajos magyar királlyal szövetségre léptek IV. Károly, valamint János Henrik morva örgróf ellenében.⁴⁵ Erzsébet újbóli elmátkásításával a magyar király egyoldalúan felrúgta a Jodok és Erzsébet közötti eljegyzésről szóló megállapodást. Az 1362. évi háborús hangulatnak 1363. január 13-án a felső-bajor herceg halálával, illetve a Tiroli Grófság Habsburg kézre kerülésével ugyan leáldozott,⁴⁶ de a hivatalos békekötés 1364. február 10-ig váratott magára.⁴⁷ A békeszerződéssel egy napon született meg a Luxemburg–Habsburg kölcsönös örökösödési szerződés is, amely kimondta, hogy egyfelől IV. Károly, a fia és a fivére örökös nélküli haláluk esetén országaik IV. Rudolf és fivérei, III. Albert és III. Lipót tulajdonába mennek át, hasonlóképpen az osztrák hercegek is kinyilvánították, hogy országaik a Luxemburgok tulajdonába mennek át, ha ők vagy utódaik, továbbá I. Lajos magyar király, az anyja, Erzsébet királyné és a néhai István herceg leánya,

Erzsébet törvényes örökösök nélkül halnának meg.⁴⁸ Ez utóbbi kitételben éppen az 1362. évi, Erzsébet és III. Albert között kötött eljegyzés miatt szerepelhetnek a magyar Anjouk. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a brünni örökösödési szerződés létrejöttékor nem csupán IV. Rudolfnak, de testvéreinek sincs örököse, viszont utóbbiak közül Albert az egyetlen, akinek a Magyar Királyság lehetséges örökösnoyének, Anjou Erzsébetnek személyében egyáltalán jegyese akad, éppen ezért a magyar uralkodónak és családtagjainak a brünni örökösödési szerződésben adott módon történő szerepeltetése nem csupán indokolható, de szinte elvárható. Ez azonban azt is jelentette, hogy a Habsburg-hercegek utód nélküli halála esetén területeik elsődleges örökösei a magyar Anjouk lesznek, amely lehetőség a Luxemburgok számára a legkevésbé sem volt kívánatos. Így IV. Károly legfőbb céljává válhatott, hogy az Erzsébet és III. Albert közötti házasságot valamennyi létező eszközzel megakadályozza, majd pedig a brünni örökösödési szerződést immáron a magyar fél vonatkozó jogai nélkül újrakösse.

Az idő annál inkább sürgette őt, mivel 1365 júliusában huszonöt esztendősen, örökösök nélkül meghalt IV. Rudolf, és a Habsburg-tartományok élére a tizenhét esztendősen III. Albert és a tizennegyedik életében járó III. Lipót került. Pór Antal kutatásaiból részletesen megismerhető, miként fordult a császár V. Orbán pápához, megvádolva Albertet, hogy 1362-ben úgy vált Erzsébet jegyesevé, hogy nem bontotta fel korábbi eljegyzését, amely történetesen Károly unokahúgához, Katalinhoz fűzte.⁴⁹ A vád valószínűleg igaz volt, hiszen Lajos is hasonlóan járt el Erzsébet és Jodok esetében. A pápa február 24-én elutasította a III. Albert osztrák herceg és I. Lajos magyar király unokahúga, Erzsébet között kötendő házasság engedélyezését, s még az elődei, VI. Kelemen és VI. Ince által kiadott diszpenzációkat is visszavonta azon esetekre, ahol eddig még a házasság nem jött létre.⁵⁰ Lajos, akinek szemmel láthatóan fontos volt a Habsburgok és a magyar Anjouk egyezségének megtartása, előbb követként a római jogok doktorát, Johann von Bredenscheidot, majd a domonkos rend generális magiszterét, Simont küldte Avignonba, hogy kedvezőbb belátásra térítsék V. Orbánt. A pápa hajthatatlanságát az ügyben jól mutatják a május 23-án I. Lajoshoz, illetve Erzsébet anyakirálynéhoz intézett levelei, melyekben a Szentszék dinasztikus házasságkötésekben játszott szerepének további vetületei is kibontakoznak. V. Orbán felhívja a figyelmet, hogy noha a magyar uralkodó esküt tett unokahúga és az osztrák herceg frigyére, az esküjét megszegheti, mivel a Szentszék nem adott engedélyt a házasság megkötéséhez. Amennyiben a magyar király mégis ragaszkodna a diszpenzáció

³⁹ *Lukas Wolfinger*: Die Herrschaftsinzenierung Rudolfs IV. von Österreich. Strategien, Publikum, Rezeption. Köln 2018. 70.

⁴⁰ Commentarii 333–334.

⁴¹ A háború okaként a kutatás a császár Erzsébet anyakirályné elleni becsmérlően gúnyos kirohanását jelöli meg. *Pór Antal*: Nagy Lajos király 1326–1382. Bp. 1892. 434.

⁴² *Skorka Renáta*: Az alapító, a copfos és a harmadik. A Regesta Habsburgica újabb kötetének margójára. *Századok* 147. (2013) 526.

⁴³ *Pór A.*: Nagy Lajos i. m. 432–436.

⁴⁴ *Vö. Skorka R.*: Kronológia i. m. 646.

⁴⁵ CDM IX. 198.

⁴⁶ *Skorka R.*: Az alapító i. m. 527.

⁴⁷ A brünni békéről lásd Uo. 527.

⁴⁸ CDM IX. 257–259.

⁴⁹ *Pór A.*: István úr i. m. 106–107.

⁵⁰ Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta extra Andegavensia I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp. 1874–1876. (a továbbiakban: ADE) II. 630–632., AOkl. XLIX. 115. sz.

nélküli esküvő megtartásához, súlyos következményekkel számolhat, azokra ugyanis, akik tudatosan felmentés nélkül lépnek a házasság kötelékébe, kiközösítés vár, országukat pedig egyházi *interdictummal* sújtja.⁵¹ A nyár folyamán a pápa még erőteljesebben próbált beavatkozni a magyar Anjouk dinasztikus politikájának alakításába, s kezdeményezte, hogy Erzsébet hercegnőt a francia király angol fogságból nemrégiben szabadult fivérével, Fülöp burgund herceggel házassítsák össze. Mondván, ennél illendőbb és tiszteletreméltóbb frigy (*congruentius et honorabilius matrimonium*) elképzelhetetlen az amúgy is a férjhezmenetel életéhez közeledő (*in etate proxima nuptui*) lány számára, legalábbis a Valois-dinasztia érdekeit erősen szem előtt tartó szentatya szerint.⁵²

Mindezek fényében jól látható, hogy az 1362. évi Habsburg–magyar szövetség több európai uralkodóház dinasztikus terveit is sértette, felbomlása IV. Rudolf osztrák herceg halálától függetlenül is valószínűleg bekövetkezett volna. Rudolf távozása az élők sorából és a burgund herceg feltűnése a színen azonban kétségtelenül arra sarkallta IV. Károly császárt, hogy emelje a tétet. Az uralkodó 1365 novemberében Budán tartózkodott és egyetlen fiának, az ekkor négyesztendő Vencelnek, valamint Erzsébetnek az eljegyzéséről tárgyalt a magyar királlyal. Lajos december 5-én már jól érzékelhetően letett a Habsburgokkal kötendő házasság tervéről,⁵³ s december 20-án felhatalmazást adott Opoliai László hercegnek az unokahúga és Vencel eljegyzésével (*sponsalia*) kapcsolatos tárgyalások lezárására.⁵⁴ III. Albert sem maradt jövődöbéli nélkül annak köszönhetően, hogy a császár egyszerre több vasat is sikerrel forgatott a tűzben. 1366 februárjában V. Orbán pápa, aki oly erélyesen lépett fel Erzsébet és Albert házassága ellenében, engedélyt adott arra, hogy Albert és IV. Károly lánya, a nyolcesztendő Erzsébet között házasság köttessen.⁵⁵ Ehhez természetesen szükségesnek mutatkozott, hogy a magyar uralkodó felmentse az osztrák herceget a számára tett valamennyi esküje alól, ami február 25-én meg is történt,⁵⁶ majd két nappal később anyjával, továbbá a királyi tanácsával együtt megerősítette, hogy néhai öccse lányát Vencelhez adják nőül.⁵⁷ Egy 1369-ben kelt pápai oklevél állítása szerint Erzsébet ekkor még kiskorú (*impubes*) volt, a házasságot pedig arra az időszakra halasztották, amikor törvényes életkorába (*in etate legitima*) ér.⁵⁸

⁵¹ Vet. Mon. II.128. sz., 129. sz., 130. sz.; AOkl. XLIX. 266. sz., 267. sz.

⁵² ADE II. 638–639.; AOkl. XLIX. 283. sz.

⁵³ AOkl. XLIX. 594. sz.

⁵⁴ CDH IX/3. 536–537.; AOkl. XLIX. 618. sz.

⁵⁵ Eduard Marie Lichnowsky: Geschichte des Hauses Habsburg. IV. Wien 1839. DCXLIII/715. sz.

⁵⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 257990., AOkl. L. 115. sz.

⁵⁷ CDH IX/3. 537.; AOkl. L. 123. sz.

⁵⁸ Vet. Mon. II.172. sz.

1366 márciusában III. Albert és fivére, III. Lipót Prágába utaztak, hasonlóan a Wittelsbach-család felső-bajor ágához tartozó V. Ottó herceghez, aki 1365. óta állt elhunyt testvére, Római Lajos utódként a Brandenburgi Örgrofság élén. Prágában kettős esküvőre került sor, a császár két lányát is kiházasította. Ottó nőül vette Luxemburgi Katalint, aki IV. Rudolf özvegye volt, míg Luxemburgi Erzsébetet összeházasították III. Albert osztrák herceggel. A lányok férjhez adásával apjuk igyekezett tekintélyes és nem utolsó sorban tartósnak bizonyuló politikai tőkét kovácsolni, Ottó lényegében az esküvőt követően hat esztendőre lemondott a Brandenburgi Örgrofságról és a tartomány kormányzását átruházta apósára.⁵⁹ A Habsburg-hercegek pedig megújították a korábban 1364-ben Brünnben kötött kölcsönös örökösödési szerződést, amelyben az aláíró felek örökös nélküli haláluk esetén a másikkra hagyják valamennyi már kezükön lévő, illetve jövőben megszerzendő birtokukat. A szerződésből értelemszerűen elhagyták a magyar felet, amelyet már nem kötött semmilyen eljegyzés a Habsburgokhoz, éppen ezért hangsúlyozták, hogy akire a magyar király országát örökségként bízta, azt a személyt fogják a Magyar Királyság jogos örökösöként elfogadni.⁶⁰ A megújított örökösödési szerződés eme kitétele két szempontból is rendkívüli súllyal esik a latba, egyrészt ha létezett 1362-ben egy Habsburg–magyar örökösödési szerződés, az ezzel a dokumentummal bizonyosan érvényét veszítette, másrészt az eset jól példázza a magyar uralkodó érdekérvényesítő képességét és tekintélyét, mivel sikerült elérnie, hogy országa annak ellenére kikerüljön a Habsburg–Luxemburg kölcsönös örökösödési szerződés szövegéből, hogy egyetlen utódát, a Magyar Királyság ez idő szerinti örökösét éppen a Luxemburg-dinasztia egyetlen fiúutódával készült összeházasítani. IV. Károly alkalmasint felesleges fontoskodásnak vélhette Lajos óvatosságát, a császár számára nem is lehetett kérdés, kié lesz Lajos öröksége, amint azt az 1366. május 11-én itáliai helytartóihoz, a Gonzagákhoz írott levele is tanúsítja. Eszerint fia, Vencel a levél kiállításának napjától számított négy héten belül nőül veszi a magyar király unokahúgát, majd vele is hál (*cum ea condormibit*), és Magyarország az ő utódaikra fog szállni.⁶¹

Az elbizakodott hangvételű nyilatkozat a dinasztikus házasságkötések eddig előtérbe nem került elemére, az elhalás intézményére alapoz. Az, hogy valójában az ötestendő Vencel és a nála pár évvel idősebb Erzsébet miként fogatosíthaták

⁵⁹ Ludwig Holzfurtner: Die Wittelsbacher. Staat und Dynastie in acht Jahrhunderten. Stuttgart 2005. 91–96. Alois Niederstätter: Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter. Wien 2004. 172–173.

⁶⁰ Regesta Habsburgica. Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg. Abteilung V. Die Regesten der Herzoge von Österreich (1365–1395). Teilband 1. (1365–1370), Teilband 2. (1371–1375), Teilband 3. (1376–1380). Bearb. Christian Lackner – Claudia Feller. Wien–München 2007–2019. (a továbbiakban: Reg. Habs.) V/1. 109. sz.

⁶¹ AOkl. L. 317. sz.

volna házasságkötésüket ily módon, csak későbbi eset alapján rekonstruálható. Példánk az 1452. évből, a nápolyi udvarból maradt fenn egy szemtanú, jelesül Aeneas Silvius Piccolomini, a majdani II. Pius pápa tollából. Az esztendő márciusában koronázták császárrá a Habsburg-családból származó III. Frigyes római királyt, s az esemény előtt az uralkodó Sienában találkozott leendő hitvesével, Portugáliai Elenórával, akinek koronázása Rómában férjével egyidőben ugyancsak megtörtént. Az ifjú pár a szertartást követően meghívást kapott az ara nagybátyjától, Alfonz aragóniai királytól, hogy látogassanak Nápolyba. A nápolyi tartózkodás utolsó napjaiban azonban szárnyra kaptak a hírek, hogy a testi örömök terén is komoly önmérsékletet tanúsító Habsburg fiatal feleségét közelebről eleddig még nem kívánta megismerni (*nondum cognoverat*), azt rebesgették, hogy mindenképpen meg akarta várni, míg a birodalom területére visszaérkeznek. A nápolyi uralkodó udvartartása és Eleonóra kísérete egyként próbálta rávenni a vendéget, hogy a felé irányuló elvárásoknak eleget tegyen. Az unszolás célt ért, Frigyes elrendelte, hogy az ágyat a német szokások szerint vessék meg (*iussit igitur theutonico more stratum apparari*), s mikor ez megtörtént, a még mindig vonakodó harminchétesztendő férj az udvartartás jelenlétében tetőtől-talpig felöltözve leheveredett, s hagyta, hogy karjaiba fektessék (*in ulnas compexusque dari*) a ruháit szintén magán tartó tizennyolc éves hitvesét, majd Alfonz király és megannyi előkelő jelenlétében egy vánkost húzott maguk fölé (*superduci cultrinam*). Semmi más nem történt, csak megcsókolta (*neque aliud actum est, nisi datum osculum*) nejét, ezt követően rögvest mindketten felkeltek. Piccolomini magyarázatként hozzáfűzi: a németeknél ez a szokás tartja magát, legalábbis a fejedelmi személyek egybekelésénél először így szokás (*Sicque consuetudo theutinicorum se habet, cum princeps primo iunguntur.*), a jelenlévő hispán hölgyek legnagyobb elképedésére – teszi hozzá szerzőnk –, akik szilárdul hitték, hogy a dolog komolyan megtörténik, nagy hangzavar is támadt körükben, amint látták, hogy a párna eltakarja a császári párt. Mindenki Alfonz királyra szegezte tekintetét és várták, hogy beavatkozzon, ő azonban az arcán kedves mosollyal nyugtázta az idegen szokásokat (*peregrinos mores*).⁶²

Jóllehet az elhálás német területeken honos fajtája a Mediterraneum világának teljes megrökönyödését váltotta ki, bizonyosak lehetünk abban, hogy 1366-ban IV. Károly sem gondolt az elhálás más formájára Luxemburgi Vencel és Anjou Erzsébet esetében. A két gyermek IV. Károly által 1366 júniusára beharangozott házassága vélhetően nem köttetett meg, bár az eseményt Pór Antal biztosnak tekintti.⁶³ Felmerül ugyanakkor a kérdés, mire alapozta a császár május 11-én tett

⁶² Aeneae Silvii, episcopi Senensis postea Pii papae II. Historia rerum Friderici tertii imperatoris. Primum edita Johannis Henrici Boecleri. Argentorati 1685. 84–85.

⁶³ Pór A.: István úr i.m. 114–115.; A Pór által hivatkozott forrás a kiadásban tévesen szerepel 1355. évi dátummal, hiszen a német kutatás igazolta, hogy azt 1368. augusztus 28-án intézte a császár

kijelentését a négy héten belül bekövetkezendő egybekelést illetően. Esetlegesen arra, hogy Erzsébet, aki, mint láthattuk, az 1366. február végi eljegyzéskor még nem volt törvényes korú, eddigre betöltötte tizenkettedik életévét.⁶⁴ 1366. június 15-én a császár Bécsből levelet intézett Augsburg városához, amelyben tudatta, hogy Pozsony városába készül a magyar királynéval (*mit der kuniginne von Ungern*) tárgyalni, házasságkötést nem említ. Június végén egyébként Lajos király Erdélyben tartózkodott, így kizárható, hogy ő is részt vett az egyeztetésen.⁶⁵ Azt sejtethetjük, hogy a törvényes kort elért Erzsébetet az Anjou-udvar egyelőre visszatartotta a Vencellel kötendő házasságtól (talán éppen a fiú zsenge korára hivatkozva), mert a magyar felet komoly aggodalommal tölthette el Károlynak az elmúlt hónapokban megmutatkozó hatalmpolitikája.

A császár befolyása alá került felső-bajor–Luxemburg–Habsburg szövetség ellenében Lajos a kiterjedtnek mondható Wittelsbach-család többi ágához közeledett, akikben határozott ellenérzést váltott ki a Brandenburgi Órgrófság Luxemburgoknak történő átjátszása. A magyar uralkodó 1367 októberében kancellárját, Vilmos pécsi püspököt bízta meg a bajor hercegekkel történő tárgyalások megkezdésével.⁶⁶ Majd november 2-án Budán szövetségre lépett a Wittelsbachok landshuti ágával, vagyis idősebb István bajor herceggel és fiaival, ifjabb Istvánnal, a későbbi bajor-ingolstadti ág első hercegeivel és Frigyesselel, a landshuti ág jövőbeni örökösével, valamint a Straubing-hollandi ág képviselőjében Alberttel.⁶⁷ Ugyanekkor a magyar uralkodó a rajnai választófejedelemséget kezén tartó Wittelsbach-ággal is szerződést írt alá, ennek jegyében a rajnai választófejedelemmel, I. Ruperttel, valamint ennek unokaöccsével, a későbbi II. Ruperttel és utóbbi fiával kötött egyezséget.⁶⁸ A magyar király oldalán részt vettek a koalícióban itáliai unoka-nagybátyjai is, II. Fülöp tarantói herceg, címzetes konstantinápolyi császár, valamint II. Károly durazzói herceg. A szövetség célkeresztjében az

Modenából a trieri érsekhez. *Johannes Vones*: Urban V. (1362–1370). Kirchenreform zwischen Kardinalkollegium, Kurie und Klientel. Hiersemann 1998. 236.; A forrás kiadását a hibás keltezéssel lásd *Johannes Nikolaus ab Hontheim*: Historia Trevirensis diplomatica et pragmatica. Tomus II. Augustae Vindelicorum 1750. (a továbbiakban: Historia Trevirensis) 186–188.

⁶⁴ Ha a feltevésünk helytálló, Erzsébet születését 1354 februárja és júniusa közé tehetjük, eddig ezzel kapcsolatban a Pór Antal következtetése szerinti 1353 körüli időpont élt. Pór a Joseph Palacky Geschichte von Böhmen című munkájában szereplő Luxemburg-családfa nyomán fogalmazta meg, hogy Erzsébet az 1361 februárjában született Luxemburgi Vencelnél nyolc évvel „korosabb” volt. *Pór A.*: István úr i. m. 99.

⁶⁵ A császár levele: AOkl. L. 483. sz.

⁶⁶ CDH IX/4. 58.

⁶⁷ 1368. február 4-én Mainzban megerősítették az együtműködést. *Rerum Boicarum scriptores*. Nusquam antehac editi quibus vicinarum quoque gentium nec non Germaniae universae historiae ex monumentis genuinis historicis et diplomaticis plurimum illustrantur. Tomus II. Edidit Andreas Felix Oefelius. Augustae Vindelicorum 1763. (a továbbiakban: *Rerum Boicarum*) 187–188., 192.

⁶⁸ Ezt erősítették meg 1369. szeptember 13-án Pozsonyban. *Regesten der Pfalzgrafen am Rhein 1214–1508*. I. Hrsg. Adolf Koch – Eduard Winkelmann. Innsbruck 1894. 3744. sz., 3745. sz., 3845. sz.

osztrák hercegek területei álltak, hiszen a megállapodás értelmében egy közös katonai akció esetén a Habsburg-hercegektől elfoglalt tartományokat az Enns mentén osztották volna fel a magyar uralkodó és a Wittelsbachok között.⁶⁹ IV. Károly aligha érezte 1368-ban a veszélyt, számos más esemény kötötte le figyelmét. Közülük az egyik: negyedik feleségét kellett Rómába kísérnie, hogy császárnévá koronázzák. A trieri érsek augusztus végén azt a tájékoztatást kapta Modenából, hogy az uralkodó a közte és a magyar király között körvonalazódó kapcsolattól kölcsönös kettős köteléket (*mutuo nexibus duplicatis*) remél. A császárban ugyanis Vencel és Erzsébet jegyességén túl megfogalmazódott egy másik családi kapcsolat kialakítása is, jelesül a durazzói herceg és egy jövőben születendő Luxemburg-hercegnő mátkasága.⁷⁰ Csakhogy erre sok esély egyelőre nem mutatkozott, hiszen néhány hónappal korábban, 1368 februárjában Pomerániai Erzsébet császárné fiúgyermeknek adott életet, aki a 6. században mártírhalt halt burgundi király tiszteletére a Zsigmond nevet kapta.⁷¹

Lajos szembefordulása a császárral azonban nem csillapodott: 1369-ben Budán találkozott III. Kázmér lengyel királlyal, s megerősítették együttműködésüket – kifejezetten IV. Károllyal szemben. Lajos és Károly elmérgesedett viszonyát V. Orbán pápa sem nézte jó szemmel, s békéltetésükre követeket küldött, kezdeményezése azonban hasztalannak bizonyult, mert az esztendő végére a magyar udvar Erzsébet és Vencel jegyességének felbontásáért folyamodott a Szentszékhez. Indokul szolgált többek között az országlakosok ellenérvése az eljegyzéssel kapcsolatban, amelyet csak az uralkodói család, valamint néhányan az egyházi és világi előkelők közül (*nonnulli etiam ecclesiarum prelati et nobiles eorumdem regnorum*) hagytak jóvá és támogattak. Hivatkoztak továbbá a hercegnő viszolygására a Vencellel való házasságot illetően, Erzsébet ugyanis, aki immáron felnőtt, a legkevésbé sem akarja a házasság megkötését és elutasítja azt (*Elizabeth nunc adulta, preafatum contrahere matrimonium minime contendit ac recusat*).⁷² A fenti érvelések azt a benyomást keltik, mintha a házasságot és a szövetséget megkötő uralkodók, valamint a Szentszék külön figyelmet fordítottak volna az alattvalók széles körű támogatására a megkötendő frigy esetében, ennek a tényezőnek a vizsgálatára a jövőbeli eljegyzéseknél nagyobb hangsúlyt kell tehát helyezni. Másrészt viszont, úgy tűnik, a tizenhatodik életévében járó,⁷³

tehát felnőtté, illetőleg teljeskorúvá érett nő önálló akaratát a számára kiválasztott személlyel kapcsolatban érvként tekintették legalábbis, ha egybecsengett az uralkodói akarattal, erre korábban aligha lehetett példa. Erzsébet teljeskorúvá válását és azt a tényt, hogy az uralkodói dinasztiák közötti frigyét korántsem tekintették csupán családon belüli ügynek, jól igazolja, hogy az Anjou-hercegnő 1370 márciusában maga állított ki Budán oklevelet, s mentette fel IV. Károlyt és fiát, Vencelt, valamint a Cseh Királyság valamennyi egyházi és világi fejedelmét, comesét, báróját, nemesét a házasság ügyében I. Lajosnak és Erzsébet anyakirálynénak tett esküje alól.⁷⁴

1370 első harmadában a történések szemmel láthatóan felgyorsultak az Anjou-hercegnő körül. Egy hónappal azt követően, hogy V. Orbán pápa engedélyezte Vencel és Erzsébet jegyességének felbontását, 1370. január 8-án felmentést adott, hogy Erzsébetet nőül vegye Lajos 1367. évi szövetségesei közül az ekkor negyvenegy esztendő II. Fülöp tarantói herceg.⁷⁵ Ezzel voltaképpen Anjou Erzsébet egy bő évtizedet felölelő mátkaság után végül olyan fejedelem oldalán kötött ki, akinek szerepe nemhogy az európai hatalmi politikában nem nevezhető meghatározónak, de a nápolyi trón megszerzésére is csekély eséllyel indulhatott, így a magyar király unokahúga és a címzetes konstantinápolyi császár frigye lényegében komolyabb dinasztikus tét nélküli eseménynek tekinthető. Ez pedig nem magyarázható mással, mint azzal, hogy Erzsébet helye a Magyar Királyság öröklési rendjében megrengett, a magyar uralkodó eddig gyermektelen házassága Kotromanić Erzsébettel ugyanis új szakaszába lépett. 1370 nyarán már minden bizonnyal számolhatunk azzal, hogy Lajos király felesége leánygyermeknek adott életet,⁷⁶ ez pedig azt jelenti, hogy 1369 decemberében a magyar udvar annak tudatában kezdeményezte a pápánál Anjou Erzsébet és Luxemburgi Vencel jegyességének felbontását, hogy a királyné utódot hordott a szíve alatt.

Fülöp egyike volt azon Anjou-hercegeknek, akiket a magyar király 1347–1352 között András halála miatt Visegrádon fogva tartott,⁷⁷ s mivel ez a magyarországi tartózkodása megelőzte Erzsébet születését, valószínűnek tekinthetjük, hogy első találkozása a magyar hercegnővel az 1367. évre tehető, amikor is Budán, Lajos oldalán – mint korábban említettük – szövetségre lépett a bajor hercegekkel. Fülöp egyébiránt családi állapotát tekintve özvegyen érkezett a

⁶⁹ Az együttesen elfoglalt területek közül az, amelyik az Enns innenső oldalán fekszik, Magyarországot, amelyik a másik oldalán, illetve Karintiában vagy Tiroiban, az a bajorokat illette volna. Vö. Rerum Boicarum 188.

⁷⁰ Historia Trevirensis 188.

⁷¹ Hönsch, J. K.: Kaiser Sigismund i. m. 35.

⁷² Vet. Mon. II. 172. sz.

⁷³ Az, hogy Erzsébet 1369 decemberében a tizenhatodik életévében járt, nem mond ellent annak a korábbi feltételezésünknek, hogy 1354 februárja és júniusa között születhetett, lásd 64. jegyzet. A leánygyermek teljeskorúságára lásd Hármaskönyv 194.

⁷⁴ CDH IX/4. 244–246.

⁷⁵ II. Fülöp nagyapja II. Károly nápolyi király volt, aki egyúttal Erzsébetnek ükapja volt.

⁷⁶ Pór Antal hívta fel a figyelmet arra, hogy V. Orbán pápa 1370. július 18-án kelt levelében tekinti először „politikai tényezőnek” Kotromanić Erzsébetet, amiből azt a következtetést vonta le, hogy „ifjabb Erzsébet királyné áldott állapotban volt”. Pór A.: István úr i. m. 205. és 3. jegyz. Valószínűbb azonban, hogy a királyné politikai súlyának növekedését sokkal inkább az utód világra hozatalának köszönhetette, ami azt jelenti, hogy 1370 júliusában már megszületett Katalin, s a hír Avignonba is eljutott.

⁷⁷ Az András herceg halálát megtorló nápolyi hadjáratok részleteiről legújában lásd Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395). Bp. 2019. 27–48.

magyar király udvarába, hiszen első feleségét, Máriát, Johanna nápolyi királynő hűgát 1366 májusában vesztette el.⁷⁸ Így semmi sem jelenthetett akadályt Fülöp és Erzsébet 1370. évi egybekelésének, amely eseményre vélhetően Zárában került sor, ahol máskülönben a tarantói herceg unokaöccse, II. Károly is udvarát tartotta.⁷⁹ Erzsébet hányattatásai ezzel a mátkaság politikai útvesztőjében véget értek, érdemes azonban megfigyelnünk, hogy egyetlen jegyesége alkalmával sem maradt fenn annak nyoma, hogy a magyar hercegnő esetlegesen elhagyja az Anjou-udvart abból a célból, hogy a szövetséges uralkodó udvarában cseperedjék fel, és arra sem láttunk példát, hogy a számára kiválasztott jövődöbéli akár hosszabb, akár rövidebb ideig Lajos udvarába költözne avégett, hogy jobban megismerkedjék mennyasszonyával és a Magyar Királyság viszonyaival. E tekintetben azonban a magyar Anjouk házasságpolitikájában Lajos király lányainak esetében változás tapasztalható.

Hozzád vagy hozzám?

III. Kázmér 1370 novemberében bekövetkezett halálával a Wittelsbach–magyar Anjou szövetség elveszítette ugyan egyik támogatóját, 1371 áprilisában Pilgrim salzburgi érsek személyében azonban újabb taggal bővült.⁸⁰ A fegyveres konfliktus júliusra elkerülhetetlenné vált, s a Brandenburgi Ögrófságot hadseregével elfoglaló IV. Károly császár ellen Lajos király Opoliai László nádor és Cudar Péter szlavón bán vezetésével hadat küldött a Cseh Királyságba.⁸¹ A bő két hónapig tartó háborúnak az október 16-án megkötött, 1373. június 5-ig szóló fegyverszünet vetett véget.⁸² A császár kihasználva a fegyvernyugvás időszakát, a Brandenburgi Ögrófságról le nem mondva, újra szorosabbra kívánta fűzni a rokoni szálakat a magyar korona mellett immáron a lengyel trón örökségével is kecsegtető magyar Anjoukkal. Kétségkívül IV. Károly malmára hajtotta a vizet, hogy az ekkorra már két utóddal is büszkélkedő Lajosnak csak lányai voltak. A másodszületett királyi hercegnő, Mária még első életévét sem tölthette be, amikor 1372 februárjában apja – elfogadva a Luxemburgok újbóli közeledését és megpecsételendő az 1371. októberi fegyverszünetet – megbízta nádorát, Opoliai Lászlót és Telegdi Tamás esztergomi érseket, hogy házasság ügyében tárgyalásokat kezdjenek a

császárral.⁸³ Az év májusában Budán zajló egyeztető tárgyalások alkalmával igen képlékeny terv körvonalazódott, jelesül a magyar király ifjabb lányát (*filiam iuniozem*) ígérte oda Károly második fiának, azaz Zsigmondnak,⁸⁴ kivéve, ha fiú utóda születik, mert ebben az esetben az elsőszületett lányát, illetve annak halála esetén a másodszületett.⁸⁵ Kétség sem férhet hozzá, hogy Lajos az „ifjabb lány” megnevezés alatt nem gondolhatott ez esetben másra, mint Máriára, hiszen a kérdéses időpontban ő számított az uralkodó fiatalabb lányának a valamivel idősebb Katalin mellett. Meglepő ugyanakkor a hosszú évtizedekig gyermektelen uralkodó 1372. évi bizakodása az esetleges újabb, ráadásul fiú utód felemlégetésekor, ami azt a gyanút kelti, hogy a tárgyalás idején a királyné várandós lehetett, talán éppen harmadik gyermekével, Hedviggel.⁸⁶ Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1372. évi magyar Anjou–Luxemburg közeledés egyik fontos alapkövének tekintették, hogy Lajos király mellett felesége, Kotromanic Erzsébet is külön esküt tegyen a lánya és Zsigmond között létesítendő házassági kötelék megtartására. Ez ugyancsak 1372 májusában történt, de nem Budán, hanem Visegrádon, vagyis a királyné nem hagyta el az Anjou-székhelyet,⁸⁷ s személyesen nem vett részt a budai tárgyalásokon, ami ugyancsak erősítheti a várandósságára vonatkozó fentebbi feltevésünket.⁸⁸ A császár Budára küldött követének, a tescheni hercegnek adott utasításokból az eljegyzéssel kapcsolatban más részletek is kiderülnek. Ezek szerint Károly eredeti elképzelése az volt, hogy a magyar király a lányát saját csehországi udvarába (*versus Bohemiam, in domum suam*) viteti, s a maga akaratára szerint neveli.⁸⁹ Ezenkívül szóba kerül a leánnyal adandó hozomány összege is, amely Lajos szándékának megfelelően kétszázezer aranyforintot tenne ki,⁹⁰ az összeg hozzávetőleg ötször tekintélyesebb, mint a Jodoknak Erzsébettel ígért tízezer márka.⁹¹ Nagyjából egy esztendővel a budai találkozó után, 1373 júniusában a fegyvernyugvás lejártakor a két gyermek egybekelésének kérdése ismét előtérbe került. Ekkorra a házassági tervek a magyar király részéről letisztultak,

⁷⁸ CDH IX/4. 390.; *Skorka R.*: Kronológia i. m. 653.

⁷⁹ IV. Károly fiai sorában Zsigmond ténylegesen a harmadik volt, mivel a császár második házasságából született Vencel még kisgyermekként meghalt. *Hönsch, J. K.*: Kaiser Sigismund i. m. 32.

⁸⁰ *Károlyi Árpád*: Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez. *Századok* 11. (1877) 19. és 5. jegyz.

⁸¹ Amennyiben feltevésünk helytálló, Hedvig nem születhetett később, mint az 1373. év legelején.

⁸² Visegrád és Buda Lajos-kori szerepéről lásd *Mészáros Orsolya*: Az elit és az udvar. In: *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2020. 189–209., továbbá *Weisz Boglárka*: Az Anjou-kori királynéi udvar két legfőbb méltósága. In: *Királyné a középkori Magyarországon és Európában* i. m. 92–97.

⁸³ *Skorka R.*: Kronológia i. m. 654.

⁸⁴ Monumenta historica Boemiae. II. Collegit P. Gelasius Dobner. Pragae 1768. 383–384.

⁸⁵ [...] intentio regis est, dictae filiae suae nomine dotis dare ducenta millia florenorum. Uo.

⁸⁶ Az 1340-es évektől egy márka négy aranyforintot ért. *Engel P.*: 14. századi magyar pénztörténet i. m. 75.

⁷⁸ *Vónes, L.*: Urban V. i. m. 215.

⁷⁹ Az esküvőre Pozsony városa zabot és bort küldött Zárába. Vö. Források a Magyar Királyság kereskedelem-történetéhez. II. Külkereskedelem (1259–1437). Szerk. Weisz Boglárka. 129–130.; Károly durazzói herceg udvaráról *Pör A.*: István úr i. m. 205.

⁸⁰ *Skorka R.*: Kronológia i. m. 652.

⁸¹ *Pör A.*: Nagy Lajos i. m. 455.

⁸² *Skorka R.*: Kronológia i. m. 653.

ez egyszersmind azt is jelentheti, hogy immáron megszületett harmadik leánygyermek, ami nem teremtett új helyzetet az eredeti elgondolásokban. A Lajos által 1373. június 21-én kiállított elismervény értelmében – melyben Mária nevű lányát már név szerint említik – a házassági szerződés ügyében tanúsított korábbi elköteleződés mit sem változott az elmúlt hónapokban.⁹² Ennek tudható be, hogy augusztusban Wittelsbach Ottó brandenburgi örgróf hiába várta I. Lajostól a katonai segítséget, és – miután IV. Károly több várat és várost elfoglalt az örgrófság területén – kénytelen volt önként megadni magát. Mindez pedig azt jelentette, hogy a Wittelsbachok végleg lemondtak a Brandenburgi Örgrófságról a Luxemburgok javára.⁹³ Az 1374. esztendő a magyar király azzal a megnyugtató tudattal zárhatta le, hogy valamennyi leányának jövőjét kielégítően elrendezte. Katalint augusztus 10-én eljegyezték V. Károly francia király másodszületett fiával, Lajossal,⁹⁴ a magyar uralkodó az az idő szerint Johanna nápolyi királynő kezén lévő Szicíliai Királyságot ígérte a Valois-hercegnek azzal a már ismert, hozományokra vonatkozó megkötéssel, hogy a területeket Katalin és Lajos közös utódai öröklik majd, ha azonban a hercegnő idő előtt, gyermektelenül halna meg, a hozomány visszazáll a magyar királyra.⁹⁵

1374-ben Mária ügyében újabb fejleményként decemberben XI. Gergely pápa – támogatásáról biztosítva a magyar Anjou–Luxemburg szövetséget – felmentést adott a gyermekek frigyéhez,⁹⁶ akik anyai ágon I. Ulászló lengyel királyük-, illetve dédunokái voltak.⁹⁷ Néhány hónap múltán, 1375. április 15-én IV. Károly sort kerített arra, hogy Lajos mindkét országát képviselő világi és egyházi előkelőket eskessen fel Mária és az ekkorra brandenburgi örgrófi méltóságba emelkedett Zsigmond jövőbeli házasságkötése mellett. A morvaországi Brünn városában a teljes Luxemburg-dinasztia jelenlétében Telegdi Tamás esztergomi érsek, Demeter erdélyi püspök, Opuliai László herceg, Lackfi István erdélyi vajda, Szepesi Jakab szepesi ispán, országbíró, valamint a lengyelországi és a kujáviai kapitányok ígéretet tettek nemcsak arra, hogy a magyar király életében és azt követően is elősegítik, hogy amint a király lánya a szerződésben kikötött törvényes kort betölti (*domicella annos etatis sue in literis contractus expressos compleverit*), nyomban összeházasítsák Zsigmonddal, hanem azt is szorgalmazni fogják Lajosnál, hogy augusztus 15-ig további nyolcvan lengyel- és magyarországi

főpap és báró tegyen az övékhez hasonló fogadalmat, és azt foglalják pecsétjükkel ellátott dokumentumba.⁹⁸ A fenti hét személy kinyilvánította továbbá, hogy a házassági szerződés beteljesülését sem háborúság, sem más ehhez fogható körülmény nem akadályozhatja meg, ami arra utal, hogy 1375-re a dinasztikus érdekek felülkerekedtek az aktuálpolitikai tényezőkön. Azt persze nem tudhatjuk, hogy egy esetleges újonnan kirobbanó magyar Anjou–Luxemburg viszály miként befolyásolta volna a fenti megállapodást, azt azonban állíthatjuk, hogy az események nem mindenben igazolták IV. Károly előzetes elvárásait. Noha nincs nyoma annak, hogy a magyar és lengyel hatalmi elit ennyire jelentős számban kiállt volna az ügy mellett, az egyetértésük és támogatásuk kinyilvánítására vonatkozó igény azonban eszünkbe juttathatja a korábban Vencel és Erzsébet esetében tapasztalt megfigyelésünket, mikor is a két ifjú egybekelése mellett a cseh rendek bizonyosan esküt tettek. A fent említett magyar és lengyel urak brünni fogadalmához hasonlóan erősíti azt a feltevésünket, hogy a dinasztikus kapcsolatok kialakítása nem személyes jellegű ügynek tekinthető, hanem annak szélesebb társadalmi elfogadottságon kellett nyugodnia. Láttuk, a császár részéről már 1372-ben felvetődött a jegyesek közös udvarban történő nevelkedésének gondolata, amely Lajos király első hitvesének példáját juttathatja eszünkbe. Annak ugyan nem találjuk nyomát, hogy Mária 1378-ig, tehát IV. Károly császár elhunytáig a cseh királyi udvarba költözött volna, azt követően pedig bizonyosan nem történt meg, hiszen nővére, Katalin 1378. évi halála után személye túlságosan is felértékelődött ahhoz, hogy elhagyja a Magyar Királyságot. A jegyesek összeköltözése azonban így is megvalósult, hiszen 1379 decemberében, miként az jól ismert tény, Zsigmondot – aki ekkor már tizenkettedik életévében járt – Lajos király udvarába küldték, hogy jövendőbelijével, az ekkor nyolcesztendő Máriaival együtt nevelkedjék.

Lajos király másik, felnőtt kort megért leánya, Hedvig életében is sorsdöntőnek bizonyult az 1374. esztendő. Hasonlóan nővéréhez, Máriaéhoz, ő is nagyjából egyesztendő lehettett, mikor mátkaságát illetően az első döntés megszületett. Választottját, akárcsak nővére, Hedvig is, az 1371. október 16-i fegyvernyugvásnak köszönhetette, amelyet Lajos király nem csupán IV. Károllyal, de annak szövetségeseivel, vagyis III. Albert és III. Lipót osztrák hercegekkel is aláírt. A fegyverszüneti megállapodás lejárt előtt nyolc hónappal, 1372. október 16-án a Habsburg-hercegekkel a béke is megszületett,⁹⁹ a sietség annál is inkább érthető, hiszen a magyar király partnert keresett adriai terveinek megvalósításához. Az 1373. március 9-én Bécsben összekovácsolódott, Velence elleni együttműködéshez a két osztrák

⁹² DF 287480.

⁹³ Skorka R.: Kronológia i. m. 654–655.

⁹⁴ Erről legutóbb lásd Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon II. i. m. 125.

⁹⁵ Pór A.: Nagy Lajos i. m. 531–532.

⁹⁶ Vet. Mon. II. 305. sz.

⁹⁷ Luxemburgi Zsigmond anyjának, Pomerániai Erzsébetnek a nagyapja I. Kázmér lengyel király (1333–1370) volt, aki I. Lajos anyjának, Piast Erzsébetnek volt édestestvére, apjuk I. Ulászló lengyel király (1320–1333).

⁹⁸ DF 287481.

⁹⁹ Skorka R.: Kronológia i. m. 654.

hercegen és a magyar uralkodón kívül Francesco Carrara padovai birodalmi helytartó is csatlakozott.¹⁰⁰ Hedvig 1374. évi eljegyzésére ezen társulás zálogaként tekinthetünk, legalábbis erről árulkodik III. Lipót osztrák herceg 1374. augusztus 18-án kiállított oklevele, amely szerint a Habsburg-herceg elsőszülött fiát, Vilmost Lajos király fiatalabb lányának, Hedvignek ígéri hitvesül,¹⁰¹ méghozzá az osztrák hercegek fiai és fivérei esetében megszokott hitbérrel (*cum maritaggio sive donatione propter nuptias*,¹⁰² *sicut caeteri princeps et duces Austriae pro suis filiis et fratribus facere consueverunt*), melynek összegét azonban az okirat elhallgatja előttünk. Azzal a kitéttel, hogy ha Lipót meghalna, Lajos védelme alá veszi Vilmost és Lipót más örököseit, s ennek fejében Lajos halála esetén Lipót is védelmet ígér Hedvignek és nővéreinek. Az ellenoldali fél válasza sem váratott sokat magára, 1375. március 4-én a Budán tartózkodó Lajos is elismerte, hogy ifjabb lányát, Hedviget (*Hedwigam, natam nostram iuniorem*) Vilmosnak ígéri hitvesül, hangsúlyozva ugyancsak a kölcsönös támogatásra, nem különben a hozományra vonatkozó részleteket, utóbbit hasonlóan határozva meg, mint Lipót, vagyis miként az a magyar uralkodók lányai és nővérei esetében szokásos (*cum dote*¹⁰³ *sive dotalicio propter nuptias, sicut ceteri princeps et reges Hungariae filias et sorores suas dotare consueverunt*).¹⁰⁴ Olybá tűnik tehát, ha hihetünk a két okiratnak, hogy a 14. század hetvenes éveire mind a Habsburg-hercegekkel, mind pedig a magyar hercegi királylányokkal születésük sorrendjétől függetlenül egységes tarifa szerint szabták meg a hitbért, illetve a hozományt, ez azonban minden jel szerint a király testvéreinek gyermekeire már nem volt érvényes. Katalinnal a nápolyi örökséget adta a magyar uralkodó, ennek értékét felbecsülni nyilván nem lehet.¹⁰⁵ Mária kezével kétszázezer aranyforint járt, s egy későbbi irat Hedvig hozományát is számszerűsíti: az 1378. június 15-én Hainburgban kelt dokumentumban Lajos azon túl, hogy megnevezi a Hedviggel adandó kétszázezer aranyforintnyi összeget, engedményt tesz Lipót felé, hogy a korábban Vilmostal felajánlott háromszázezer forint helyett adjon ugyanannyit, mint ő a lányával.¹⁰⁶ Nem felejtethetjük el azt sem, hogy az Anjou-hercegek, László, Lajos és István esetében felajánlott hitbér is egyformán tizenötezer márkát tett ki. Tehát az 1374. évi oklevélnek nemcsak az az állítása lehet igaz, hogy az Anjou-uralkodók

lányait és nővéreit azonos hozomány illette, de az Anjou-királyok fiai és fivérei esetében is azonos volt a hitbér, és a fentiek alapján ugyanez a szokás figyelhető meg a korszakban a Habsburg- és a Luxemburg-dinasztiánál is.

A Hainburgban kiállított oklevél más eseménnyel is összefügg, mint azt megtudjuk Lajos király 1380-ban kelt beszámolójából. Hainburg városában ugyanis Demeter, aki akkor még nem viselte a bíborosi méltóságot, csak esztergomi érsek volt, a helyi plébániatemplomban a kellő ünnepélyességgel összekötötte Hedviget és Vilmost, akik még akkor éjszaka egyazon ágyba fektetettek és egyesítetttek (*ea nocte fuerint in vno lecto positi et coniuncti*),¹⁰⁷ a két gyermek bizonyosan a fentiekben megismert, német módon történő elhalás intézményén esett át. Az eseményre vélhetően a fenti hitbér csökkentésével egyidőben, vagyis 1378 júniusának közepén került sor.¹⁰⁸ Az 1380. évi királyi elbeszélésből azonban más is kiderül, nevezetesen, hogy a király még akkor a lányát – a csak *frater* kifejezéssel illetett – Lipót osztrák herceg udvarába engedte át (*eam in domum praedicti fratris nostri eo tempore transmittentes*).¹⁰⁹ A kortárs Matthäus, másként Gregor Hagen 1406-ban összeállított¹¹⁰ osztrák krónikája szerint Hedviget Bécsbe vitték, ahol néhány esztendeig fejedelmi neveltetésben volt része.¹¹¹ Bizonytalanságot ébreszthet bennünk Hedvig éveken át tartó bécsi nevelkedésével kapcsolatban, hogy tudjuk, az 1379. szeptember 25-ei neubergeri szerződéssel Lipót herceg székhelye Stájerországba tevődött át, míg Alsó-Ausztria III. Alberté maradt.¹¹² Hedvig Lipót udvarában kapott fejedelmi neveltetéséről azonban méltóképpen tanúskodik egy 1380. február 25-én Grazban kiállított oklevél, amelyben Lipót herceg kedves lánya, az ifjú magyar királynő udvarmesternőjének (*hofmeisterin unser lieben tochter, der jungen kunigin von Ungern*) adósleveleit érvénytelenítette.¹¹³ Az udvari tisztségeket betöltő nemesek feleségeiből, illetve özvegyeiből választott udvarmesternők feladatai közé az úrnője szolgálatában álló személyek, udvarhölgyek felügyelete és irányítása tartozott.¹¹⁴ A mintegy hétesztendőös Hedvig udvarmesternője, a krajnai származású

¹⁰⁰ Uo.; Az 1373. évi Velence elleni háborúról lásd *Pór A.*: Nagy Lajos i. m. 473–483.

¹⁰¹ ADE III. 85–86.

¹⁰² Hitbérként való értelmezésére – mint László herceg és István herceg esetében – lásd *dos est donatio propter nuptias uxori a marito facta*. Vö. *Illés J.*: A magyar házassági vagyoni jog i. m. 16. 1. jegyz.

¹⁰³ Bajor Margit esetében is ezzel az értelmezéssel találkoztunk. A *dos* eredeti, római jogi értelemben vett hozomány jelentéssel történő használatáról *Illés J.*: A magyar házassági vagyoni jog i. m. 16. és 2. jegyz.

¹⁰⁴ ADE III. 103–104.

¹⁰⁵ Csak viszonyításképpen Hóman Bálint hozzávetőleg másfélmillió aranyforintra becsüli azt az összeget, amelyet 1343-ban a Szicíliai Királyság megszerzéséért Piast Erzsébet magával vitt. *Hóman Bálint*: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 136.

¹⁰⁶ DF 258366.

¹⁰⁷ CDH IX/5. 377.

¹⁰⁸ Ha valóban június 15-én kötöttek házasságot, Demeter zágrábi püspök ekkor már választott esztergomi érsek lehetett Vö. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 64.; Demeter 1378. szeptember 18-án lett bíboros. Uo.

¹⁰⁹ CDH IX/5. 377.

¹¹⁰ *Franz Martin Mayer*: Untersuchungen über die österreichische Chronik des Matthäus oder Gregor Hagen. Archiv für österreichische Geschichte 60. (1880) 325.

¹¹¹ *Matthaei cujusdam, vel Gregorii Hageni Germanicum Austriae Chronicon*. In: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I. Edidit Hieronimus Pez. Lipsiae 1721. (a továbbiakban: Hageni Chronicon) 1147.

¹¹² *Krieger, K-F.*: Die Habsburger i. m. 147–148.

¹¹³ Reg. Habs V/3. 1940. sz.

¹¹⁴ *Christian Lackner*: Hof und Herrschaft. Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzoge (1365–1406). München 2002. 52.

Leopold von Reutenberg özvegye, Elisabeth von Reutenberg volt, aki korábban ugyanezen minőségében Lipót herceg feleségének, Viridis Viscontinak bizalmasaként tevékenykedett.¹¹⁵ Vilmos és Hedvig az együtt töltött évek során bizonyosan jártak a Magyar Királyságban is, legalábbis erre lehet következtetni egy 1381 júniusa után keletkezett levélből, amelyben a pozsonyiak beszámolnak arról, hogy a király parancsára részt vállalnak azon költségekből, amelyeket az osztrák herceg és a magyar király lányának óvári tartózkodása alkalmával a helyiek a pár ellátására fordítottak.¹¹⁶ Persze az is előfordulhat, hogy az ifjak akkor álltak meg Óváron, mikor Lajos király udvarába tartottak, Hagen ugyanis arról is megemlékezik, hogy midőn a király érezte a vég közeledtét, magához hívatta Hedviget, akit Vilmos is Magyarországra kísért.¹¹⁷

Nem tudni, hogy Lipót herceg, akárcsak korábban IV. Károly, maga támasztott-e igényt arra, hogy az uralkodó családján kívül a Magyar Királyság főpapjai, bárói és más urak is nagy számban kiálljanak Hedvig és Vilmos házassága mellett. Az mindenesetre biztos, hogy Lajos király 1380. február 12-én Zólyomban az ott tartózkodó két érsekkel és hét püspökkel, valamint a világi elit huszonkilenc tagjával eskü alatt fogadtatta meg, hogy a közte és az osztrák herceg között létrejött egyezséget maguk és utódaik nevében is támogatják, s a két gyermek között kötött házasság kiteljesedését elősegítik és érvényben tartják.¹¹⁸ Egy bő esztendővel később újabb alattvalók kötelezték el magukat az ügy érdekében, olyanok, akik korábban ilyen alkalmakkor nem jutottak szerephez. 1381. március 20-án ugyanis kilenc magyarországi város bírása és esküdtpolgárai jelentek meg (Bécs)újhelyen, hogy egy latin és egy német nyelvű oklevelet kiállítva magukra és utódaikra nézve elismerjék a magyar királyi hercegnő és az osztrák herceg között kötött házassági szerződés (*matrimonialis contractus/heyratprief*) valamennyi pontjának és ígéretének megtartását.¹¹⁹ A Buda, Visegrád, Fehérvár, Sopron, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat és Pozsony várospecsétjeivel ellátott okirat két nyelven és stájer földön született, elsősorban tehát az osztrák fél megnyugtatót tartva szem előtt.

Tanulmányunkban a magyarországi Anjou-uralkodóknak a szomszédos országokhoz fűződő dinasztikus szerződésai révén vizsgáltuk az uralkodóházak közötti eljegyzések és házasságkötések 14. századi politikai, jogi és gazdasági jellemzőit. Nem vitás, hogy a bemutatott házassági szerződések hűen tükrözik a Magyar

Királyság külpolitikai kapcsolatainak, dinasztikus törekvéseinek időről időre bekövetkező változását, fordulópontjait; ezek a politikai tényezők megváltoztathatták az aktuális szereplők személyét, de többnyire nem befolyásolták a házassági elköteleződés forgatókönyvét. A szövetség zálogaként létrejövő frigy írott és íratlan szabályok szerint valósult meg, előbbieken a felek között kötött házassági szerződések értendők, utóbbiakon olyan szokásjogban gyökerező elemek, mint a leendő ara szemrevételezése vagy az elhálás intézményének eltérő módjai. Több példával is igazoltuk, hogy a politikai együttműködést megpecsételő házassági szerződések a lehető legköriütekintőbben szabályozták a felekre vonatkozó teendőket, kötelezettségeket és jogi intézményeket, vonatkoznak azok a diszpenzáció megszerzésének körülményeire, az átadás helyszínére és idejére, a násztól való jogos elállás esetére, a házasság megkötésének időpontjára, a létrejövő frigy vagyoni jogi elemeire. A házassági szerződésben kiemelt hangsúlyt kapott a hitbér és a hozomány összegének rögzítése, illetve átadási módja és az annak fejében leköttött jövedelmek és birtokok felsorolása, valamint azok további sorsa sikeres, avagy a sikertelen házasság esetén. Megfigyeléseim szerint a 14. században a magyar uralkodó a fiaival és a fivéreivel azonos összegű hitbért, illetőleg a lányaival és a nővéreivel azonos összegű hozományt biztosított, hasonlóan más, szomszédos országok uralkodójához. Szemlátomást a beházasodó leányok hozományuk és hitbérük fejében a mindenkori királyné birtokaiból és járandóságaiból részesültek. A dinasztikus házasságoknak az Anjou-kor végére szélesebb társadalmi elfogadottságon kellett nyugodniuk; míg kezdetben elegendő volt az uralkodóházak között létrejött megállapodásban a szűk tanácsadói testület támogatása, a század második felére előbb az egyházi és világi elit tagjai, majd a városok is esküt tettek és írásba foglalták a szerződés megtartásának kötelezettségét.

MARRIAGES OF CONVENIENCE, FORCED BETROTHALS

The Political, Economic, and Legal Features of Dynastic Agreements in the Kingdom of Hungary in the Fourteenth Century

By Renáta Skorka

SUMMARY

The dynastic marriages of the Hungarian Angevins were realised according to written and unwritten rules: the former was realized through the marriage contract, whereas the latter covered such customary elements as inspecting the bride or the various ways of consummating the marriage. The marriage contracts regulated the acquisition of dispensation, the delivery of the bride, the right of refusal, the time of the nuptials, their details concerning property laws, with special emphasis on the morning-gift and dowry,

¹¹⁵ Elisabeth von Reutenberg Hedvig után ismét a Visconti-hercegnő udvarmesternője lett. *Lackner, C.: Hof und Herrschaft* i. m. 52.

¹¹⁶ DF 239215. Az oklevél a benne szereplő pozsonyi magisztrátus és Szegi Mihály óvári várnagyi hivatala alapján datálható.

¹¹⁷ Hageni Chronicon 1147.

¹¹⁸ CDH IX/5. 378–380.

¹¹⁹ A két oklevél kiadását lásd *Kertész Balázs: Székesfehérvár oklevelei és levelei 1249–1526. Székesfehérvár 2019. 77–79.*

as well as, the revenues and lands on which these were secured. In this period, the king of Hungary provided a morning-gift of equal value to all the spouses of his sons and brothers, and a dowry of equal size for the royal daughters and sisters. The dowry and morning-gift of women who married into the Hungarian royal family were secured through the reginal estates and revenues. By the end of the Angevin period the dynastic marriages were supported on a wider social scale, and not only the members of the ecclesiastical and lay elite but also the towns confirmed them by oath.

Tringli István

A KIRÁLYI BIRTOK VÉDELME AZ ANJOU-KORBAN

A királyi jószág

A középkori magyar gyakorlati írásbeliség által használt latin nyelvben a *honor* több jelentésű szó volt. Így volt ez az antik latinságban és más országok középkori és újkori latin szövegeiben is. A 'birtok' értelme koroktól és vidékektől függetlenül mindig ott rejtett a mondatelemben.¹ A lexéma azonban a magyar történelmi szaknyelvben az 1980-as évek végén sajátos jelentést kapott: egy jól körülhatárolt korszakhoz kötődő birtoktípust értünk rajta. Azokat a királyi jószágokat nevezük így, amelyeket az Anjou-kor elején uradalmakba szerveztek, és e birtokegyüttesek központja többnyire egy vár lett. Vár alatt minden esetben kő- vagy téglavárat kell értenünk, és nem a korábbi évszázadokban használatban volt föld-fa várakat. A várakból igazgatott uradalmakat az ország előkelői között osztották ki, akik a birtok teljes földesúri jövedelmét élvezték, cserében azonban hadba kellett vonulniuk. A birtoktömbök élén álló kormányzókat várnagyoknak nevezték, akiknek jelentős részét a bárók közé számították. A várnagyok saját, többnyire nemesi származású kíséretükből, familiárisaik közül választották ki az uradalmak valódi vezetőit, akik a birtokok mindennapi ügyeit intézték. Őket a források gyakran szintén várnagyoknak nevezték, valójában azonban alvárnagyok voltak, és a birtoktesten élő alattvalók számára bármennyire is ők képviselték a földesúri hatalmat, valójában hatalmas szakadék választotta el őket uraiktól. Ezek a familiáris alvárnagy-várnagyok a király által tisztségi, azaz *honor* birtokkal időlegesen megajándékozott valódi várnagyoktól függtek, miként az alájuk rendelt kisebb rangú tisztartók is. A magas rangú birtokkormányzókat gyakran cserélgette az uralkodó, és egy ilyen váltás során embereik is távoztak az általuk igazgatott királyi birtokról.²

¹ 'honor' Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange, 1–10. Niort, 1883–1887.; *Konrad Schwennck*: Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache mit Vergleichung der griechischen und deutschen. Frankfurt am Main 1827.; *Lorenz Diefenbach*: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt 1857. (reprint 1997.); Stowassers Lateinisch-Deutsches Schul- und Handwörterbuch. Umgearbeitet von Michael Petschenig, Leipzig 1930.; *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. A magyarországi középkori latinság szótára. Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta, ad edendum praeparavit Iván Boronkai. Bp. 1987–.

² *Engel Pál*: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24. (1981) 1–19. és *Uő*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréhez. Századok 116. (1982) 880–922. Mindkettő megjelent egy tanulmánykötetbe összegyűjtve:

A birtokigazgatásnak e módszeréről elsősorban az Anjou-dinasztia uralma idején, annak is elsősorban belpolitikailag békés éveiben, vagyis az 1322-ben véget ért zavaros idők utáni bő fél évszázad társadalmának leírásakor beszélünk. A rendszer Zsigmond király uralma alatt élt még ugyan, de akkor már csak árnyéka volt egykori önmagának. Alighogy a magyar trónra lépett a Luxemburg-dinasztia sarja, az uradalmakat híveinek örökjogon eladományozta, és csak néhányat tartott meg királyi kézen.³ A királyi uradalmak ilyen típusú kormányzata az Albert király halála utáni zavaros időkben véglegesen megszűnt.⁴ A királyi birtokok megtartása vagy eladományozása, valamint kezelésük Zsigmond király és utódai alatt is többször változott. A maradék királyi birtokok jelentős részét a királynék kapták meg, hogy abból finanszírozzák saját udvarukat.⁵ A nagy királynéi uradalmak az 1420-as évekig Szlavóniában, utána az ország északi, középső és északnyugati részén terültek el.⁶ Már ha éppen volt királyné, hiszen az Albert király halála utáni évtizedek nagy részében nem lakta királyi feleség a budai palotát. A középkor legvégén meghatározták azt is, hogy melyek legyenek azok a birtoktestek, amelyek a királyi udvar, ahogy az erről szóló 1518-as törvény mondta, a királyi konyha ellátására vannak rendelve.⁷ Ezeknek az uradalmaknak élére is várnagyokat neveztek ki a királyok vagy a királynék, tisztségüket *honor*nak hívták, mégsem tekintjük őket a 14. századi értelemben vett *honor* birtokosoknak. Ők valójában tisztartók voltak, akiknek – ha királyi uradalmat igazgattak – a rájuk bízott birtok jövedelmével és kiadásával szigorúan el kellett számolniuk a budai vár udvarbírájának, aki 1458 és 1541 között a királyi uradalmak fő irányítója volt.⁸ Még az Anjou-kor éveiben sem volt az összes királyi uradalom az ország előkelői között kiosztva, különösképpen nem a királynéi uradalmak. Ezek nem számítanak a különös értelemben vett *honor* birtokok közé.⁹

A magyar szokásjog nem különböztette meg eredetük szerint a királyi birtokokat. Itt nem volt ősi és szerzett jószág, mint a nemesi jogban. A királyi birtok

kezelése túl gyakran változott, és túlságosan ki volt téve a király akaratának ahhoz, hogy állandósult szokásokkal különböztessék meg a királyi kézre háramlott birtokokat, a régi idők óta királyi (királynéi) birtokban levő földektől.¹⁰ Földekről és földek jövedelméről van itt ugyanis szó, mivel a királyi jogot a középkori magyar hivatali írásbeliség csak egyetlen értelemben használta: a királyi birtokjogot értették rajta.¹¹

A két nagy kora újkori jogkönyv, a *Hármas-* és a *Négyeskönyv* összeállítói csak néhány olyan szokást jegyeztek fel, amelyek a királyi birtokokra vonatkoztak. Meghatározták a királyi jog fogalmát: a Szent Korona szűkített értelmű birtokjogát értették alatta, azokat az ingatlanokat, amelyeknek királyi kézre, azaz a kincstárra kellett volna háramlaniuk, de ez a háramlás rosszhiszemű és királyi jóváhagyás ellenében történt eltitkolás folytán nem történt meg.¹² Itt az elévülés több mint háromszor olyan hosszú volt, mint a nemesi jószágnál, míg ott ez 32 esztendő telt ki, a királyi jogok esetében száz évre rúgott. A nemesi birtokban tehát egy, a királyiban pedig három generáció békés birtoklása kellett ahhoz, hogy a birtokos kétségtelen ura legyen a kezén levő „marháknak”.¹³ Ha egy olyan birtok ügyében keletkezett per két fél között, amelyben királyi jog rejlett, és ha a pert mindketten elvesztették, így a királyi jog újra királyi kézre szállt vissza, akkor a bírónak el kellett vennie a felkérőtől a számára korábban kiállított adománylevelet.¹⁴ A kihaláshoz vagy megszakadáshoz közeledő birtokosok közti egyezségekhez vagy az ilyen személy egyoldalú rendelkezéséhez királyi jóváhagyást kellett kérni.¹⁵

E néhány szokás csupa olyan esetet szabályozott, amely a királyi birtok és a magánbirtok – a nemesi mellett ide kell értenünk az egyházi jószágot is – kapcsolatáról szólt, és épp csak érintette a királyi birtok belső életét, különösen pedig annak védelmét. A birtok és a birtok védelme pedig szorosan összefüggött egymással. A birtokvédelem modern fogalmával nem tudunk mit kezdeni akkor, ha a középkori birtok védelmét akarjuk leírni. Az újkori értelmezéshez ugyanis szükség van az állam erőszakalkalmazó szerepének szinte teljes kizárólagosságára, ez pedig a középkorban nem létezett, tegyük hozzá rögtön, a középkor előtti korszakokban sem. Ehhez képest már csak másodlagos volt a 19. századi német jogi gondolkodás, a pandektisztika létrejötte, ami a birtokvédelem kifejezést is megalkotta. A fogalom

Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. válogatta Csukovits Enikő, Bp. 2002. 73–101. és 101–161. A későbbi hivatkozások a tanulmánykötet oldalszámaira vonatkoznak.

³ Borsos Iván: Az örökjog. Levéltári Szemle 43. (1994) 33.

⁴ Engel Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 141–160.

⁵ Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest Megye Monográfiája I/2. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 85.

⁶ Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. 73.; Kenyeres István: Királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. Századok 138. (2004) 1108.

⁷ 1514. évi 3. tc. és 1518. évi (II) 14. tc. Corpus juris Hungarici – Magyar törvénytár 1000–1895. Bp. 1897. (a továbbiakban: CJH).

⁸ Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Kísérlet az országos és a királyi magánjövödelmek szétválasztására. Levéltári Közlemények 34. (1964) 67–98.

⁹ Engel P.: Honor, vár, ispánság i m. 138.

¹⁰ A probléma nehezen értelmezhető előadása: Gerics József–Ladányi Erzsébet: Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (első megjelenés: Bp. 1988.) 275–294.

¹¹ Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 351.

¹² Tripartitum opus juris consuetudinarii inlyti regni Hungariae – Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve (CJH) (a továbbiakban: Tripartitum) I. 24.; Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. Zágráb 1798. (a továbbiakban: Quadripartitum) II. 18.

¹³ Tripartitum I. 23., 78.; Quadripartitum II. 19, 64.

¹⁴ Tripartitum I. 31.; Quadripartitum II. 22.

¹⁵ Tripartitum I. 64.; 65., Quadripartitum II. 37.

leírása jó fél évszázaddal megelőzte a reá használt alkalmas kifejezés megalkotását. A szó ugyanis csak a 19. század második felében született meg, ekkor kezdték használni a 'Besitzschutz' szót, a magyar 'birtokvédelem' pedig ennek az egyszerű tükörfordítása. A középkori birtokvédelem önhatalmú birtokvédelem volt: a birtokos a saját erejével, saját erőszak alkalmazásával védte meg jószágát. Az erőszak alkalmazása nem egyszerűen lehetőség volt, hanem társadalmilag elvárt kötelesség, aki erre nem volt képes, az nem volt alkalmas a birtoklásra sem.¹⁶ Az önhatalmú birtokvédelem köré több száz más szabály szerveződött, ez volt ugyanis az alapja a hatalmaskodásnak. A hatalmaskodás pedig az önhatalmú védelem, többnyire az önhatalmú birtokvédelem jogtalan alkalmazását jelentette.¹⁷

Kit illetett azonban meg a királyi birtok védelme az Anjou-korban? Hogyan és kinél kereshette igazát az, aki vitatta a királyi birtok védelme érdekében alkalmazott erőszak jogszerűségét?

A királyi birtok ezen a ponton igencsak eltért a magánbirtoktól. Ott mindig a birtokos felelt a birtokról kiinduló erőszakos cselekedetért, a panaszos által hatalmaskodásnak tartott tett elkövetéséért. Ellene tettek panaszt, ellene folytatták le az előzetes bizonyítást, őt idézték meg a kúriába, ő lett a hatalmaskodási per alperese. Ha rábizonyult a hatalmaskodás, ahogy a 14. század közepétől fogalmazták: a hatalmaskodás ténye (*factum potentiale*), akkor őt ítélték fő- és jószágvesztésre.¹⁸ Ez rajta kívül csak a hatalmaskodásban valóban részt vevő vagy arra felbujtó rokonaival és segítőkivel – tisztartóival, familiárisaival, szomszédjaival – történhetett meg, akik mind nemesek vagy legalábbis birtokosi léttel is rendelkező rendek közé tartozó személyek, például kunok voltak. A hatalmaskodások többnyire nagyon egyszerű cselekedetek voltak, amelyek természetüknél fogva gyors beavatkozást igényeltek: az idegen állatok behajtása, az idegen favágók, szénát kaszálók, gabonát aratók munkájának megakadályozása és a velük szemben rendszeresen alkalmazott erőszak tette ki e cselekmények nagy részét. Ehhez nem kellett a nemes földesurak, ezt maguk a földesúri alattvalók is elvégezték. A hatalmaskodásért indított kúriai per azonban mégsem ellenük indult, hanem uraik ellen. A hatalmaskodó parasztokat is felelősségre vonták ugyan, őket azonban nem a kúriában, hanem saját földesuruk úriszéke előtt.¹⁹ A *Hármaskönyv* egyik helye, amely az egyháziak

hatalmaskodásával foglalkozik, nagyon jól fejezte ki a hatalmaskodás, a birtok és a birtokos viszonyát: az egyháziak által birtokolt világi javadalmakról, bármely hatalmaskodásokról és más, *innen kiinduló dolgokról* írt Verbőci.²⁰ Írhatott volna azonban bármely más birtoktípusról is. Nem a hatalmaskodásban való effektív részvétel – azaz hogy a birtokos valóban tudott-e alattvalóinak hatalmas akciójáról, buzdította-e őket arra – számított a panasz benyújtásakor, hanem hogy kinek a birtokáról indult a hatalmaskodás. Ha a birtokoséról, akkor automatikusan őt tették felelőssé érte. A per elbírálásakor azonban már mérlegelték a részvételt is: nem volt ugyanis mindegy, hogy a hatalmaskodó birtokos saját maga mellé vette az embereit, vagy kiküldte, kirendelte őket, esetleg megparancsolta és elrendelte nekik a cselekmény elkövetését.²¹ A perbe fogott birtokos tagadhatta azt, hogy neki a legcsekélyebb köze is lett volna a hatalmaskodáshoz, és ezzel alattvalóira, leggyakrabban parasztjaira hárította a felelősséget. Az ellene indított per ilyenkor megszűnt, ahogy akkor mondták, leszállt, ám parasztjai részéről ekkor is köteles volt elégtételt adni, azaz úriszéke elé állítani őket.

Ezek az eljárási szokások azonban az Anjou-kori tisztségi birtokokról kiinduló erőszakos tettekre, nevezük őket úgy, ahogy a panaszosok is tették: hatalmaskodásokra nézve alkalmazhatatlanok voltak. Királyi birtokról indult ki ugyanis a hatalmaskodás, tehát a birtokost, azaz a királyt kellett volna perbe fogni érte, ez azonban a főhatalomról vallott magyar felfogást alapjaiban kérdőjelezte volna meg. A király igazságos, tehát nem hatalmaskodik – így foglalható össze legrövidebben a középkori elképzelés. Ha nem hatalmaskodik, nem is fogható perbe hatalmaskodásért – folytathatjuk logikusan a gondolatmenetet. És valóban, egyetlen király elleni hatalmaskodási perrel sem találkozunk a 14. században, de korábban és később sem. A hatalmaskodásban elmarasztalt személy büntetése csak a fő- és jószágvesztés lehetett, egyháziak esetében pedig főváltás.²² Hatalmaskodás miatt végrehajtott fővesztés ugyan nem ismert, a teljes jószágvesztés is csak igen ritkán történt meg, mert az ítélet célja nem a büntetés megvalósítása, hanem a felek egyezsége kényszerítése volt. A király azonban semmiképp sem eshetett ilyen ítélet alá: fejének elvesztését vagy megváltását még formálisan sem mondhatta ki fölötte egyetlen alattvalója sem. Ugyanez állt a királyi birtokra is. A királyi birtokot nem lehetett büntetéképpen lefoglalni vagy elkobozni.

¹⁶ *Tringli István*: Birtokvédelem a középkori Magyarországon. In: Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon. Közlemények Székesfehérvár történetéből. Szerk. Zsoldos Attila, Székesfehérvár 2020. 9–35.

¹⁷ *Uő*: A középkori hatalmaskodások törvényes alapjai. In: Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerk. Dáné Veronika – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Kolozsvár 2016. 409–417.

¹⁸ *Uő*: Hatalmaskodások a 11. századi magyar törvényekben. Történelmi Szemle 55. (2018) 543.

¹⁹ *Uő*: Mittäter oder Anstifter? Die Rolle der Helfer bei den Fehdehandlungen im spätmittelalterlichen Ungarn. In: Fehdehandeln und Fehderuppen im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen

Europa. Hrsg. Mathis Prange – Christine Reinle. Göttingen 2014. 163–194.

²⁰ „Et ratione huiusmodi bonorum temporalium, quae possident, quorumlibet etiam actuum potentiariorum ac aliorum inde emergentium...” Tripartitum I. 12. Ez a rész nem került be a Négyeskönyvbe, egy másik, rövidebb szöveget alkottak helyette. Quadripartitum I. 4.

²¹ Verbőci a hatalmaskodási perek ügyvédeknek tanácsokat adva hosszasan értekezett az „assumptis secum”, a „missis et destinatis” és a „de commissione et mandato” formulák használatáról. Tripartitum II. 82. 9–21.§. Quadripartitum III. 12.

²² Tripartitum II. 42. 6.§; Quadripartitum III. 55.

A királyt nem is ítélték volna el senki. Az Anjou-korban az 1370-es évekig a királyi kúriában két bíróság ítélt rendszeresen: a nádori és a királyi jelenlét. Az előbbi a nádor, az utóbbi az országbíró nevében hirdetett ítéletet. A királyi jelenlét már nevében is a király bírósága volt, az országbírót pedig csak magyarul nevezték így, a bíróságok hivatalos nyelvén, latinul a király kúriájának bírója volt, így a király és a nemesek jószágai közti ügyekben az országbíró gyanús bíró lett volna.²³ A nádor nevében ítélező bírósággal más volt a helyzet. A nádornak épp az Anjou-korban megszilárduló, a király és a nemesek közti közvetítő szerepet betöltő, különleges jogállása ebből a bírói funkcióból fakadt. Az ő bíróságát a nemesek és a király sem tekintette elfogultnak, elfogadták a királyi és nemesi birtokok közti ügyek bíróságának. A nádor, aki a 11. században még a királyi udvar irányítója volt, ítélt az udvarnokföldeken élő udvarnokok ügyében.²⁴ Ez az ítékezés természetesen nem azt jelentette, hogy az ország szétszórt falvaiban lakó, szolgáson élő, királyi parasztok egymás közti apró-cseprő ügyeiben tett volna igazságot. Arra ott voltak az udvarnokok helyi előjárói. Az ő feladata az udvarnokok és az egyházi meg a világi birtokosok közti ügyek elsimítása volt. Az udvarnoki jogállás az Anjou-korban ugyan élt még, de a nádor ekkor már sokkal több volt, mint ezek bírója: 1328-ban az „ország nádora” címet vésette pecsétnyomójára, majd 1342-ben a nevében kiadott oklevelek címzésein is ezt tüntették fel.²⁵ Mindez azonban nem változtatott azon az elven, hogy a király ellen nem lehetett hatalmaskodási pert indítani. Az Anjou-királyok ideje alatt alkalmatosan összeülő királyi különös jelenlét csak Nagy Lajos király uralmának utolsó éveiben lett állandó törvényszék, de ehhez annak sem lett volna joga.

Az olyan udvarnokokat, akik szokásos paraszti munkán kívül valamilyen különleges szolgáltatással vagy szolgáltatással is tartoztak az uradalomnak, korabeli latin terminussal *conditionarius*oknak nevezzük. A felettük való bírászkodást egy 1346-ból származó oklevélben fennmaradt szokás szabályozta, amely így szólt: „a királyi *conditionarius* szolgálk fölött a királyon vagy a király által számukra kijelölt tisztartókon kívül más bíró nem ítéltet”.²⁶ Az udvarnokok – akár

*conditionarius*ok, akár egyszerű paraszt udvarnokok voltak, akár eladományozta a király a földet, amelyen éltek, akár nem – a 14. század végén beolvadtak a jobbágyokba. Ettől kezdve bírói hovatartozásuk nem lehetett kétséges: a földesúr joghatósága alá tartoztak, aki csak ritkán ítélt felettük személyesen, az a tisztartók feladata volt. Ők ítélték a földesúri törvényszéken, az úriszéken, amelynek tárgyalásai a vármegye felügyelete mellett zajlottak.²⁷

A királyi népek felelőssége

A király tehát sérthetetlen és ennek következtében perbe foghatatlan volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy a királyi birtokokról kiinduló hatalmaskodások ügyében ne kereshette volna a szomszéd egyházi vagy nemesi birtokos az igazát. Az ország nagy része királyi föld volt, és állandó bizonytalanságban éltek volna azok, akik a jószágok szomszédságában laktak, hiszen a királyi birtokok lakói az önerejű birtokvédelemre hivatkozva kényükre-kedvükre pusztították volna jószágait. A leggyakoribb Árpád-kori megoldás az volt, hogy a királyi birtokon élő népeket fogták perbe. Erre a nemesi, egyházi birtokon is volt lehetőség, de csak második lépésként, miután a birtokost már perbe hívták.

A pozsonyi vár jobbágyai és várnépei 1214-ben egyeztek ki Uros pannonhalmi apáttal többek között a Pozsony megyében fekvő Sztára és Kisudvari falvak feldúlása ügyében. A várjobbágyok mindkét falut visszabocsátották az apátnak, ezen felül a „két teljesen feldúlt faluban okozott összes kár fejében” 35 márka megfizetését is vállalták.²⁸ A pozsonyi vár népei szomszéd birtokosok voltak, akiknek volt itt két ekealj nagyságú földjük. A *destructio*, magyarul dúlás, korántsem jelentette egy település kirablását. A sztárai és kisudvari károk keletkezéséről ugyan nem maradt fenn feljegyzés, de meglehetősen bizonyos, hogy azok a vár és az apátság birtokhatárán fekvő föld használata és az apátság népein végrehajtott lefoglalások során keletkeztek.

Az 1230-as években Zala megyében két falut dúltak fel az ecseri udvarnokok.²⁹ A dúlás ebben az esetben tehát aligha jelenthetett többet, mint hogy erőszakos

²³ Szöcs Tibor: Miért „ország”-bíró az országbíró? In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémi László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 552–558.

²⁴ Kis Péter: A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században. Szeged 2010. 27., 74.

²⁵ C. Tóth Norbert: A magyar királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562). Bp. 45.

²⁶ „consuetudine regni nostri exposcente conditionarios servitores nostros nullus alter iudex, nisi persona nostra et officiales per nostram maiestatem vice nostra eis deputati iudicandi habeat facultatem” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 236795. Regesztája: Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustrantia. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged 1990–. (a továbbiakban: AOkl.) XXX. 201. sz. A norma a szobi, helembei és letkési hajósok, az úgynevezett kolontások kiváltságlevelében maradt fenn. Tringli I.: Pest megye i. m. 129.; Kis P.: A királyi szolgálónépi szervezet i. m. 112.

²⁷ Egy szolgabírót, illetve a Jagelló-korban néha egy esküdtest „ad audiendum” vagy „ad audiendum et videndum” küldtek ki az úriszéki tárgyalásra. Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. Bp.–Piliscsaba 2009. 502.

²⁸ Árpád-kori új okmánytár I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁUO) I. 132–136.

²⁹ Hazai okmánytár I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 30. Regesztája: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Szerk. Szöcs Tibor. Bp. 2012. (a továbbiakban: RP) 43. sz.

lefoglalást hajtottak végre az ellenfél embereinek házaiban, ami a másik oldalról nézve rablás volt. A tett nem volt öncélú cselekedet. Az udvarnokok maguknak követeltek egy jó darab részt abból a birtokból, amelyet a másik fél teljes egészében magáénak vallott. A helybelieket valószínűleg azért dúlták meg, mert a vitatott földet ők művelték meg, hordták el terményeit, így az udvarnokok csak annyit tettek, hogy visszavették azt, ami őket illette. A birtokvita magyarázza azt is, hogy miért úzták el a birtokos helyben élő családját és udvarbíráját. Nekik ugyanis, az udvarnokok szerint, semmi keresni valójuk nem volt e földön.

Érdemes megfigyelni, hogy mindkét esetben szomszédok közti ügyről van szó. Így volt ez a legtöbb hatalmaskodás esetében: a szomszédság léte szinte természetesen magában rejtette azt, hogy erőszakos birtokvédelemre kerül majd sor, amit a másik fél dúlásnak, a 14. századi összefoglaló terminológiával hatalmaskodásnak nevezett.³⁰ Ráadásul nem is két szomszédos falu, hanem mindkét esetben településen belüli birtokrészekben élők vitájáról volt szó, ahol számtalan lehetőség adódott, hogy vitára, majd erőszakos tettekre kerüljön sor. Egy 1291-ben kelt oklevél bölcs tömörséggel így fogalmazta ezt meg: „a közös birtoklás természeténél fogva a viszály forrása”.³¹

A pozsonyi várjobbágyok és várnépek ügye Gertrúd királyné előtt folyt, mivel a király éppen az úgynevezett „gubások”, azaz a bolgárok elleni hadjáratban vett részt, a per tehát a király bírósága előtt kezdődött, azonban szokás szerint egyezséggel és fogott – azaz választott – bírói ítélettel ért véget.³² A bírói döntés értelmében a pozsonyi vár földje egyetlen arasszal sem kisebbedett. Ez ellen az apát hiába tiltakozott volna, a királyi udvar nem járult volna hozzá. A várjobbágyok és a várnépek csupán visszaadták az apátságnak azt, ami addig az övé volt, és a saját vagyonukból megtérítették az általuk okozott kárt. Az ecséri udvarnokokat bírójuk, a nádor elé citálta Zlaudus mester, a szomszéd birtokos. Végül itt is egyezés tett pontot a vita végére. Zala megyében hasonló megoldás született, mint Pozsonyban: a királyi birtokhoz, azaz az udvarnokföldekhez nem nyúltak, abból nem kárpótolta magát a felperes, az udvarnokok a saját vagyonukból térítették meg az okozott kárt, és visszaadták a jogtalanul elfoglalt földeket. Az előző két ügyszemlére hasonlóan még a tatárjárás előtt, valamikor 1220 körül történt, hogy a Vitya faluban lakó somogyi várjobbágyok felgyújtották a pannonhalmi

apátság egyik kápolnáját és még más károkat is okoztak. A nádor ítélkezett felettük és 35 márkát rótt ki rájuk, amit földjeikből, ingóságaikból vagy „személyük-ből” kellett kifizetniük. Ez utóbbi kifejezésen valószínűleg az ingóságokhoz hasonlóan a személyes vagyontárgyakat kell értenünk. Várjobbágyok esetében azt ugyanis kizárhatjuk, hogy tettük miatt szolgaságra vetették volna őket. A földek biztosan nem a somogyi vár földjei voltak, sőt már a várjobbágyok egy része sem volt igazi várjobbágy, mert saját birtokokkal rendelkeztek, és királyi szerviensekké váltak, ahogy a nádor írnoka fogalmazott, „a király már saját házába fogadta őket”. A nádor tehát nem a várföldekből, vagyis a királyi birtokból akarta kárpótolni az apátságot.³³ Ebben az ügyben nem is beszélhetünk királyi birtokról kiinduló hatalmaskodásról, a várjobbágyok saját jószágaik védelme érdekében alkalmaztak erőszakot, igaz, mint a per során kiderült, jogtalanul. Az eddigi példák közül világosan kitűnik, hogy a királyi birtokokról kiinduló hatalmaskodások elsimítása három elven nyugodott: a királyi birtokon élő népeket fogták perbe, a királyi jószág nem kisebbedhetett és a királyi népek csupán az okozott kárt térítették meg, illetve az elfoglalt földeket és elvett holmikat adták vissza.

A későbbi gyakorlat ugyanezt a módszert folytatta. Királyi birtok volt a Somogy megyei Szenna, amelynek két lakója 1337-ben megölt egy Mérai családból való nemeset. Parasztok esetében nehéz meghúzni a határt hatalmaskodás és büntett között, de ebben az esetben nem is kell. A nemes fivére nem a somogyi megyei törvényszék előtt fogta perbe a szennaiakat, hanem a királyi jelenlét előtt. A bíróság először főbenjáró ítélettel sújtotta őket, utóbb azonban kiegyeztek a pernyertes féllel. Az egyezés teljesen természetes jelenség, ez büntett esetében is gyakran előfordult, sokkal érdekesebb azonban, hogy hogyan fizették ki a gyilkosok a Mérai fiút. Királyi birtokon laktak, a király, de bármelyik másik földesúr földjét sem adhatták volna oda Mérainak fejtárgyképpen. A szőlő azonban különleges birtok volt, az nem volt a paraszti telek része, a paraszt tulajdonának számított, ami után a földbirtokosnak csak hegyvámot fizetett a jobbágy. A szőlővel tehát a parasztok szabadon rendelkezhetek. Ez történt itt is: a szennai parasztnak a Méraiak tokaji – a somogyi Tokajról van szó – szőlőhegyén volt egy szőlőjük, azt adták át a meggyilkolt nemes testvérének. A szőlő immáron nemcsak földesúri jogon, hanem tulajdonát tekintve is a Méraiaké lett.³⁴ A Baranya megyei Nagyfalva lakói teljesen szokványos paraszti sorban éltek 1387-ben, vendégeknek és népeknek

³⁰ *Tringli I.*: Hatalmaskodások i. m. 551.

³¹ „naturale quippe est, ut communio mater discordie habeatur” Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus et civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Budae I–XI. 1829–1844. (a továbbiakban: CDH) VI/1. 114. Regesztája: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 3719. sz.

³² *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899. (Reprint: Bp. 1984.) 46. jegyz.

³³ ÁUO I. 167–168.; RP 20. sz. Vitya a mai Gamás területén feküdt. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. Bp. 1890–1913. II. 567.; Dorf Gamás sammt Pusztén Gárdony, Jázvina, Tuskós, Vádé und Vitya, 1859. [kataszteri térkép] MNL OL Térképtár, Kataszteri gyűjtemény, 9–43.

³⁴ *Borsa Iván*: A Mérey család levéltára 1265–1525. Forrásközlés. I. In: Somogy megye múltjából. Szerk. Szili Ferenc. (Levéltári évkönyv 23.) Kaposvár 1992. (a továbbiakban: Mérey lt.) 31. sz.

nevezték őket, ami megfelelt a kor szokásainak. Annyiban különböztek másoktól, hogy a király vendégei és népei voltak. Ők voltak azok, akik a szomszédságukban fekvő Csér falut feldúlták, és az ott élők mindenét elvitték. Csér urai, a Kazáriak a királyhoz fordultak panaszukkal. A kúria bíróságai ekkor már kizárólag csak nemesek és az egyházi birtokok ügyeivel foglalkoztak, a parasztokéval még akkor sem, ha azok a király jobbágysai voltak. Jól tudták ezt a Kazáriak is. Nem is a kúriához fordultak és az ügyet sem a szokásos bírói úton intézték el. A király nevében parancsot intéztek Baranya megyéhez, hogy vizsgálja meg a panaszt, és ha igaz, akkor szolgáltatson igazságot. A nagyfalusiak tehát vármegyei törvényszék előtt feleltek tetteikért. A megye feladatul kapta azt is, hogy szorítsa elégtétel kifizetésére a parasztokat és védje meg a Kazáriakat a későbbi zaklatásoktól.³⁵ A királyi birtok tehát a parasztok erőszakossága miatt nem sérült, a királyi birtokon élő parasztok pedig nem pereskedtek a kúria előtt.

A Kolozs megyei Sebes vára királyi birtok volt, melyből a 14. században túlnyomórészt az erdélyi vajdák húztak hasznot: ők igazgatták a sebesi uradalmat és ők éltek hasznait, azaz a vajdai *honor* része volt.³⁶ Hozzá tartozott többek közt Füld és Bikal falu is. Az e települések szomszédságában fekvő Farnas azonban már a helyi nemes familiáé, a Farnasiaké volt. Ők tettek panaszt 1393-ban Zsigmond királynak, hogy Füld és Bikal királyi népei zaklatják falujuk határait.³⁷ A füldi és a bikali parasztok nagyon kiszámítottan cselekedtek. A Farnassal való határvitájukat nemrégiben simította el a korábbi vajda, és ezt egy határjárás is megerősítette. Most azonban új vajdát neveztek ki az erdélyi részek élére, Szécsényi Frankot.³⁸ A füldiek és a bikaliak nem késlekedtek. Bízva abban, hogy az új vajda és emberei talán megértőbbek lesznek irántuk, mint a régi, kezdték semmibe venni a frissen kijelölt határokat.³⁹ A megoldás szinte ugyanaz volt, mint hét évvel korábban Nagyfalu esetében: Zsigmond király peren kívüli parancslevéllel intette a vajdát arra, hogy fogja le hatalmaskodó jobbágysai kezét, tiltsa meg nekik, hogy a szomszéd birtokos földjeit elfoglalják. A királyi birtokhoz most sem nyúltak, a jobbágyokat nem hívták perbe a nemeseknek fenntartott bíróságok egyike elé sem.

A három eset közül egyedül a szennai parasztoké vet fel némi problémát. Mit kerestek ők a királyi jelenlét, egy nemesi bíróság előtt? A hatalmaskodási ügy

lezárulta előtt két évvel egy általános udvarnokföld-felülvizsgálat volt az országban, és az országbíró bízta meg azzal, hogy legyen bírása az ezek során keletkezett pereknek. Szennán részben udvarnokok éltek, talán udvarnok volt egykoron az a királyi jobbágy is, aki az egyik Mérai nemest megölte. A gyilkosságnak pedig valami köze volt az udvarnokföldek *reformatiójához*, és így került az ügy az országbíró nevében tartott közgyűlésről az országbíró rendes törvényszéke elé.⁴⁰

A királyi városok önállóan védték meg birtokaikat, amelyet szomszédaik hatalmaskodásnak tekintettek.⁴¹ Az abaúji Göncön élő királyi vendégek a szomszédos Ruzska földjeit foglalták el 1387-ben. A panaszosok ellenük éppúgy nem kúriai pert indítottak, mint ahogy a nagyfalui, füldi és bikali parasztok ellen sem bírói panaszt tettek. Nem a kúriához, hanem közvetlenül a királyhoz fordultak, aki parancsot adott két bárójának, hogy vizsgálják meg, kit illet a vitatott föld, és annak számára iktassák.⁴² A határok helyreállítása nem jelentette azt, hogy elvettek volna valamit is a királyi jószágból, csak azt, hogy a ruszkai birtokos visszakapta, ami az övé volt, ha a határjárás során az ő igaza derült ki. A gönciek ügyét külön kirendelt bírók döntötték el, de a tárgyalás nem a kúriában történt, ők ugyanis nem oda tartoztak. Az erdélyi Torda is királyi város volt, amelynek közvetlen szomszédságában feküdt az aradi káptalan Egyházfalva nevű települése. A tordaiak 1391-ben állítólag „hatalmasul” foglalták el szomszédjaik földjeit és rétjeit. Ráadásul nem egyszeri cselekedetről volt szó, hanem ezt rendszeresen megtették. A káptalan képviselője nem vesződött a perrel, hanem az éppen Erdélyben tartózkodó Zsigmond király előtt tett panaszt. Ennek eredménye lett az a királyi parancs, amelyet Losonci László erdélyi vajdához vagy alvajdájához írtak, hogy vizsgálják meg az ügyet, majd a két fél meghallgatása és okleveles bizonyítékainak megtekintése után döntsenek.⁴³ A király ezúttal is csak a régi határok helyreállítására adott parancsot.

A nagyfalusi és Sebes várához tartozó parasztok, valamint a gönci és tordai polgárok és vendégek ügyének elintézése nagyon hasonlított egymáshoz. A királyi udvarhoz fordultak ugyan a panaszosok, de nem a kúriához, hanem vagy magához a királyhoz személyesen, vagy ahhoz, aki a király személyében meghallgatta őket. Az eredmény minden esetben egy parancslevél lett, ami általában a királyi alattvalók rendes bírójához szólt: a nagyfalusiak esetében Baranya

³⁵ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő I–XII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1871–1931. IV. 328.

³⁶ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. 408.

³⁷ Zsigmondkori oklevéltár. Szerk. Mályusz Elemér és mások. Bp. 1951–. (a továbbiakban: ZsO) I. 3169. sz.

³⁸ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 13.

³⁹ Hasonló eset zajlott le 1356-ban Sárosban, ahol szintén akkor kezdtek a királyi népek hatalmaskodni, amikor a korábbi *honor* birtokost egy újjal váltották fel. Engel P.: Honor, vár, ispánság i. m. 108.

⁴⁰ Mérey lt. I. 29. sz. Az udvarnokföld visszavevő akcióra lásd *Kis P.*: A királyi szolgálonép szervezet i. m. 172.

⁴¹ Szepsi városa és a jászói premontrei konventtel került összetűzésbe a Feketeerdő használata miatt. 1358: AOkl. XLII. 769. sz.

⁴² ZsO I. 109. sz.

⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 30142. (ZsO I. 1994. sz.) A várossal szinte teljesen összenőtt Egyházfalva a 17. században jogilag is egyesült Tordával, annak az egyik utcája lett. *Orbán Balázs*: Torda város és környéke. Bp. 1889. (Reprint: Bp. 1984.) 106.

megyéhez, a földiek, bikaliak, tordaiak esetében a vajdai törvényszékhez, csak a gönciek és ellenfeleik számára rendeltek ki külön megbízott bírakat. Ez utóbbi eljárás sem volt rendkívüli, egyenesen következett a királyi városok jogállásából. E települések bírása maga a király volt, aki azt bízott meg a városi ügyek elintézésével, akit jónak látott. Még a tárnokmester, a városok bírása is ilyen királyi felhatalmazásból eljáró, kiküldött, más szóval delegált bíró volt.⁴⁴ A parancsok nem valódi hatalmaskodási per lefolytatására utasították a megbízottakat, hanem csak arra, hogy vizsgálják ki az ügyet, és szolgáltassanak igazságot; ha a panaszost valóban kár érte, kapja meg, ami megilleti, ha birtokfoglalás történt volna, akkor adják vissza az elfoglalt jószágot.

Ahogy fogytak a királyi birtokok a Zsigmond-korban, csökkent az efféle ügyek száma is. Mihelyst eladományozta a király a falvakat, városokat, a tőlük kiinduló birtokvédelmi akciókért máris az új földesúr lett a felelős.⁴⁵ Így volt ez akkor, ha az állítólagos hatalmaskodásra még akkor került volna sor, amikor a falu vagy a város királyi birtok volt. Ezután már az új földesúrhoz kellett fordulni, tőle kellett azt kérni, hogy parasztjai, polgárai részéről szolgáltasson a panaszosoknak igazságot, az új hatalmaskodások ügyében pedig a földesurat már a kúria előtt fogták perbe. Ennek pedig akár az is lehetett a következménye, hogy a birtokot, ha az alperes az utolsó idézésre sem jelent meg a tárgyaláson, két hétre lefoglalták, a per elvesztése esetén pedig még az is megtörténhetett, hogy a birtok elveszett. Ugyanarról a birtokról kiinduló, teljesen hasonló tettnek tehát más volt a következménye királyi és nem királyi birtoklás esetén.

A birtokkormányzók felelőssége

Aki tisztségi jövedelemszerzés céljából, *honorként* vagy ahogy akkortájt talán magyarul mondták, *becsübe* kapott királyi jószágot, csak addig élvezhette annak gyümölcseit, amíg a király jónak látta.⁴⁶ Ez alatt az idő alatt azonban meg kellett őriznie a reá bízott uradalmat. Nemcsak azért, mert ő csak kezelője volt annak és hiánytalanul vissza kellett szolgáltatnia az uralkodónak, hanem mert saját érdeke is úgy kívánta. Minél nagyobb volt a birtok, annál több jutott neki, a birtokjogról való legcsekélyebb lemondás is veszteséggel járt volna. Ha engedett volna szomszédjának, hogy vitatott határú erdejében fát vágjon, elesett volna a fa árából befolyó haszontól, ha megengedte volna, hogy vízimalma fölött új malmot építsen, az ő malmának kerekei forogtak volna lassabban, így csökkent volna bevétele.

A középkori birtokosok nem hagyták, hogy bármi hasonló is megtörténjék, ha valaki mégis megpróbálkozott vele, máris erőszakhoz folyamodtak: elkergették a favágókat, lefoglalták fejszéiket, szekereiket, az új malmot pedig egyszerűen lerombolták. A *honor* birtokosnak, ha birtokos akart maradni, éppúgy meg kellett ezt tennie, mint a szomszéd nemesnek, aki ősei jogán évszázadok óta nemzetsége jószágának mondhatta földjét.

A királyi birtok sérthetlensége azonban megváltoztatta a jószágkormányzóknak az erőszakos birtokvédelemért viselt felelősségét. Ha saját birtokai miatt ragadt fegyvert, vagy segítségére sietett egy másik nemesnek egy erőszakos birtokvédelmi, azaz hatalmaskodási akcióban, akkor kúriai – Erdélyben, Szlavóniában, a macsó bánshoz tartozó területeken vajdai, báni – per várt rá. Ha rábizonyult bűnössége, akkor csak egyetlen büntetést szabhattak ki rá, a fő- és jószágvesztést. Ha azonban a királyi birtok védelmében tette meg ezt, akkor nem indult ellene per, és csupán arra kötelezték, hogy mielőbb lépjen egyezsége a panaszossal. A hatalmaskodás a törvénytelenül erőszakot alkalmazó személy felelősségén nyugodott, de a felelősségrevonás mikéntje attól a birtoktól függött, ahonnan a hatalmaskodás kiindult. A magánföldesúri és a királyi birtok között pedig e tekintetben nagy különbség volt.

A *honor* birtokos a *honor* birtokról kiinduló hatalmaskodásért perelhetetlen volt ugyan, de tettének felelőssége alól nem volt mentes. Az ügy elintézése – modern szóval élve – nemperes eljárással történt. Perbe nem vonhatósága nem csak a gyakorlatban figyelhető meg, azt egy általános jogelv is megfogalmazta: „Ha valaki nem saját, hanem a mi királyi *honorunk* címén tart egy birtokot, akkor emiatt a birtok miatt senkinek a keresetere sem ítéltet felette országunk egyetlen bírása sem.”⁴⁷ Kétségtelenül egy jogi normával állunk szemben, még akkor is, ha a későbbi jogkönyvek mit sem tudtak erről a szokásról. Amikor Verbőci összeállította *Hármaskönyvét*, majd amikor egy bizottság a *Négyeskönyvet*, a régi *honor* rendszer már a múlté volt. Nemcsak a *honor* birtokok osztogatása szűnt meg, hanem a velük kapcsolatos szokások is átalakultak, majd eltűntek. A *honor* rendszerrel együtt feledésbe merült a *honor* birtokos felelősségre vonását szabályozó szokás is. Nem csoda, hogy egyik jogkönyv sem tudott a *honor* birtokok ügyeinek régi elintézési módjáról. A szokás nem tűnt fel a 18. században meginduló magyar kritikai történetírás művelőinek sem, így aztán egy olyan eljárás leírása következik, amely mindaddig ismeretlen volt. Egykoron a családi levéltárakban nagyon sok olyan oklevél lehetett, amely erről a peren kívüli eljárásról szólt, hiszen az Anjou-korban

⁴⁴ *ifj. Szentpétery Imre*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok 68. (1934) 515.

⁴⁵ *Tringli I.*: Birtokvédelem i. m. 31.

⁴⁶ *Engel P.*: A honor i. m. 89.

⁴⁷ „unde cum ipse magister Albertus prenominatam possessionem non ut suam propriam, sed sub nomine honoris nostri regii conservare dinoscatur, eoque eundem ratione ipsius possessionis per nullam iudicem et justitiarium regni nostri contra quemcumque iudicari permittere volumus” CDH IX/6. 21–22.; AOkI. XXXI. 184. sz.

az ország jelentős része királyi kézen volt, csak hogy ezek néhány évtized múltán haszontalanná váltak. Nemcsak azért avultak el, mert olyan birtokra vonatkoztak, amely időközben örökjogú nemesi birtokká lett, hanem azért is, mert már senki tudta értelmezni ezeket az iratokat. A *Hármaskönyv*, a *Négyeskönyv*, Kitonics János *Directio methodicája* a vitatott ügyeknek kétféle elintézését ismerte: a pert és az egyezséget, ami ezen kívül esett, arról nem beszéltek. Ezek után természetes, hogy értelmetlen, semmiféle jogi erővel nem bíró irományként tekintettek rájuk és kiselejtezték őket. Az a néhány darab, amely fennmaradt, nem a gondos megőrzésnek, hanem éppenséggel a figyelmetlenségnek köszönheti a létét. A jogtörténetesek, történészek is csak a peres eljárást vagy az egyezséget vették figyelembe, ha a múlt jogáról írtak. Ha a királyi birtokok népeinek bíráihoz vagy közvetlenül a birtokkormányzókhoz szóló néhány királyi parancslevél a kezükbe is került, azt egyszerűen „bírói parancsnak” nevezték. A királyi népek esetében ez annyiban igaz, hogy a parancs egy későbbi bírói eljárásra utasított, csak hogy a panasz előadása, a parancs kiállítása nem egyszerűen peren, hanem bíróságon kívül történt: nem a kúriai bíróságokon keresztül írták a király nevében kelt parancsokat, vagy csak olyan különleges esetben, mint például a szennai ügy volt.

A király feladata volt, hogy a saját birtokairól kiinduló hatalmaskodásoknak véget vessen, a panaszosnak tehát a királyi udvarhoz kellett fordulnia, ha a maga számára igazságot kért. Az udvar azonban ezúttal nem a *curiát*, hanem az *aulát* jelentette. Az *aula* követte a királyt, a *curia* a mindenkor királyi székhelyen működött.⁴⁸ Az *aula* változékonyság volt. A középkori, kora újkori udvari irodalom egyik leggyakrabban visszatérő toposza az udvar állandó mozgása, kiszámíthatatlansága, labilitása volt.⁴⁹ Ha ezekről az irodalmi elemekről lefejtjük az előítéleteket és a kor divateszméjének számító kultúrkritikát, akkor könnyen megragadhatjuk e változékonyság ésszerű okait. Az *aulának* a politika mindig új problémákat felvető világához kellett alkalmazkodnia. Emellett az uralkodó személye és a királyi család viszonyai nagy erővel érvényesültek az *aulában*. Az *aula* élete jelentősen függött attól, hogy a király kiskorú, fiatal, öreg, egészséges, beteges, tetterős vagy depresszióra hajlamos volt-e, az anyakirályné, a testvér herceg, a feleség akarata milyen mértékben érvényesült a döntési helyzetekben. Az udvarban éppen befolyásos szerepet játszó, nem a királyi családhoz tartozó személyek állandó változása természetes jelenség. Az *aula* szokásai ennek megfelelően gyakran

változtak, korántsem voltak annyira kötöttek, mint a *curiádé*. A kúriában mindenki azt várta, hogy előre kiszámítható módon tárgyalják az ügyét és mindenkinek ugyanazon szokások szerint szolgáltatassanak igazságot. Itt az állandóság volt az elvárás, ott a rugalmasság, itt a peres szokások változásait a visszaalakítás, a reform köntösébe öltöztették, hogy elfogadtassák a társadalommal, ott azonnal válaszoltak a problémára, hogy eleget tegyenek azok kérésének, akik megjelentek a király előtt, és akikre számítani lehetett, hogy a későbbiekben is hűen szolgálják uralkodójukat.

Az *aula* sem működhetett azonban szokások nélkül, és e szokások korántsem merültek ki az udvari ceremóniában, az etikettben. Az *aulában* hadsereget vezényeltek, pénzt utalványoztak, követségeket küldtek és fogadtak, általában ügyeket intéztek. Mindezt írásba kellett foglalni. Ez szabályok nélkül nem történhetett meg, de az *aula* szabályainak éppoly hajlékonyaknak kellett lenniük, mint amilyen változatos problémák ott megjelentek. Két jelenség igen jellemző módon mutatja, hogy a magyar udvarban kifejezetten kerülték a szigorú szabályozást: II. Lajos korában a királyi udvarnak nem volt írásba foglalt rendtartása, hogy korábban volt-e ilyen, azt nem tudjuk,⁵⁰ a magyar királyi kancelláriának pedig 1690-ig nem volt hivatali utasítása.⁵¹ Ha írott szabályok nem is voltak, szokások annál inkább.

Aki a királyt kereste fel panaszával, nagyon ritkán jutott el személyesen hozzá, az pedig csak különleges esetekben fordulhatott elő, hogy az uralkodó végighallgatta a sérelmeit. A panasz átadása IV. Béla óta biztosan írásban történt.⁵² Az *aulában* a kancellár valamelyik alárendeltje, a kancellária egyik alkalmazottja volt megbízva azzal, hogy a panaszt átvegye és az ügyben eljárjon. Miként a király nevében hozott legtöbb ítéletről nem hallott az uralkodó, úgy a hozzá személyesen benyújtott panaszok többségét sem látta; a nevében kiadott személyes parancsokat egy hivatalnok a szokások figyelembevételével és a formulák alapján fogalmazta meg. Az írásban benyújtott panasz hasonló adatokat tartalmazott, mint amilyent a kúriában mutatott be az ügyvéd. E panaszokat nagyrészt valószínűleg ugyanúgy közbenjárók nyújtották be, mint a kúriaiakat. Talán még a személyük is megegyezett a felet a perben képviselő ügyvédekével, de ezúttal

⁴⁸ Az udvar kettősségének alapvető leírását lásd *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László. Bp. 1990. 62.

⁴⁹ *Vigh Éva*: Udvar és udvari etika a XVI–XVII. századi Itáliában. In: Az udvari élet művészete Itáliában. Szöveggyűjtemény. Szerk. Vigh Éva. Bp. 2004. 37.; *Tringli István*: A bolondok hajója. Kultúrkritika a középkor végén. Történelmi Szemle 54. (2012) 180.

⁵⁰ *Réthelyi Orsolya*: Jagiellonian-Habsburg marriage policy and cultural transfer. The question of household and court ordinances. In: Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Doppelvermählung. Hrsg. Bogusław Dybaś – István Tringli. Bp. 2019. 360.

⁵¹ *Fazekas István*: A magyar udvari kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. Századok 148. (2014) 1134.

⁵² *Bence Péterfi*: Das Supplikenwesen am spätmittelalterlichen ungarischen Königshof. In: Modus supplicandi. Zwischen herrschaftlicher Gnade und importunitas petentium. Hrsg. Christian Lackner – Daniel Luger. Wien–Köln–Weimar 2019. 73. E tanulmányban a kérvényezés teljes korábbi irodalma megtalálható.

nem volt szükség ügyvédvalló levelük bemutatására, így aztán nem is hívták őket ügyvédeknek.

Az 1486-osnak tartott, valójában a 16. század első felében összeállított nádori cikkelyek egy sokszor félreértett helye szerint a nádor feladata volt, hogy meghallgassa a követeket (*oratores*) és válaszoljon nekik, ha a király nem akarta őket fogadni.⁵³ Szó sem volt itt külföldi követekről, hanem a királyi személyes kihallgatásokon megjelent szószólókról, az audiencia pedig nem a külföldi követek fogadását jelentette, hanem a hazai kérelmezőket. Akár a király, akár a nádor vette át a panaszleveleket, nem sokáig tartotta azokat a kezében, rögvest továbbadta a kancellár egyik emberének, sőt, ha a király nem fogadta a kérelmezőket és a panaszosokat, akkor valószínűleg közvetlenül az ő kezébe juttatták el az iratot. A kancellár az *aula* kancellárja volt, alkalmazottai pedig az *aulához* tartoztak.

Ha egy *honor* birtokos vagy alárendeltje a *honor* birtokhoz kötődő olyan cselekedetet hajtott végre, amelyet a másik fél jogtalannak gondolt, akkor a károsult az *aulában* kért a maga számára elégtételt. A kancellária ezzel megbízott személye ennek a panasznak alapján állította ki a birtokormányzónak vagy familiárisának, esetleg mindkettőnek szóló parancslevelet. Nemcsak a panasz előadása, hanem a címzés megfogalmazása is a magát kárvallottnak érző fél dolga volt. Ő ismerte ugyanis az állítólagos hatalmaskodás körülményeit, ő tudta – vagy legalábbis tudni vélte –, hogy ki adott parancsot arra a cselekményre, mely az ő jogait állítólag csorbította. A kancelláriában nem tudták, hogy egy távoli váruralom valódi vezetését kire bízta a *honor* birtokos. Csak a helyben lakó másik fél, az esetek túlnyomó részében a szomszéd volt arra képes, hogy a kancelláriában megnevezze a tisztségi birtok helyi intézőit.

A parancslevél a király vagy az őt helyettesítő személy, például a királyné nevében kelt. A szokásos részeken kívül, mint az *intitulatio*, a címzés vagy a dátum, alapvetően három részből állt: a hatalmasnak tartott cselekedet leírásából és a parancsból, valamint az oklevélben *sanctiō*nak hívott részből. A parancs két alrészre tagolódott: a hatalmas cselekedet abbahagyására irányuló és a jóvátétel adására történő felszólításra. A *sanctiō*val, azaz a büntetéssel való fenyegetés különösen jellemző része ezeknek az okleveleknek, még akkor is, ha korántsem találjuk meg mindegyikben. Az uralkodó más királyi oklevelekben is szokásos formulával fenyegette meg a *honor* birtokosát, hogy ha nem teljesítené a parancsot, akkor annak következményei lesznek.⁵⁴ Készítettek azonban egy másik oklevelet

⁵³ 1486 (nádori cikkelyek): 7. tc. (CJH); C. Tóth Norbert: A nádori cikkelyek keletkezése. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás és mások. Bp. 2013. 40.

⁵⁴ 1349: „aliud, sicut regiam et nostram gratiam offendere formidas, non facturus” Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy

is, amely a birtokhoz közel fekvő hiteleshelyhez szólt. A hiteleshely is parancsot kapott: ki kellett kézbesítenie a parancslevelet a címzettnek, meg kellett hallgatnia válaszát, és arról beszámolót kellett írni a királynak, azaz a király nevében eljáró kancelláriai alkalmazottnak. A két parancslevéllel a panaszos vagy megbízottja az udvarból visszaindult abba a megyébe, ahol a hatalmaskodás történt. Először a hiteleshelyhez fordultak, ahol kaptak egy hiteleshelyi embert, akivel együtt aztán elmentek a parancslevél címzettjéhez. Nemcsak a válaszát várták meg, hanem azt is, hogy hozzáfogott-e elégtételt adni a károsultnak. Erről a hiteleshelyi kiküldött számolt be a káptalanban vagy a konventben, ahol kiállították és megpecsételték a válaszlevelet, amelyet megint csak a panaszos vagy megbízottja vitt vissza az udvarba. A parancslevél a panaszosnál maradt, mert azt tartalmának ismertetése után vissza kellett adni neki.⁵⁵

Nem, vagy csak elvétve idézték meg a *honor* birtokost vagy alárendeltjét a király elé, ebből következően csak ritkán fordult elő, hogy királyi embert is kiküldtek az oklevél kézbesítésére. A kézbesítéshez és a válasz meghallgatásához nem volt szükség királyi emberre, arra elég volt a hiteleshely tanúbizonysága. A kézbesítő parancsok mindig csak egy hiteleshelyhez szóltak, az egyik területileg illetékes káptalanhoz vagy konventhez. Vármegyei hatóságra nem bízta rá e parancs kézbesítését. Ennek egyszerű oka volt: a *honor* birtokosok sokszor az illető megye ispánjai voltak, így aztán saját ügyükben kellett volna eljárniuk, ráadásul maguk ellen. Ez pedig hiteltelenné tette volna az eljárást.

A panasszal a királyt ott keresték meg, ahol éppen tartózkodott. Ez költségessé és nehézkessé tette a benyújtást. A kúria ítélmestereinek lakhelye a királyi székhelyen volt, azt jól ismerték az ügyvédek. A *honor* birtokos elleni panasszal ellenben az utazó királyi udvar után kellett eredni, és az előtt kellett előadni az ügyet, helyesebben benyújtani a panaszlevelet. Ha az uralkodó vidéken járt, azt gyakran kihasználták a környékbéli birtokosok, és nagyobb számban jelentek meg panaszaikkal, mint a távol élők.

Minden egyes parancsról biztosan nem az uralkodó döntött személyesen. Elképzelhetetlen, hogy a nagy kiterjedésű, *honorként* kiosztott uradalmak földjére bitangolt marhákkal, tilosban kapott szomszédos favágókkal és más hasonló súlyú ügyekkel a király személyesen foglalkozott volna. Ráadásul nemcsak a *honor*

Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO V. 283.; 1352: „aliud, sicut nos graviter offendere formidatis, nullatenus facere audeatis” Uo. 596.; 1400: „secus igitur facere non ausuri in premissis” DL 8574.; 1407: „secus igitur pro nostra gratia non facturi in premissis” Magyarország és Szerbia okl. II. 49.; 1408: „aliud nullomodo facere ausurus” DL 9448.

⁵⁵ 1348 (?): A revisnyeji Reviczky-család okmánytára. Szerk. Reviczky Sándor. Bp. 1978. 6.; 1349: AO V. 283–284.; 1352: AO V. 595.; DL 4292., 4293.; Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Szerk. Ferdinandus Knauz et al. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MES) IV. 83.; 1362: AOkl. XLVI. 414. sz.

birtokosok hatalmaskodásai ügyében jelentek meg az *aula* előtt a panaszosok, hanem királyi parasztokéban és királyi városokéban is. Nagy Lajos uralkodása alatt a különös jegyző fogalmazta meg az ilyen ügyben kelt parancsleveleket. Lajos király kör alakú, struccos gyűrűs pecsétjét nyomták a hrussói várnagynak 1352-ben írott levélre, miként a hiteleshelynek írott parancslevélre is.⁵⁶ Ezt a pecsétet Lajos király nem hordta személyesen magával, hanem az őt mindenhová elkísérő különös jegyzőre volt az bízva.⁵⁷ Amikor a várnagynak egy újabb levelet is írtak, immáron a harmadikat, akkor arra nem ezt, hanem a királyi nagypecsétet nyomták. Ezúttal a különös jegyző valószínűleg nem volt a király közelében. Nemcsak a király adott ki a gyűrűs pecsét alatt ilyen parancsokat. Erzsébet anyakirályné gyűrűs pecsétjének – amelyre egykori férjének K monogramját vésették – nyomát látjuk a szépesi alvárnagynak írott, 1349-ben kelt levélnek a hátlapján.⁵⁸

A hrussói úgyról több oklevél is fennmaradt, így ennek alapján bemutathatjuk, hogyan történt egy *honor* birtokról kiinduló hatalmaskodás elsimítása az Anjou-kor közepén. Egy visegrádi tűzvész miatt néhány esztendőre Budára költözött Lajos király udvara.⁵⁹ Itt kereste fel őt vagy különös jegyzőjét a garamszentbenedeki apátság nevében valaki, aki Perényi Miklós udvari lovag és hrussói várnagy, valamint Mihály nevű alvárnagya ellen tett panaszt. A Bars megyei várat és tartozékait valójában nem ő, hanem az általa kinevezett alvárnagy igazgatta. Jól tudta ezt a szomszéd, a garamszentbenedeki apát is, ezért panaszolta be mindkettejüket. Állítása szerint ők voltak azok, akik a Zsitva folyót eltereltették korábbi medréből, így „hatalmasul” tönkretették az apátsági malmot. Ezen kívül az apátság knyezsici jobbágysait állandóan zaklatták, a hrussói uradalom zsikvai jobbágysait pedig megtiltották, hogy az apátság zsikvai földjeinek használata után az apátságnak járó földesúri adókat megfizessék. Teljesen szokásos panaszok voltak ezek, csak éppen az ügy elintézése nem úgy történt, mintha Perényi saját birtokán álló malma érdekében ástak volna egy másik csatornát, és mintha saját jobbágysait tagadták volna meg a másik földesúrnak járó adó kifizetését. Először a nyitrai káptalan szólították fel arra, hogy közvetítse a királyi parancsot, ennek az intésnek azonban nem lett semmi fogantatja, mert sem Perényi, sem alvárnagya nem adott elégtételt az apátságnak. Az apátság megbízottja bemutatta Budán a nyitrai káptalan jelentését, és egy újabb megintó levelet kért. Az új

oklevél szerzője csodálkozott Perényi és embere merészségén, és újra elrendelte, hogy adjanak elégtételt. Most azonban már keményebben fogalmaztak. Mihály alvárnagynak – aki minden bizonnyal a tettek fő mozgatója volt – azt írták, hogy ha nem teljesítené a királyi parancsot, Szent Jakab nyolcadán meg kell jelennie a király előtt. Ezúttal a környék másik hiteleshelye, a zabori konvent kapott parancsot a kézbesítésre. Nagy valószínűséggel a királyi jelenlét bíróságára idézték volna meg az alvárnagyot, akit azonban hiába fenyegettek rendes bírói eljárással, hajthatatlan maradt. Kellő alázattal meghallgatta a királyi levelet, és megígérte, hogy elégtételt ad majd az apátságnak, a hiteleshelyi ember azonban három napig hiába várt erre, semmit sem tett. Majd fél év múltán a király Perényinek, alvárnagyainak és tisztartóinak újra írt egy felszólító levelet. Habár ezt a parancsot ugyanazok miatt az ügyek miatt írták, mint a néhány hónappal korábbi, mégsem említették meg a korábbi felszólítást, és nem fenyegettek idézéssel sem.⁶⁰

Korántsem biztos, hogy minden egyes panasz elintézése ugyanígy történt. A Lipcsén időző Nagy Lajos király előtt 1362-ben újfent a garamszentbenedeki apát nevében tettek panaszt, megint egy királyi uradalomból kiinduló hatalmaskodás miatt. Ezúttal a saskói alvárnagyot vádolták meg azzal, hogy nem engedi a vár alatti apátsági erdőben rőzsét gyűjteni az apátság jobbágysait. A panasz megszerkesztője a nagyobb nyomtaték kedvéért hozzátette, hogy az apátság „szegény jobbágysaitól” tagadta meg ezt a jogot. Akit rajtakapott az alvárnagy a fagyűjtésen, azt lefogatta. A „szegény jobbágysait” nem engedte az apátsági malomhoz menni öröletni, hanem a vár malmához kényszerítette őket. Egészen hagyományos birtokvédelmi intézkedések voltak ezek, már amennyiben valóban a saskói várnagynak volt igaza, ellenben hatalmaskodások, ha a garamszentbenedeki apátnak. Az ebben az ügyben kiadott királyi parancs eltért a hrussói példában látottól, ez ugyanis azonnali idézést rendelt el, amennyiben az alvárnagy nem nyújtott volna elégtételt.⁶¹ Mivel idézés történt, ezért a hrussói esettől eltérően királyi emberre is szükség volt. Az eredmény azonban hasonló volt: az alvárnagy ezúttal sem tett eleget a felszólításnak, sőt a későbbi idézésekre sem jelent meg.⁶²

A saskói ügyben előforduló idézés a királyi jelenlét elé történt. A hrussói alvárnagyra is ez várt, ha nem teljesítette a királyi parancsot. Ez volt az a kúriai bíróság,

⁵⁶ DL 4287., 4292. A pecsét körirata: S LODOVICI R.

⁵⁷ *Kumovovitz L. Bernát: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában.* In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Székely György. Bp. 1984. 299. Lajos király az ujján a négyszögletes gyűrűs pecsétet viselte. Uo. 315.

⁵⁸ DL 4034. A pecsétre: *Grünn [Gárdonyi] Albert: I. Károly király gyűrűs pecsétje I–III.* Turul 20. (1902) 54–60., 112–120., 183–189.

⁵⁹ *Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza.* Visegrád 2009. 27.

⁶⁰ AO V. 595.; DL 4292., 4293.; MES IV. 83.; *Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403).* Szeged 2012. 103.

⁶¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 238466. (AOkl. XLVI. 414. sz.).

⁶² *Keglevich K.: A garamszentbenedeki apátság i. m. 104.; Hrussó és Saskó uraira: Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp. 1963–1998. I. 448, 473.; *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Bp. 1977. 143., 186.; *Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437).* Bp. 1977. 117., 147.; *Uő: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 330., 406.*

amely elé a király nevében kelt, valójában a királyi különös jegyző által elrendelt, legtöbb idézést bocsájtották ki.⁶³ Az idézett jogi normát, hogy *honor* birtokost nem lehet az ország bírái elé idézni, úgy játszották ki a panaszosok, hogy nem magát a birtokost, hanem alárendeltjét, rendszerint alvárnagyát idéztették meg.

Az 1370-es években eltűnt a királyi különös jegyző, megalakult a harmadik kúriai bíróság, majd a Zsigmond-kor elején megfogyatkoztak a *honor* birtokok, az ezekkel kapcsolatos hatalmaskodások elsimítása azonban nagy vonalakban változatlan maradt. Ezután a titkos kancelláriában nyújtották be a panaszokat, a parancslevelek pedig ott keletkeztek, és többnyire a titkos pecsét került rájuk.⁶⁴ Új elem volt, hogy egy vagy több bárót bíztak meg azzal a feladattal, hogy az ügyet simítsa el a két fél között. A szepesi alvárnagyok és a Körtvéyesiek közti viszályt például a *honor* birtokos szepesi várnagyra vagy a nádorra bízták volna.⁶⁵ Ez a módszer akkor is előfordult, ha két magánbirtokos közti ügyben adott ki az uralkodó elégtételadásra felszólító parancsot.⁶⁶ A titkos kancelláriában keltek azok az oklevelek is, amelyeket a királyi parasztok és a királyi városok ügyében írtak, és többnyire azokra is a titkos pecsétet nyomták.⁶⁷

Nevezhetjük ezt az elintézési módszert közigazgatásinak vagy 18–19. századi szóval politikainak, valójában azonban jogi eljárás volt, csak éppen nem a per adott keretet neki, hanem a király akarata. A per egyébként sem volt teljesen zárva az elintézésből, csak nem azonnal, hanem az ügy későbbi szakaszában kerülhetett rá sor. Mint a hatalmaskodási ügyek eddig megismert összes elsimítási módszerének, ennek is az egyezség elérése volt a célja. A hatalmas tett abbahagyása és az elégtételadás az egyezség legfontosabb részei voltak, márpedig a királyi parancsok erről szóltak.

Hiába volt azonban a szigorú királyi parancs, sem a *honor* birtokosok, sem pedig beosztottaik nem hajoltak meg mindig előtte. A kancellária különös jegyzője vagy később a titkos kancellária alkalmazottja nem folytatott vizsgálatot a panasz jogosságáról, csupán kiállította a királyi parancslevelet. Hogy a panasz megalapozott volt-e, azt a királyi udvarban nem tudhatták. Sem a királynak, sem a

kancelláriának nem állt azonban érdekében, hogy az első szóra megrövidítsék a királyi birtokokat, sem az, hogy a király legfontosabb támogatóinak, a *honor* birtokosoknak kevesebb jövedelme legyen. Ők csak azt akarták, hogy a királyi birtok és a szomszédos földek között békeség honoljon. A királyi parancslevelek tehát, bármilyen szigorúan fogalmazták is őket, egy kimondatlan feltételt is tartalmaztak: a címzett csak akkor engedjen a panaszosnak, ha igaz van annak. Jól tudták ezt a *honor* birtokosai is, és ha ők meg voltak győződve saját igazukról, nem adtak elégtételt. Az alvárnagyok látszólagos engedetlensége valójában nagyon is hűséges engedelmségből fakadt. Őket a *honor* birtokosa alkalmazta, hozzájárulása nélkül nem dönthettek a birtokot érintő jelentős ügyekben, így aztán teljesen természetes, hogy nem fogadtak szót a királyi parancsok. Az egész módszer a király és a *honor* birtokos személyes kapcsolatán alapult. A birtokkormányzó előbb-utóbb úgyis személyesen is találkozott uralkodójával. Ekkor előadhatta saját verzióját is az állítólagos hatalmaskodásokról, és meggyőzhette a királyt, hogy akkor, amikor ő vagy alárendeltje nem fogadott szót neki, valójában az uralkodó érdekeit képviselte.

Előfordult olykor, hogy a panaszos nem azonnal a királyhoz fordult, hanem a birtokkormányzónak írt levelet, hogy adjon elégtételt. Két lefoglalás – a panaszos értelmezése szerint hatalmas tett –, egy vásári és egy folyami ügyében kelt levelezés bekerült a Nagy Lajos-kori formuláskönyvbe is. A károsult két királyi vagy királynéi város volt, a lefoglalás pedig két különböző, *honor* címen királyi birtokot kormányzó előkelő nevében történt. Annak, hogy perre vigyék a dolgot, semmi értelme sem lett volna. Királyi jószágok kezelői, a városok mint felperesek, a várnagyok mint alperesek pereskedtek volna egymással. A városok előbb megpróbálták barátságosan elsimítani az ügyet, és csak ha ez nem sikerült, akkor fordultak volna a királyhoz.⁶⁸

A királyi birtok védelmének sajátosságai

Az önhatalmú birtokvédelem módszerei semmiben nem különböztek egymástól a királyi és a nemesi birtokon. Az egymással kéz a kézben járó lefogás és lefoglalás, a mezei és erdei kártételek elleni védekezés ebből kifejlődő rendszere, néha a represszália voltak az alapelvei, kísérő jelenségei pedig a rongálás és a fizikai erőszak. Aki alkalmazta, jogosnak tartotta, aki elszenvetde, az jogtalannak, és jogorvoslatot keresett magának. Az erőszakos birtokvédelem mindkét birtoktípuson megoszlott a földesúri alattvalók és a birtokosok között. Különbség ebben sem látható. A király földesúri alattvalóinak sem engedék meg jobban, hogy erőszakkal védjék meg földjeiket, mint a magánbirtokon élőknek. Itt is, ott is megtették

⁶³ *Kumorovitz B.*: Osztályok, címek, rangok i. m. 296. 8. jegyz.

⁶⁴ 1400: ZsO II. 377. sz.; 1407: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. II. Szerk. Thallóczy Lajos – Áldásy Antal. Bp. 1907. 48–49.; 1408: ZsO II. 6325. sz.; 1435: DL 25945; 1441: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez I–II. Szerk. Varjú Elemér – Iványi Béla. Bp. 1908–1928. (a továbbiakban: Bánffy oklt.) I. 638–639.

⁶⁵ 1400: ZsO II. 377. sz.

⁶⁶ 1399: ZsO I. 6015., 6207. sz. A sebesi alvárnagy és a dési sótiszték közti ügy elintézése 1441-ben szintén a helyi legmagasabb rangú báróra, a vajdára lett bízva. Bánffy oklt. I. 638–641.

⁶⁷ Titkos pecsétes a Gönc városa, valamint a füldiek és bikaliak ügyében kelt oklevél. Ez utóbbit a Zsigmond-kori oklevéltárban tévesen nevezték gyűrűs pecséttel megerősítettnek. DL 30145. és 87572. A tordai hatalmaskodás miatt kelt oklevél megpecsételésekor, ami Kolozsváron történt, azonban a nagypecsét előlapját használták. DL 30142.

⁶⁸ *Martinus Georgius Kovachich*: Fomulae sollennes styli. Pest 1799. 47–49.

ezt, csakhogy a királyi népek ellen gyakrabban tettek panaszt, mint a magánbirtokon élők ellen. Ennek az volt az oka, hogy a birtokos, a király ellen nem lehetett pert indítani. Nem különböztek a királyi birtokkormányzók erőszakos birtokvédelmi tettei sem a nemesekétől; itt is ugyanazokkal a tettekkel találkozunk, mint amelyeket a nemesi birtokon hatalmaskodásoknak neveztek. Sem a királyi népek, sem a *honor* birtokosok nem rendelkeztek semmiféle különleges birtokvédelmi képességgel: a jószág védelme érdekében az erőszak megengedett volt, jogtalanul azonban ők sem teheték meg.

Nem mutatkozott lényeges eltérés a királyi és a magánföldesúri népek felelősségre vonása között sem. A királyi népeket többnyire rendes bírának elé állították. Az udvarnokokat a nádor, a *conditionarius*okat saját előjáróik, a szabad parasztokat a vármegyei törvényszék vagy egy olyan bíró elé állították, akit legfőbb birtokosuk, a király jelölt ki számukra. Nem jutottak azonban bíróság elé az Anjou- és a Zsigmond-kor királyi jószágkormányzói, a *honor* birtokosok. A legfőbb különbség a királyi birtok és a magán birtok között az volt, hogy a felelősségre vonás során a birtokos személye nem sérült, nem ítélték el hatalmaskodásáért sem a királyt, sem a jószágkormányzót, és a királyi birtok sem lett a büntetés tárgya. A királyi birtokról kiinduló hatalmaskodásért csak elégtételt kellett adni, azaz okozott kárt megtéríteni, a lefoglalt jószágot visszaadni.

Az erőszak elszenvedőjén múltott, hogy a királyi népeken vagy a királyi jószág kormányzóján követelt-e igazságot. Ő ismerte az általa hatalmas tettnek nevezett cselekedet körülményeit, azt, hogy abban a *honor* birtokosának mekkora része volt, és azt, hogyan juthatna leggyorsabban kártérítéshez, no meg azt is, hogyan kerülhetné el a szomszéd királyi birtokról kiinduló bosszút. Az Anjou-korban rajta állott tehát, hogy ki ellen nyújtott be panaszt.

A középkori szokások nem a semmiből keletkeztek, és nem tűntek el nyomtalanul. Így volt ez a királyi birtokról kiinduló hatalmaskodásokkal is, ezekkel kapcsolatban Verbőci István a *Hármaskönyv*ben megörökített egy olyan szokást, amellyel az Árpád- és az Anjou-korban is találkozhattunk: a királyt főbenjáró ítéletben vagy főválságban, avagy birtokvesztésben nem marasztalják el, csupán a tisztartói és a parasztjai által elkövetett károkat tartozik megtéríteni.⁶⁹ A megfogalmazás a 16. század viszonyait tükrözte ugyan, de lényegét évszázadokkal korábban is tollba mondhatták volna. A *Hármaskönyv*nek ez a cikkelye olyan ősi normát rögzített, amely a királyság megalapításától kezdve élt, de talán még korábbi időkben alkalmazták. Ezt az elvet követték a királyi népek és a birtokkormányzók hatalmaskodása esetén követett Anjou-kori eljárás során is. A *honor* birtokosok hatalmaskodásaira vonatkozó szokásjogi norma biztosan nemcsak

azokra vonatkozott, akiket az 1980-as évek óta *honor* birtokosnak tekintünk, hanem azoknál valamivel szélesebb körre: mindenféle királyi, királynéi birtok előjáróját ide értettek, de elsősorban mégis azokat a fő tisztségviselőket, akik tisztségi javadalomként kaptak királyi uradalmat.

Az *aula* szerepe ezekben az ügyekben csak részben korszakspecifikus.⁷⁰ Királyi birtokokról kiinduló hatalmaskodások ügyét a kései középkorban és a kora újkorban is hasonló, királyi parancslevelekkel intézték el. Az Anjou-korban azonban ennek a módszernek tömegesnek kellett lennie. Intésül szolgál mindez a múlt jogi kérdéseinek kutatói számára: az eljárásjog mindig több volt annál, mint a perjog, mindig magában foglalt olyan módszereket is, amelyeket a bíróságok nem alkalmaztak. Aki az egykori jogot kutatja, nem szabad beérnie a bíróságok által használt szokások feltárásánál.

THE PROTECTION OF ROYAL ESTATES IN THE ANGEVIN PERIOD

By István Tringli

SUMMARY

One of the duties of the those with baronial rank who ran the royal estates was the aggressive protection of the lands under their authority. The people they stepped up against were not allowed to sue them legally. Complaints in such cases could be lodged in the *aula* instead of the royal *curia*. It was consequently a writ issued in the name of the king that summoned the leaders of the royal estate to desist from violence and offer compensation. This custom is not only known from practice: a charter from 1347 formulated it as a rule. The custom continued to live on in later Hungarian law.

⁶⁹ Tripartitum II. 39. 1.§; Quadripartitum I. 10.

⁷⁰ Engel Pál a *honor*ról írott tanulmányában emlegette ugyan az *aulát*, de egészen más összefüggésben. A nem *honor* módjára igazgatott „királyi magánbirtokok” kezelését sorolta az *aula* tevékenysége alá. Engel P.: Honor, vár, ispánság i. m. 138.

Tusor Péter

FORRÁSKRITIKAI MEGJEGYZÉSEK A WESSELÉNYI-
ÖSSZEESKÜVÉS TÖRTÉNETÉHEZ

2020–2021-ben 350. évfordulójuk van a Wesselényi Ferenc nádorról elnevezett összeesküvés nyomán kirobbant felkeléseknek és a rájuk következő megtorlásoknak, illetve Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc, Nádasdy Ferenc és Bónis Ferenc lefejezésének. A szervezkedés története jól ismert és feldolgozott a historiográfiában. Hazai és külföldi szerzők tollából kétkötetes pozitivistá monográfia, forráskiadványok, kandidátusi disszertáció, modern szakkikkek, közlemények sora foglalkozik az izgalmas témával.¹ Az eredményeket átfogó szintézisek összegzik² és népszerűsítő munkák terjesztik szélesebb körben³ – és velük együtt a hibák, tévedések sorát is. Az alábbiakban néhány fontosabb kérdés tisztázására teszünk kísérletet. Vizsgálatunk célkeresztjében egy 15 pontból álló tervezet áll, amely a francia–magyar szövetségkötés fejezeteit tartalmazza. A dokumentum egyik lelőhelye Párizsban van, a kiadott példány címe szerint: *Proiectum ad ponenda*

¹ Mindenekelőtt: Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia. Ed. Franciscus Rački. (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium) Zagrabiae 1873. (Lásd 4. jegyz. is.); *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. Bp. 1876. A kezdetekre: *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. (Irodalomtörténeti könyvtár 14.) 2. kiadás. Bp. 1964. 786. skk.; *Jean Béranger*: Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668). Történelmi Szemle 10. (1967) 275–291. Legújabb francia kiadása (az apparátusban közölt forrásszövegekkel együtt): Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine: mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Béranger. Éd. Daniel Tollet – Lucien Bély. Paris 2003. 361–380.; *Benczédi László*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. Történelmi Szemle 17. (1974) 596–630. Ugyanez átdolgozva, kiegészítve és Nádasdy kedvezőbb bemutatásával: *Uő*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). (Értekezések a történeti tudományok köréből 91.) Bp. 1980. 9–40., 140–149.; *Uő*: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. Történelmi Szemle 18. (1975) 489–502.; *Uő*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés Magyarországon (1664–1671). (MTA KIK Disszertációk) Bp. 1974. További irodalom és az addig megjelent publikációk számvetése, értékelése: *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez, 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp. 2002. 430–436.; újabban *Jankovics József*: A „Murányi Vénus” – tanúvallomásainak tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 119. (2015) 399–417.; frissített apparátussal, a tanúvallomások szövege nélkül: *Uő*: A történelemalakító nő. Széchy Mária szerepe a Wesselényi-„összeesküvés” felemelkedésében és bukásában. Műhely 42. [2019] 1. sz. 56–67. Lásd még az 5. jegyzetben idézett tanulmány részletezőbb irodalmát is.

² Például *Szekfű Gyula*: A XVII. század. In: Magyar Történet I–V. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula. 7. kiadás. Bp. 1943. IV. 169–178., 589–590.; *Benczédi László*: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1665). Magyarország története 1526–1686. In: Magyarország története tíz kötetben III/1–2. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. III/2. 1155–1272., 1823–1840.

³ *Barta János*: Miért halt meg Zrínyi Péter? A Wesselényi-összeesküvés története. Bp. 1986.; *Romsics Ignác*: A Wesselényi-féle összeesküvés. Korunk 4. (2018) 2. sz. 35–45.

tractatus puncta.⁴ A kutatás kiindulópontjául a vatikáni levéltárban feltárt, 1665. novemberi Spinola-jelentés szolgál, amely több, a *Proiectum*ban is megtalálható közlést is tartalmaz a szervezkedésbe belebonyolódó Szelepchény kancellártól.⁵ A vatikáni forrás elemzése közben figyeltünk fel arra, hogy a historiográfiában, legyen az régebbi vagy újabb, „valami nagyon nincsen rendben” e történeti dokumentummal.

A történetírás tévedései

Pauler Gyula félreértelmezése („Vitnyédy István tervezete”, „1666. június”)

A *Proiectum*, ez a már 1888-ban publikált fontos forrás⁶ eddig nem került pontos azonosításra, datálásra és értékelésre a történetírásban. A szervezkedés monográfusa és történeti kánonjának megalkotója, Pauler Gyula (1841–1903) a szövegében azonos, de kifejezőbb című (*Proiectum ad ponenda tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros*) bécsi levéltári példányt⁷ használta 1876-ban. Szerinte az irat Vitnyédy István tervezete, melyet Zrínyi Péter utasítására készített el. Pauler elbeszélése szerint a bán felhívatta Bécsbe Vitnyédyt is, hogy a magyarok kívánságait

⁴ Lelőhelyeit, kiadásait lásd 6. és 7. jegyz. A könnyebb használhatóság és a szemléltetés érdekében a latin nyelvű iratot lefordítottam. Lásd a tanulmány végén közzölt Függelék 2. számú dokumentumát.

⁵ Közlése és kontextualizálása: Tusor Péter: „Et a pensare al successore in caso”. Szelepchény György és a rendi szervezkedés. Egy nunciusi jelentés forrásértéke. Levéltári Közlemények 2021. Megjelenés előtt. A Spinola-textus elemzése kapcsán írt tanulmányosorozat első darabja Lippay primás szerepét vizsgálja a Grémonville-jelentések közelebbi szemrevételezésével, lásd *Uő*: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi?” Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”. Egyháztörténeti Szemle 2021. Megjelenés előtt.

⁶ Kiadása a párizsi külügyi levéltárból: Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663–1671). Ed. Balthasar Bogisich. (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 19.) Zagrabiae 1888. 268–270. (n. cccxi) Megjegyzendő, hogy a forráskiadványt használó Benczédi függelékben közzölt dokumentumokat egyáltalán nem hivatkozza. Ugyanígy tesz Bérenger, aki magát a forráskiadványt elintézi egy rövid utalással, és a forrásokat közvetlenül a francia külügyi levéltárból idézi. Lásd *Bérenger, J.*: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 279. 14. jegyz.; a *Proiectum*ot pedig mindvégig megkerüli (talán azért, mert ennek nem készült korabeli francia fordítása. Sőt, meg sem említi, csupán a vonatkozó követjelentés egy-két kiragadott mozzanatát használja.) *Vö.* 40., 41., 122. jegyz.

⁷ *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor i. m. I. 88–91. – A bécsi lelőhely pontos jelzete: Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Ungarische Akten, Specialia Fasc. 325, Konv. A, fol. 35–36. *Vö.* *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés i. m. 598. 4. jegyz.; *Uő*: Rendiség, abszolutizmus i. m. 143. 16. jegyz. Az *inter regem Galliae et Ungaros* más kézzel, vélhetően a perbeli 1670–1671-es kihallgatások során készült, utólagos kiegészítés. Bizonytalan, hogy a dokumentum honnan került a császári hatóságok birtokába, Nadasdy Ferenc vagy Zrínyi Péter lefoglalt iratai közül, vagy Széchy Máriától, netalán a bécsi francia rezidens, Grémonville volt az, aki akkor még az 1668. januári titkos megállapodás nyomán csendes szövetséges I. Lipót kezébe adta. – A tanulmány megírásához végzett bécsi kutatások kiegészítésében Oross András levéltári delegátus volt segítségemre. Itt is megköszönöm készségét és türelmét.

formulálja Grémonville-nek, s „az ügyvéd egész rendszeres szerződést fogalmazott [...]”. Monográfiájában a *Proiectum*ot hónapokkal az áprilisi stubnyai értekezlet, a Wesselényi–Zrínyi-féle szövetségkötés utáni időpontra, 1666 júniusára datálja. Tartalmát behatóan ismerteti, jöllehet a 15 pont sorrendjét alkalmanként felcseréli.⁸ Ugyanakkor e 15 pontból álló dokumentumot tévesen véli azonosnak a bécsi francia rezidens szerinte 1666. (!) június 30-ai követjelentésében említett és ismertetett, a valóban kizárólag Vitnyédy nevéhez köthető, ám ténylegesen egy évvel korábban, 1665 (!) júniusában készült 10 pontos tervezettel.⁹

Magát ezt az 1665-ös, valóban Vitnyédy-féle tervezetet azonban ekkor még nem ismeri Pauler. Tévedése oka és egyben tetézése, hogy a bécsi francia követ e 10 pontos Vitnyédy-tervezetet ismertető és Párizsba továbbító jelentését teszi hibásan kerek egy esztendővel későbbre, 1666. június 30-ra. Az 1664 nyarán rendkívüli követként a császárvárosba érkező Jacques Bretel de Grémonville lovag (†1686)¹⁰ jelentése ugyanis egy évvel korábban, 1665. június 30-án kelt!¹¹ Pauler ezzel magának a *Proiectum*nak pontos szerzőjét, datálását, keletkezési körülményeinek meghatározását teljesen elrontja.¹² Mentségére legyen mondva, hogy miként később látjuk, Vitnyédynek valóban lesz köze a *Proiectum*hoz is. Viszont a *Proiectum* 1. korántsem nevezhető kizárólag az ő tervezetének, 2. nem 1666. júniusban került lejegyzésre, 3. és nem Zrínyi Péter utasítására! – miként azt Pauler Gyula állítja.

⁸ Egyedül a 2. pontot hagyja ki: „Fortalitia praecipue in superiori Hungaria, tredecim puta comitatibus et urbes habebit pro sua securitate et necessitate.” Ismertetése mégis csupán kivonatoló jellegű, a szöveg árnyalataiban rejlő történeti információkra lásd a fordítást Függelék 2. számú dokumentum.

⁹ *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor i. m. I. 88–91. Pauler a *Proiectum* bécsi példányát pontos jelzet közlése nélkül említi (91. 1. jegyz.). Vitnyédy tervezete kiadva: *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 257–258. (n. ccc). Míg a *Proiectum* pontjai sorszámmal ellátottak, Vitnyédy tervezetéé nem. A 15, illetve 10 pontba a bevezető *praeambulum* egyik iratnál sem számítódik bele. Ezt a szöveget is lefordítottam latinból, lásd Függelék 1. számú dokumentum.

¹⁰ Tulajdonképpen rezidensként 1673-ig maradt Bécsben. Az 1625-ben született katona és diplomata korábban tíz éven keresztül velencei szolgálatban állt Candiában. Bécsi küldetésére a Hugues de Lionnes külügyi államtitkárhoz fűződő bizalmas kapcsolatának köszönhetően került sor. Az olasz mellett jól tudott latinul is, a magyarokkal való kapcsolattartásában tehát nem lehettek nyelvi problémái. Modern szakirodalmát lásd *Romain Philippe*: Le travail des hommes de la paix: le cas des relations entre Louis XIV et Léopold I de 1668 à 1673. Histoire, économie et société 5. (1986) 2. sz. 173–186. Érdemeiért 1670-ben XIV. Lajostól megkapta a lyre-i apátság kommandját (évreux-i egyházmegye), ám ebből korántsem következik feltétlenül, hogy pappá szenteltette volna magát, miként azt számos lexikonszócikk állítja róla, sőt. Emellett a történetírók rendre összekeverik őt Nicolas Bretellel (1608–1648), aki 1643-tól Rómában, illetve Velencében képviselte a francia monarchiát. *Vö.* *Adolphe Chéruel*: Biographie normande: Nicolas Bretel, seigneur de Gremonville, ambassadeur de France à Rome. 2. kiadás. Vanves 2018. (1. kiadás: 1847).

¹¹ Grémonville 1665. június 30-ai jelentése kiadva: *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 39–40. (n. xliii) pontos levéltári lelőhelyét hozza: *Bérenger, J.*: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 283. 33. jegyz.

¹² *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor i. m. I. 88–91., különösen: 91. 1. jegyz.

Összegezve az eddig elmondottakat: Pauler nem figyelt fel arra monográfiája írásakor, hogy a 15 pontból álló *Proiectum* bizonyos tartalmi átfedések ellenére nem azonos azzal a szövetségkötési tervezettel, melyet Vitnyédy már 1665 júniusában átadott Grémonville bécsi francia követnek, és amelyet a követ 1665. június 30-ai – Pauler által használt, de tévesen egy évvel későbbre, 1666. június 30-ra datált – jelentésében behatóan ismertetett is. Az 1665. júniusi Vitnyédy-féle tervezet, mint említettük, mindössze csupán 10 pontból áll. Számos mozzanat, amelyet a hosszabb *Proiectum* tartalmaz, még hiányzik vagy másképp szerepel benne. A Vitnyédy-szöveg részletezi a Habsburg-párti Lubomirski eltávolításának tervét. A *Proiectumban* a kérdés mindössze egy mondatban szerepel. Lengyelország lehetőség szerinti bevonása a szövetségbe csupán utalás szintjén kerül elő itt. Vitnyédy a szövetség realitásának biztosítására az ifjabb Condé helyett XIV. Lajos fivérét, az orléans-i herceget¹³ választatná meg a lengyel trónra („Rex Christianissimus eo diriget omnem suam actionem, ut [...] dux Aurelianensis [...] quantum per possibilitatem fieri poterit in regem Poloniae eligatur [...]”). Ezzel szemben a *Proiectum* már XIV. Lajos fia vagy egy vérbeli herceg magyar királyságát fejtegeti.¹⁴

Miután közelebbről is szemügyre vettünk néhány fontosabb eltérést az 1665-ös Vitnyédy-tervezet és az 1666-os *Proiectum* között, fel kell tennünk a kérdést: vajon mi lehetett Pauler e súlyos tévedésének az oka? Mely tévedés, mondjuk ki, a Wesselényi-féle szervezkedés és összeesküvés részleges pszeudokanonizációjának egyik meghatározó argumentációs bázisává vált. Minden valószínűség szerint az, hogy a neves pozitivisták szerző monográfiája írása során Grémonville jelentéseit Hajnik Imre másolataiból használta,¹⁵ és a francia követ 1665. június 30-ai jelentését e másolatok vélhető hiányosságai miatt tehette egy évvel későbbre, 1666. június 30-ra. Mivel magát a 10 pontos, 1665. júniusi Vitnyédy-tervezet szövegét viszont nem ismerte, csak a dokumentumot Párizsba küldő és tartalmát összefoglaló francia jelentést, ezt pedig szemlátomást felületesen olvasta el, az ügyvéd javaslatait az általa már a bécsi példány alapján ismert *Proiectummal* azonosította.

¹³ Louis II de Bourbon-Condé (1621–1686) fia: Henri Jules de Bourbon (1643–1709), apja haláláig Enghien hercege; illetve a király öccse Philippe (1640–1701), Anjou, 1660-tól Orléans hercege.

¹⁴ Az 1665-ös Vitnyédy-szöveg kiadását és kísérő követjelentését lásd a 9. és 11. jegyz. Vö. Függelék 1. és 2. számú dokumentum.

¹⁵ Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc nádor i. m. I. vi–vii. Hajnik anyaggyűjtése a Wesselényi-összeesküvésről: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1433. (Hajnik Imre oklevélmásolatait és kivonatait különféle levéltárakból) és Fol. Hung. 1434; Quart. Hung. 2159 (Újabb adalékok a Wesselényi–Nádasdy–Zrínyi-féle mozgalom történetéhez). Legutóbb Jankovics József használta adatait. Vö. Jankovics J.: A „Murányi Vénus” i. m. 400. 3. jegyz.

Benczédi László kontaminációja (Vitnyédy, 1665. június)

A Pauler által megrajzolt hibás képet az újabb kutatások tovább bonyolították. Benczédi László (1929–1986) már egyenesen összemosta a két tervezetet. Jóllehet, például a *Proiectumban* a Mátyás kori határok visszaállításának konkrét kifejtése (Szilézia, Csehország, Lusatia „visszacsatolása”) nincsen benne, illetve Vitnyédy 1665-ös tervezete nem szól Moldova és Havasalföld stb. bevonásáról, és nem sürgeti a 30 napon belüli választ sem – hogy a számos közül csupán ezeket az újabb eltéréseket idézzük –, a két szöveget mégis egységes narratívába foglalva olvashatjuk a *Történelmi Szemle* hasábjain.¹⁶ Továbbra is Vitnyédy sajátjaként, ám Paulerrel ellentétben immár 1665 júniusára datálva! Benczédi, aki a kötelező marxista sallangok használata ellenére is kiváló és éleslátású történész volt, rendkívül komoly szakmai hibát vétett, amikor a *Proiectumot* összemosta a Vitnyédy-tervezettel, s datálását ennyire elrontotta. Nyilvánvalóan úgy hivatkozott a levéltári forrásra, hogy nem használta közvetlenül, illetve nem igazán értette a latin szöveget. Miközben ugyanis jegyzetében csupán a *Proiectum* dátum nélküli bécsi példányát idézi, a főszövegben a *Proiectumból* és a Vitnyédy-tervezetből egy sosem létezett narratívát állított össze 1665 nyárelőre. Mi több, nem is az eredeti szövegeket olvasta, hanem szemlátomást Pauler – mint az imént láttuk, téves koordinátákkal azonosított és datált – *Proiectum*-ismertetését mosta össze a Vitnyédy-tervezet francia fordításának Jean Bérenger (*1934) által kivonatolva, jegyzetben közölt részeivel,¹⁷ méghozzá bárminemű forráskritikai reflexió nélkül!

Következésképpen Benczédi tézise, melyben az 1666. augusztus 23-án kezdődő és a törököknek történő behódolást középpontba állító murányi találkozót megelőző, Franciaországgal kapcsolatos magyar elképzeléseket „finom vonalú, törékeny politikai utópiák” sorának nevezi, szintén revízióra szorul. Hiszen kritikátlanul egy kalap alá vont két térben, időben és genezisében eltérő tervezetet.¹⁸ Állításának fő alapja, a Mátyás korabeli határok visszaállításának explicit igénye csupán Vitnyédy 1665. júniusi javaslati között szerepel,¹⁹ a *Proiectumban* viszont már nem.²⁰ Utóbbi tervezet megformáltsága, szövegének stílusa és kidolgozottsága

¹⁶ Benczédi L.: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 598–599.

¹⁷ Bérenger, J.: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 283. 32. jegyz.

¹⁸ Benczédi L.: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 602.

¹⁹ „Rex Christianissimus procurabit, ut regna et provinciae a corpore regni Hungariae sive per Turcas sive per alios quospiam quibuscumque tandem ex pretextibus abalienata et abalienatae restituantur et regno reincorporentur. Et in hac classe sunt: provinciae per Turcas occupatae, Regnum Bohemiae, Ducatus Silesiae, Marchionatus Moraviae, septem civitates Lusaticae, quae olim regibus nativis Hungaris parebant, et cum in umbra regis Hungariae extiterant, id quod tam annales, quam vero transactiones et capitulationes testantur” ([2.] pont). Bogisich, B.: Acta coniurationem i. m. 257.; Függelék 1. számú dokumentum.

²⁰ Ebben csupán általánosságban, jóval politikusságban, jóval politikusságban módon fogalmazódik meg a Szent Koronától elszakított országok és tartományok restitúciója: „Regna et provinciae a corona avulsae ut restituantur,

első olvasatban is igényesebb: átgondoltabb és rétegzettebb, taktikusabb és összetettebb. Sokkal inkább megfelel egy szövetségi tervezet kritériumainak, mint Vitnyédy ötletelése.

Bogisich datálása (Zrínyi–Nádasdy, 1667. november)

A történetírás tévedéseinek sora azonban még korántsem merült ki a *Proiectum* esetében. A párizsi példány alapján közlője, a sokkal inkább jogász, mintsem történész Baltazár Bogisich (1834–1908) tudniillik szembetűnő magabiztossággal jóval későbbre, 1667 novemberére tette a szöveg keletkezését. Munkája függelékében a *Proiectum*ot közvetlenül megelőzően Bogisich a *Propositiones Christianissimi regis plenipotentiario, domino a Grémonville exhibitae* címet viselő, rendkívül izgalmas iratot is közli.²¹ Publikálja Grémonville vonatkozó, 1667. november 3-ai, 10-ei és 17-ei részletes jelentéseit is.²² Ezekből az derül ki, hogy Zrínyinek és Nádasdynak több titkos találkozására került sor Grémonville-lel 1667. november első napjaiban.²³ És az, hogy a *Propositiones* – a szervezkedés immáron harmadik, kulcsfontosságú programirata – Zrínyi és Nádasdy e tárgyalásokon kiformált elképzeléseit és személyes garanciaköveteléseit tartalmazza XIV. Lajos számára. Bogisich értelmezése szerint a *Proiectum* nem más, mint egy ehhez kapcsolódó szabályos konföderációs tervezet a *Gens Hungara* és Franciaország királya között. Közreadói magyarázatában a két iratot összetartozónak mondja.²⁴ Grémonville említett, 1667. novemberi jelentései hosszasan szólnak a *Propositiones* kalandos keletkezési körülményeiről és tartalmáról. Ennek az iratnak a datálása tehát biztos. Bogisich emiatt helyezi a szerinte hozzá tartozó *Proiectum*ot szintén ekkorra, 1667 novemberére. A szerző a francia külügyi levéltárban a forrásokat személyesen tanulmányozta, következőképpen álláspontját érdemes megfontolani.

A délszláv történész ugyan nem részletezi, mégis rekonstruálható, miért vélte összetartozónak a két dokumentumot. Úgy gondolhatta, hogy a *Propositiones*ban magát mindvégig „Osvaldus” (= Zrínyi) és „Ferdinandus” (= Nádasdy) fedőnéven emlegető két főúr javaslatok utolsó bekezdésében a *Proiectum ad ponenda puncta*

neque ullo praetextu deinceps abalienentur, rex Christianissimus promovebit” (7. pont). *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 269.; Függelék 2. számú dokumentum.

²¹ *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 265–267. (n. cccx). Vö. *Tusor Péter: „Propositiones Christianissimi regis plenipotentiario [...] exhibitae.”* Ki volt „Ferdinandus” és „Osvaldus” a Wesselényi-összeesküvésben? (Újabb forráskritikai észrevételek a rendi szervezkedés történetéhez). Fons 2021. Megjelenés előtt.

²² *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 102–107. (n. cxli–cxlii–cxliii–cxliv).

²³ Pauler ezt kizártnak tartotta, lásd *Pauler Gy.: Wesselényi Ferencz nádor* i. m. I. 119. 1. jegyz. utolsó sorai („Roppant zavart okozott...”).

²⁴ „Osnova pomenutog u prehodnoj ispravni ugovora, razdieljena na petnaest točaka” – írja a cccxi sz. alatt közölt *Proiectum ad ponenda puncta tractatus* fejrészletében (268).

tractatus szövegére és annak aláírására utalnak. A *Propositiones*ben tudniillik a szignálás általi lelepleződés veszélyét említik Nádasdyék. Eszerint életük a francia király kezében lesz, amikor „e traktátusokat” aláírják („vita nostra in manu eius sit, dum *hos tractatus* subscripserimus”).²⁵ Fedőneveket tartalmazó iratot viszont sosem szignálnak s.k. és valódi névvel, tehát a *Propositiones* e szöveghelye csakis egy másik iratra, mégpedig a *Proiectum*ra utalhatott, melynek címében valóban ott a *tractatus* szó – feltételezhetően Bogisich. A két szóban forgó iratot eme – rövid közreadói utalásából kikövetkeztethető²⁶ – gondolatmenetnek megfelelően vélte összetartozónak, és publikálta okmánytárában egymás után, a cccx és cccxi sz. alatt. Bogisich értelmezését látszik megerősíteni Hugues de Lionne francia külügyi államtitkár 1667. december 13-ai válaszigyzékének megfogalmazása is, miszerint „sem a magyarok [irata – T. P.], sem pedig a projekt”, melyeket a követ átküldött, nem igényel azonnali választ.²⁷ A francia külpolitika irányítását Mazarintól átvevő miniszter az irreális elemeket tartalmazó javaslatokat ugyan ezen jegyzékében rövid úton elutasította, egyben színlelést javasolt Grémonville-nek a magyar főurak felé.²⁸

²⁵ A tágabb szöveggörnyezet: „sed ut rex Christianissimus nobis quoque fidere valeat, quamvis vita nostra in manu eius sit, dum *hos tractatus* subscripserimus, nihilominus parati sumus tam corporale deponere, quam filios nostros ad certum destinandum locum pro pignore transmittere [...]”. *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 268.; magyar fordítása: *Tusor P.: Propositiones* i. m. – Bogisich ott is hibát vét, hogy „Osvaldus” és „Ferdinandus” utólagos kiegészítését, indoklását a *Propositiones*ban kért pénzsegélyhez („Informatio brevis expensarum necessariarum in Hungaria pro intentione Christianissimi regis”) és a két főúr kísérőleveleit megelőzően közli. Ezek azonban egyértelműen pár nappal később keletkeztek, és nem a november 10-ei, hanem a november 17-ei követjelentéssel érkeztek meg Párizsba. *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 263–265. (n. cccvii–cccvi–cccix), 106–107. (n. cxliv).

²⁶ Vö. 24. jegyz. – A fedőnevek használatának okára és kontextusára, valamint a *Propositio* alá [nem] írására lásd *Tusor P.: „Propositiones Christianissimi regis”* i. m.

²⁷ „J’ay receu vos depesches du 27 octobre, 3 et 10 novembre et depuis, celle du 17 qui n’est pas encore deschiffree. Aucun point desdites depesches ne requiert une response pronte [que celui des Hongrois et du project que vous avez adressé [...]”, azaz „Megkaptam az október 27-ei, november 3-ai és 10-ei küldeményeit, továbbá a 17-eit, mely még nem került deszifrázásra. A küldemények egyik pontja sem igényel azonnali választ, a magyarok irata és a projekt sem, amiket küldött [...]”. *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 107–108. (n. cxlvi). (Az idézet szövegének folytatása magyar fordításban Bérengernél, lásd: *Bérenger, J.: Francia–magyar kapcsolatok* i. m. 287. 47. jegyz.) A már titkosírással írt (ezt jelezi a ‘[’] „*que celui des Hongrois*” a Zrínyi–Nádasdy-féle „*Propositiones*”-ra vonatkozik, a „project” pedig a hozzátartozó szövetségi tervezetre – okoskodhatott még vélhetően a délszláv történész, amikor a *Proiectum*ot okmánytárába besorolta. Ő eredetileg ugyanúgy jogász volt, mint Pauler. De Lionne államtitkár irreális elemként francia egység küldését nevezte meg a távoli országba: „et que d’ailleurs ledit project contient des choses impraticables, comme l’envoy d’un corps françois [...]”. *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 108. Ez kétségtől vonható nemcsak a *Propositiones*ra, hanem *Proiectum*ra is, mégpedig annak 13. pontjára: „Regi Christianissimo ex sua militia unam vel duas legiones dabit, ita tamen ut reciproci ex sua militia exercitui gentis Hungariae et sociorum ex suis det [...]”. Uo. 269.

²⁸ Kiadása időzve már az előző jegyzetben: *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 107–108. (n. cxlvi). Az elutasító lényegi rész magyar fordítását egyébként úgy hozza Bérenger az előző jegyzetben már említett helyen, hogy nem tesz említést a kiadásról. Jegyezzük még meg, hogy válaszigyzékében de Lionne minden bizonynyal a *Propositiones*re és a hozzá tartozó, tételes hadügyi költségkimutatást tartalmazó *Informatio Brevis*

Bogisich datálása nem maradt kritikai reflexió nélkül. Pauler az 1888-ban megjelent kiadvány ismertetésekor a *Századok* 1890-es évfolyamában bírálja a közreadót, hogy nem ismeri a magyar szakirodalmat és tévesen teszi a *Proiectumot* 1667-re.²⁹ Fő érve az, hogy a *Proiectum* (a 11. pontban, röviden) említi Lubomirski megölésének tervét, a *mareschallus Poloniae* azonban – mi-ként monográfiájában is állítja Pauler – már 1667 elején meghalt, következésképpen a szerződéstervezet nem keletkezhetett később. Érvelése helytálló, hiszen Lubomirski valóban 1667. január 31-én távozott az élők sorából.³⁰

Pauler Gyula miközben rövid megjegyzésben rácsodálkozik arra, hogy „Vitnyédynek már 1665-ben is volt egy tervezete”, amiről a jelek szerint tehát csupán Bogisich kiadásának köszönhetően szerzett tudomást,³¹ bírálatával megakadályozta, hogy a horvát történész datálása és interpretációja: a *Proiectum* 1667. novemberi keletkezése és megszövegezésének a Zrínyi–Nádasdy pároshoz kötése gyökeret verjen a magyar történetírásban. Noha a Pauler által még ekkor, 1890-ben is érthetetlen módon fenntartott 1666. júniusi keltezés legalább ennyire rossz, Bogisich eljárására irányuló kritikája jogos. Annak okoskodása ugyanis tényleg merőben hibás, sőt tulajdonképpen teljességgel érthetetlen.

Bogisich tévedését, Pauler és Benczédi hibás értelmezéseit a párizsi források paleográfiai szemrevételezésével, valamint Grémonville – valóban a *Proiectum*hoz kapcsolódó – jelentéseinek azonosításával és elemzésével tudjuk korrigálni az alábbiakban.

A „*Proiectum*” keletkezésének kontextusa

A párizsi másolat kéziratkörnyezete és Grémonville jelentései

Ha megtekintjük a párizsi Külügyi Levéltárban őrzött dokumentumokat tartalmazó kötetet (*Hongrie*, vol. 2), azt tapasztaljuk, hogy a *Proiectum* az 1666. áprilisi stubnyai találkozó iratai között maradt fenn. Valamennyi vonatkozó forrás – az őket keretbe foglaló Zrínyi–Rákóczi–Barkóczy-level és követutasítás kivételével – Grémonville

utalhatott, ezt értelmezte tévesen Bogisich. Az imént már idézett, a *Propositiones*hez hasonlóan szintén Oswaldust és Ferdinandust szerepeltető forrás: *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 264–265. (n. ccxix).

²⁹ *Pauler Gyula*: Monumenta spectantia Historiam Slavorum meridionalium. Volumen XIX. Történeti irodalom rovat. *Századok* 24. (1890) 347–353., itt: 350.

³⁰ *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferencz nádor i. m. I. 119 1. jegyz. Jerzy Sebastian Lubormirski Habsburg-párti lengyel főúr és országmarsall 1663–1664-ben csapataival részt vett a törökök elleni magyarországi harcokban, János Kázmér király központosító törekvései ellen 1665–1666-ban lázadást robbantott ki. Halálát ugyan számos, online elérhető közkeletű, illetve nevesebb lexikon is 1667. december 31-ére dátumozza, ám ennek pontos dátuma 1667. január 31., Pauler hivatkozása tehát helyes. Vö. de Lionne államtitkár jegyzéke. Párizs, 1667. febr. 25. *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 87. (n. cxv).

³¹ *Pauler Gy.*: Monumenta spectantia Historiam i. m. 350.

által Bécsben rejtjelezetett, kizárólag folyamatos betű/szám kombinációkat tartalmazó formában őrződött meg az utókor számára. A megfejtéseket Párizsban a rejtjelezett sorok közé írta a külügyi államtitkárság adott tisztviselője.³²

A rendi szervezkedésről fennmaradt kötetbeli iratok a következők:

Hongrie, vol. 2.

– Fol. 95r: Zrínyi Péter, Rákóczi Ferenc Barkóczy István s.k. aláírt eredeti követi meghatalmazó levele XIV. Lajoshoz. Eperjes, 1669. ápr. 25., Bogisich, *Acta coniurationem*, 270, n. cccxii.

– Fol. 96r–98v: Vitnyédy tervezete, Bogisich, 257–258, n. ccc.

– Fol. 99r–101v: a francia változat, ráírva ugyanazon kézzel az fol. 99r bal felső sarkába: June 1665.

– Fol. 103r–105r: Wesselényi és Zrínyi XIV. Lajoshoz. Bécs, 1666. dec. 19. *Ad nuperas...*, Bogisich, 262–263, n. ccxvi. Szintén szám/betűkódos rejtjelezés, felette a megfejtés.

– Fol. 106r–107r: Wesselényi és Széchy Mária pénzügyi kötelezvénye Zrínyi Péternek és Frangepán Katalinnak, Bogisich, 259–260, n. ccxiii.

– Fol. 113r–114v: Stubnya, 1666. ápr. 5. Wesselényi meghatalmazása Zrínyinek a pénzkérésre, Bogisich, 260–261, n. ccxiv.

– Fol. 115r–118r: *Proiectum...* szintén rejtjeles, fölé írt megfejtéssel.

– Fol. 119rv: Stubnya, 1666. ápr. 5. Wesselényi és Zrínyi szövetséglevele, Bogisich, 259, n. ccxii.

– Fol. 120r–124v: *Propositiones...*³³

– Fol. 125rv: Nádasdy Ferenc (1667. nov. 6.), illetve Zrínyi Péter Grémonville-hez. Bogisich, 263–264, n. ccxvii–viii.

– Fol. 125v–127v: *Informatio brevis expensarum necessariarum in Hungaria pro intentione Christianissimi regis*, Bogisich, 264–265, n. ccxix.

– Fol. 128r–129r: Zrínyi Péter, Rákóczi Ferenc Barkóczy István követutasítása a francia királyhoz [Eperjes, 1669. ápr. 25.], Bogisich, 270–271, n. ccxxiii.³⁴

Az iratok nem szoros, hanem hozzátvetőleges időrendben követik egymást, Bogisich tehát elvileg az említett belső szövegkritikai érvek, illetve a Lionne-jegyzék alapján a lelőhelybeli sorrendtől függetlenül összetartozónak vélhette a *Proiectumot* és

³² Tehát Vitnyédy tervezete esetében sem annak egyszerű másolatáról van szó, miként *Bérenger J.*: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 283. 22. jegyzete állítja.

³³ E *Propositiones* francia fordítása korábban (*Propositions faites au chevalier de Grémonville*): 108r–112v.

³⁴ Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris), Correspondance politique, Hongrie, vol. 2 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár, 40 033 d.).

a *Proiectiōnest*. Érdekes módon ugyanakkor az a szembeötlő tény nem gondolkodtatta el, hogy az 1666. április 5-én Stubnyán kelt iratok és a *Proiectum* desiffrózsága egy és ugyanazon kéz munkája. Ezzel szemben a *Propositiones* más kéz írása, ráadásul ugyanazé, mint a kísérőiratai (Nádasdy és Zrínyi 1667. novemberi leveleié, valamint az *Informatio brevisé*).³⁵ A paleográfiai vizsgálat tehát azt mutatja, hogy a *Proiectum* más alkalommal került desiffrózásra, mint a *Propositiones* és a biztosan hozzátartozó egyéb iratok. Vagyis a *Proiectum* nem érkezhetett velük együtt, 1667. november/december folyamán Párizsba. Levéltári elhelyezése és paleográfiai jellemzői alapján egyaránt a stubnyai titkos találkozóhoz tartozhat. Azaz tulajdonképpen oda, ahová Pauler – igaz, csupán közvetetten, és hónapokkal későbbre datálva – eredetileg is gondolta, amikor a tartalmát ismertette.³⁶ Megjegyzendő, hogy Bogisich a pozitivisták korszak gyakorlata szerint vélhetően csak akkor látta az iratokat, amikor azokat lemásolásra kijelölte, utána már csak ezekkel a francia levéltári írnokok által készített másolatokkal dolgozott, ezért nem figyelhetett a paleográfiai szempontokra.

A paleográfiai vizsgálat szerint tehát a *Proiectum* mindenképpen az 1666. április eleji stubnyai találkozóhoz, a rendi szervezkedésből kibontakozó összeesküvés tulajdonképpeni nyitányához kapcsolódik. A kérdés az, hogyan? Láthattuk, hogy Pauler Gyula voltaképpen helyesen ide vonatkoztatta, pontosabban a francia követ bécsi felkereséséhez és a vele folytatott titkos tárgyaláshoz kapcsolta, amelyen Stubnyáról érkezve Zrínyi Péter és Wesselényi nádor bizalmasa és régi katonája, Iványi Fekete László és Vitnyédy vett részt. Ugyanakkor kizárólag Vitnyédy munkájának tartotta és keletkezését két hónappal későbbre, június végére tette.

Pauler kronológiai kiindulópontja a bécsi találkozóra a követ április 12-ei jelentése volt. Ebből ugyanakkor alig és részben tévesen merít, hiszen például *explicité* kiderül belőle – látni fogjuk –, hogy Vitnyédyt Grémonville és nem Zrínyi hívatta Bécsbe. A következő biztosnak tűnő támpontként monográfiája megírásában pedig Grémonville [1665.] június 30-ai *dépêche*-ére támaszkodott, melynek datálását, miként már többször szó esett róla, kerek egy évvel elrontotta és 1666. június 30-ra tette. Szemléletmást nem, vagy csak igen töredékesen ismerhette munkájában Grémonville 1666. április 23-ai, a három magyarral, Zrínyivel, Iványi Feketével és Vitnyédyval folytatott bécsi titkos tárgyalásáról beszámoló hosszas jelentését. Idézni mindenesetre dátum szerint nem idézi, csupán utal rá.³⁷ 1890-es recenziójában

pedig, hiába közölte a dokumentumot negyedfél főlíás oldalon Bogisich, Pauler egyszerűen átsiklik a megoldás kulcsát adó fontos forrás felett,³⁸ jóllehet az méltán nevezhető a Wesselényi-összeesküvés egyik kulcsdokumentumának.

A magyar historiográfiában a kiadott és kiadatlan forrásbázisra épülő módszer alapkutató szintjén Pauler Gyulát követően, vagyis 1876 óta senki sem foglalkozott szisztematikusan és átfogó kritikai igénnyel a szervezkedés történetével. A jelek szerint még Benczédi László sem, aki csupán egy-két adatában, meglátásában javítja pozitivisták elődjét, és szemléletmást mélyebb kritika nélkül megbízik annak „egyébként kitűnő monográfiájában”.³⁹ Ezzel szemben a nemzetközi tudományosság részéről a francia történész, a Grémonville-*dépêche*-eket eredetiben tanulmányozó Jean Bérenger már helyes, ugyanakkor hiányos periodizációt ad a szervezkedés francia kapcsolatairól. Ő jól látja, hogy az 1666. áprilisi bécsi alkalom 1664 ősze/tele, valamint Vitnyédy 1665. júniusi kezdeményezése után egy újabb, immár a harmadik jelentősebb kapcsolatfelvételi kísérlet magyar részről. Helyesen mutatja be, hogy a követ elé tárt elképzeléseket a stubnyai gyűlésen vitatták meg, melyen egyaránt részt vett Wesselényi, Zrínyi és Vitnyédy. Bérenger megállapítása szerint az 1666. áprilisi „új javaslat Wesselényi nádorra vall, aki örökös szövetség helyett katonai segélyt biztosító szerződést ajánl fel”. Paulerrel ellentétben ismeri és eredetiben használja Grémonville 1666. április 23-ai jelentését, de csak ezt! Kizárólag e *dépêche* egy-két kiragadott mozzanatán keresztül írja le röviden a tárgyalást, mely szerinte Grémonville, illetve a „összeesküvés két vezérének, Zrínyi Péternek és Wesselényi nádornak személyes küldöttje” között folyt, ami viszont pontatlan, hiszen Vitnyédy is jelen volt.⁴⁰ Magukat a javaslatokat sem részletezi Bérenger, mert nem is ismeri azokat. A párizsi Külügyi Levéltárban Grémonville levelezésétől elkülönítve őrzött *Proiectum*ról tudniillik egy árva szót sem ejt!⁴¹

Nézzük hát végre a *Proiectum ad ponenda tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros* keletkezésének és a francia diplomácia elé tárásának valós körülményeit. Először Grémonville április 12-ei, majd 23-ai jelentését fogjuk közelebbről szemügyre venni.

Wesselényi Ferencz nádor i. m. I. 88. A találkozó és a *Proiectum* ismertetéséhez Iványi Fekete vallomását is használta. Uo. 91. 1. jegyz.

³⁸ Pauler Gy.: Monumenta spectantia Historiam i. m. 347–353.

³⁹ Benczédi L.: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 601. 10. jegyz., 608.; *Uő*: Rendiség, abszolutizmus i. m. 9. skk.

⁴⁰ Bérenger, J.: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 283. (Stubnyáról 36. jegyz., ahol a gyűlést tévesen 1666. március 1-re teszi). A nádor képviselőjét nem azonosítja. A következő bekezdésben feltűnik ugyan Vitnyédy, de az már nem derül ki Bérenger narratívájából, hogy szintén ugyanarra a megbeszélésére (és a követ április 23-ai jelentésére) hivatkozik-e.

⁴¹ Jóllehet, magát a kötetet (Hongrois, vol. 2.), melyben a *Proiectum* található, ismerte és használta, de csupán a Vitnyédy-tervezet és a *Propositiones* korabeli francia fordítást idézte. Bérenger, J.: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 283. 32. jegyz. és 286–287. 45. jegyz. Vö. 6. jegyz., illetve 120. jegyz.

Grémonville 1666. április 12-ei jelentése

Grémonville már 1666. április 12-én jelentette Párizsba, hogy Zrínyi Péter egyik bizalmasa (*son confident*) útján tudatta vele újonnan kötött „különleges barátságát” (*amitié particulière*) az ország nádorával, aki mindinkább elégedetlen a bécsi udvarral. Zrínyi közlése szerint – írja a követ – a felső-magyarországi 13 vármegye előkelőivel (*les principaux seigneurs*) a háta mögött Wesselényi kereste meg őt abból a célból, hogy fogjanak össze, és lépése előtt egyeztetett az erdélyi fejedelemmel. Találkozájukon megbízást kapott, hogy „hatalmas terüket” (*si grand dessein*) Grémonville elé tárja, a francia király pártfogását (*la protection*) és a megvalósításhoz szükséges eszközöket kérje. A horvát bán előre jelezte, hogy a nádor egyik közeli barátjával (*un amy intime du Palatin*) három nap múlva Bécsbe érkezik, hogy minderről szóban adjon tájékoztatást – olvashatjuk a jelentésben.⁴²

A szövetkezés híre meglepte a francia diplomácia bécsi képviselőjét. Grémonville óvatosságra intette Zrínyi Péter küldöttét, nehogy a gróf úgy járjon, mint Balassa Imre, akinek a nádor szavát adta, majd mégis letartóztatta.⁴³ Szélgjegyzetében de Lionne külügyi államtitkár akként nyilatkozott, hogy amennyiben a hír igaz, üdvözlendő a fejlemény. Egyúttal félelmét fejezte ki azzal kapcsolatosan, hogy Wesselényi esetleg csak ki akarja fürkészni a horvát bán szándékait. Mindkét megjegyzés rendkívül fontos információt hordoz. A kutatás ugyanis eddig csupán arról tudott, hogy Wesselényi nem igazán bízott a franciákban. A bizalmatlanság a jelek szerint kölcsönös volt, és a francia diplomácia számontartotta a nádor politikusi képességeit. Grémonville küldöttje útján rendkívüli óvatosságra intette Zrínyi Pétert arra nézve, hogy mit fed fel korábbi négyesemközi tárgyalásaikból. A küldött által hozott válasz szerint azonban nem kell aggódnia sem ezek, sem a neki teendő ajánlat felől, mert mindnyájan titoktartásra esküdtek. A francia követ mindenestre már ekkor szükségesnek látta hangoztatni: a körülmények nem engedik XIV. Lajos számára egy gyors és elhamarkodott döntés (*une résolution si prompte et immature*) meghozatalát, illetve semmiképpen

⁴² Az e részfejezetben beható tárgyalásra kerülő jelentés kiadása: *Bogisich, B.: Acta coniurationem i. m. 59–60. (n. lxxvi).*

⁴³ Az ekkor még éppen eszkalálódása előtt álló ügyre további irodalommal: *Szabó Péter: Politikai blöff és öngazolás Balassa Imre és Wesselényi Ferencz kapcsolatában.* In: *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézetéből.* Szerk. Manhercz Orsolya. (Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae 1.) Bp. 2014. 107–113. Vö. azonban Giulio Spinola nuncius vonatkozó jelentései is, melyek tartalma nem feltétlenül támasztja alá a tanulmány koncepcióját Balassa és Wesselényi összejátszásáról: *Ványó Tibamér: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683.* (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei 3.) Pannonhalma 1935. 30. (n. 10) és az azt követő vonatkozó jelentések.

sem akarja elsőként megszegni a császárral fennálló békét. Kiváltképpen, hogy I. Lipót nem is szolgáltattott erre megfelelő okot.

A nádortól érkező javaslatokat (*les propositions que me feroit le Palatin*) mindazonáltal szívesen meghallgatja – tudatta Grémonville, és már ekkor jelezte, hogy szeretné őket írásban megkapni. A küldött ezt követően – mintegy előzetesként – a Zrínyi Péter által tett javaslatokból több részinformációt is megosztott. Elmondása szerint a nádor felhatalmazta őt arra, hogy közölje: a lengyel királyné tudomására kellene hozni, hogy „Lubomirski minden titkot tud” (*Lubomirsky scavoit tous les secret*). Nyilvánvalóan a János Kázmér király francia utódlása érdekében kifejtett szervezkedés részleteiről lehetett szó.⁴⁴ A közlés minden korábbinál jobban felkeltette a francia követ érdeklődését. Jelezte Párizsban, hogy megkísérli kideríteni, vajon Wesselényi tényleg jóhiszeműleg jár-e el irányukba (*agist de bonne foy*), illetve azt is, kik a részesei a szervezkedésnek, melyet rendkívül árulkodó módon a „hűtlenség” (*cette infidélité*) kifejezéssel illetett. A titokzatos küldöttnek arra is felhatalmazása volt, hogy közölje: a nádor kész a Murány várába látogató Lubomirskit fogságba vetni, és azt tenni vele, amit XIV. Lajos parancsol neki. Grémonville 1666. április 12-ei jelentése szerint tehát nem csupán Vitnyédy kalandos ötletelése volt Lubomirski kiiktatása és az aktív beavatkozás a lengyel belpolitikába a francia uralkodó trónra kerülésén munkálkodó, s a királyné által irányított udvari párt oldalán. Maga Wesselényi nádor is komolyan fontolóra vette az elképzelést, legalábbis az eddig ismertnél sokkal komolyabban. Egyrészt, hogy saját szervezkedése lengyelországi hátországát biztosítsa, másfelől szemlátomást azért, hogy ezáltal a franciák bizalmát megnyerje.⁴⁵

⁴⁴ Lubomirskire lásd 30. jegyz. A János Kázmér lemondása és utódlása körüli, végül sikertelen francia diplomáciai manőverekről részletesebben lásd *Tusor P.: Lippay György esztergomi érsek és a Wesselényi-összeesküvés i. m.*

⁴⁵ Nem tudható, ki lehetett ez a rejtélyes küldött, akinek feladata volt kipuhatolni Grémonville fogadási készségét a stubnyai találkozó javaslataival kapcsolatban, s akinek előkészítő küldetése az összeesküvők körületekintéséről árulkodik. A jelentésből kihámozhatóan Zrínyi Péter mellett Wesselényi bizalmasa is volt, és résztvevője a találkozóknak. – Sokáig Lessenyei Nagy Ferenc nádori ítélmesterre gyanakodtunk, akinek tudunk stubnyai jelenlétéről, és aki májusban már ismét úton volt: további egyeztetés végett Zrínyi Péterhez, és Nádasdy megnyerése érdekében; és akit a nádor később is megbízott a lengyel királynéval való kapcsolattartással. Lessenyei az összeesküvés protagonistájaként ismert, akinek Bory Mihállyal egyetemben Wesselényi halála után Széchy Máriára gyakorolt befolyása meghatározó volt. Perében ugyanakkor vonatkozó vád nem merült fel, részletes önvallomásaiban (vö. 100. jegyz.) sem említi ezt, jóllehet ekkori Bécsbe érkezésének lehettek tanúi, s nádori „főember”-ként vélhetően részt vett volna magán a tárgyaláson is. A titokzatos *confident* személyének, az összeesküvés francia kapcsolata egyik szereplőjének azonosítása további kutatást igényel. *Benczédi L.: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 600.; Pauler Gy.: Wesselényi Ferencz nádor i. m. I. 121–122., 366–367.; Lessenyei önvallomására, bécsi útjaira, feladataira lásd *Tusor P.: „Sieur Secretaire du Palatin d’Hongrie”.* A magyar Ovidius szerepe, helye a murányi udvarban és a rendi szervezkedésben. Magyar Könyvszemle 2021. Megjelenés előtt.*

Zrínyi Péter április 14-ére prognosztizált érkezése és a tárgyalás elé szemlátomást izgatottan néző követ szükségesnek látta jelentése végén rögzíteni XIV. Lajos számára a stubnyai küldöttek irányában tanúsítandó magatartásának két alapelvét: 1. lehetőleg csak meghallgatni kívánja őket; 2. jelezni fogja nekik, Franciaország semmiképpen nem akar első lenni a békeszegésben I. Lipót császárral, ugyanakkor igyekszik megtartani a magyarokat elhatározásukban, s hogy várják ki a megfelelő alkalmat tervük végrehajtására. A francia diplomata emellett elküldetett Vitnyédyért, hogy jöjjön Bécsbe, és ő mint a „nádor közeli barátjával” közölje e javaslatokat. Ami azt mutatja: bár Vitnyédy korábbi egyezete nem vezetett konkrét eredményre, a magyar ügyekben Grémonville nem akart – és talán nem is mert – mozdulni az ő tanácsai nélkül.

Az 1666. április 23-ai dépêche

A francia rezidens már eddig is behatóan informálta a párizsi udvart az 1666. április eleji stubnyai találkozóról, a hozzá érkező javaslatokról és közvetítőiről. Még inkább így tesz április 23-ai jelentésében: „Je fais cette depesche toute particuliere pour les affaires de Hongrie” – írja. Tudósítása szerint Zrínyi Péter és a nádor 80 éves (!) nemes barátja és meghatalmazottja (*chargé du plein pouvoir du Palatin*) végül április 15-én érkezett meg Bécsbe. Ugyanaznap futott be Vitnyédy is. Vélhetően Zrínyiékkel jött Stubnyáról, és igencsak kapóra jöhetett neki Grémonville invitálása. Hosszas megbeszélésükre a következő napon, április 16-án került sor, azaz mindössze 11 nappal Wesselényi és Zrínyi stubnyai szövetséglevelének aláírása után.⁴⁶

A stubnyai küldöttek: Zrínyi és Iványi Fekete, valamint a követ invitálásra hozzájuk csatlakozó Vitnyédy előjáróban általánosságban szóltak Magyarország nyomorúságairól, az égető szükségéről, melyek arra kötelezik őket, hogy a császár uralmától megszabadító védnökséget (*protection*) keressenek. A „népek nyomorúságától” (*des misères de ces peuples*) megérintett nádor megsegítésükön gondolkodva vetette szemét a horvát bánra, jelentősége és tapasztalatai miatt az ország leghitelesebb urára, hogy szoros szövetséget kössön vele és kettejük tekintélyével,⁴⁷ valamint „barátaik” segítségével biztos és teljes szabadságot biztosítsanak az egész ország számára (*sevre et pleine liberté à tout le Royaume*). Céljukat pedig úgy vélik

⁴⁶ Az alábbiakban ismertetésre és elemzésre kerülő jelentés szövege: *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 60–64. (n. lxxviii). A forráskiadás követi a rejtjelezés feloldásának eljárását, mely alig alkalmaz ékezeteket, ezeket nem pótoltam az idézetekben.

⁴⁷ Innentől a bekezdés végéig pár kisebb kihagyással szó szerinti fordításban hozza *Bérenger, J.*: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 284. („Wesselényi és Zrínyi” általa meg nem nevezett küldöttjének szájába adva az elhangzottakat.)

legbiztosabban elérni, hogy a francia király védnökségéért és győztes fegyverei oltalmáért folyamodnak.⁴⁸ Egyúttal gyors döntést kérnek, mivel megkezdett vállalkozásukat nem tudják elhalasztani. Bár nem mondták ki nyíltan, a követ szerint félreérthetetlenül utaltak arra, hogy ellenkező esetben a törökök oltalma alá helyezik magukat. Grémonville elbeszélésében ennyi volt mondandójuk lényege, amit azzal egészítettek ki, miszerint amennyiben XIV. Lajos egyetért javaslatukkal, tetszése szerinti összegű havi segélyre számítanak tőle, hogy segítse őket 15 000 lovasból és ugyanennyi vagy 20 000 gyalogosból álló hadsereg mozgósításában, valamint egy összegben 50 000 écu kezdeti segélyre is igényt tartanának.⁴⁹

A stubnyai küldöttek: Zrínyi Péter és Iványi Fekete, valamint Vitnyédy nemcsak a hírt tárták a francia rezidens elé, hogy szövetségüket a nádor és a bán esküvel és írásban kölcsönösen megerősítette, hanem az ezzel kapcsolatos, április 5-én kelt iratokat eredetiben is átadták Grémonville-nek. Magát a szövetséglevelét, mely ugyan a nádor által kiadott oklevél volt, ám mindketten, Wesselényi és Zrínyi is aláírták. Továbbá hasonló formában Wesselényi oklevelét, melyben meghatalmazza Zrínyi Pétert, hogy számára Grémonville-től az ország égető szükségleteire pénzt kérjen, és amelyben kijelentette, hogy amennyiben más célokra használná az összeget, feleségével együtt visszafizeti a követnek a bán útján. Ezt az iratot is mindketten aláírták. A harmadik nádori oklevelet viszont Wesselényi mellett Széchy Mária szignálta, és ebben mindketten kötelezték magukat, hogy az esetleg nem megfelelően felhasznált segélyt Zrínyi Péter és hitvese, Frangepán Kata behajtja birtokaikból visszaszolgáltatásul. Utóbbi dokumentumot Grémonville feleslegesnek tartotta, és némileg félreértelmezte. A stubnyai küldöttek állítólag az mondták felőle, hogy a „nádor szokásos döntésképtelensége és ingatagsága” (*les irresolutions et inconstances ordinaires du Palatin*) miatt volt szükség kiállítására. A követ mindhárom irat rejtjelezett másolatát továbbította jelentésével Párizsba, megjegyezve, hogy az aláírt eredeti példányokat magánál tartja. Ezeket azonban végül nem őrizhette meg. Az összeesküvők később biztonságosabbnak látták visszakérni tőle az okiratokat, amelyekért Iványi Fekete László személyesen ment el.⁵⁰

Grémonville a tárgyalás következő szakaszában azt igyekezett megtudni a küldöttektől – Zrínyitől, Iványi Feketétől, illetve a hozzájuk csatlakozó Vitnyédytól –, hogy milyen módon akarnak akcióba lépni és milyen eszközeik

⁴⁸ *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 61.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 61–62. A többi főszereplőnél kevésbé közismert, nádori udvari főember és murányi várnagy Iványi Fekete László (†1670), korábban füleki vicekapitány és Pest vármegyei alispán életrajzát lásd *Szabó András Péter*: A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.) Salgótarján 2010. 298–301.

vannak a császár ereje ellen, amikor is az teljesen szabad és semmilyen külháború nem köti le. Saját bevallása szerint a követ ezzel kívánta finoman figyelmeztetni a magyarokat a veszélyre, amelynek egy ilyen elstetett döntéssel (*par une resolution si précipitée*) kiteszik magukat, amennyiben előzetesen nem gondoskodnak megfelelő védnökségről (*d'une puissante protection*). A stubnyaiak felelete erre az volt, hogy efelől nincsenek kétségeik, mivel XIV. Lajos nagyságában és páratlan nagylelkűségében (*dans la grandeur et l'incomparable générosité*) megfelelő támaszt fognak találni. Ha azonban a francia király érdekei mégsem teszik lehetővé támogatásukat, akkor sem fognak felhagyni tervükkel – közölték. Grémonville szerint azt nem akarták kifejtetni, hogy ez esetben segítségük a Porta vagy egy másik uralkodó lenne (utóbbit a maga részéről nem tartotta valószínűnek).⁵¹

A követ, tartva magát az előző jelentésében kifejtett szándékához, tudatta a küldöttekkel, hogy királya nem kíván elsőként békét szegni, és azt javasolta nekik, várjanak a körülmények kedvezőbb alakulásáig. Biztosította őket ugyanakkor, hogy javaslatukat minél előbb elküldi Párizsba. Sőt, írásban is kérte szándékaik tervezetét (*par écrit un projet de leurs intentions*), hogy milyen eszközeik vannak a siker elérésére és mit szeretnének pontosan kapni Franciaország királyától. Kérését azzal indokolta, hogy a döntést jobban és szilárdabb alapokon, észszerű meglátások mentén lehessen meghozni. Grémonville – elmondása szerint – itt nagy nehézségekbe ütközött, mert a küldöttek azon az állásponton voltak, hogy legyen elegendő mindazokat a javaslatokat Párizs elé tárni, amelyeket szóban elmondtak és elmondanak. Ám miután XIV. Lajos diplomatája kifejtette, hogy így bizonyos lényegi körülményeket egyszerűen kifelejtethet, és amúgy is szokás ilyen fontos ügy esetén írásban közölni a részleteket, a küldöttek egymás közötti hosszas konzultáció után átadták javaslataik írásba foglalt változatát a követnek. Rejtjelezett másolatát a francia követ a többi három, Stubnyáról hozott irathoz hasonlóan továbbította a francia külügyi államtitkárságra, az eredet pedig szintén magánál tartotta. Erről megjegyezte, hogy Vitnyédy kézírása, ám hiába kérte, ezt egyik magyar sem akarta aláírni, mondván, hogy majd vérükkel teszik azt meg, ha XIV. Lajos egyetért elképzeléseikkel.⁵²

Az előterjesztések (*les propositions*) írásbeli megszerzése után a követ arról faggatta a küldötteket, vajon egy kirobbanó konfliktus esetén megsegítenék-e a lengyel királyt a császárral szemben, hiszen ez kiváló alkalom lenne számukra szándékaik véghezvitelére. A küldöttek erre határozott nemmel feleltek. Kifejtették: a törökök semmiképpen nem engednék meg számukra a részvételt. Grémonville ebből megint csak arra következtetett, hogy titkos kapcsolatban állnak a Portával.

Kérdését úgy módosította, hogy vajon akkor segítenek-e, amikor elnyerik a francia király védnökségét, és nem kell tartaniuk a törököktől. A francia szövetség esetén az oszmánok magatartása felől a magyarok nyugtatták a követet, ám azt nem akarták elárulni neki, milyen bizonyosságuk van.

Grémonville az ezt követő, általa a jelentésben nem részletezett eszmecsereről meglehetősen lesújtóan nyilatkozott. Megállapítása szerint a közös tárgyalás záró szakaszában elhangzottak – amennyiben nem azt akarták jelezni, hogy „titkos értelmük” (*une intelligence secrète*) van a törökökkel vagy egy másik uralkodóval – a magyarok könnyelműségéről és komolytalanságáról (*de legereté et peu de fondement pour leur secreté*) árulkodnak. Utolsó követelésük az volt, hogy egy hónapon belül kapjanak XIV. Lajostól választ intencióikra. A követ közlésére, miszerint ez három hónapot is igénybe fog venni, Vitnyédy és Iványi Fekete, a nádor képviselője (*le confident du Palatin*) erősen tiltakoztak. Kijelentették, hogy ha ilyen sokáig kell várniuk, ügyeik el fognak halni.⁵³

Grémonville hosszas jelentésének zárásaként Zrínyivel és Vitnyédyval – a jelek szerint később és külön-külön – folytatott megbeszéléséről számolt be. A horvát bán kifejtette előtte aggodalmát, hogy Wesselényi minden írása dacára sem tartja majd magát az egyezséghez, nélküle pedig sokkal nehezebb lesz célt érni. És hogy Vitnyédy, aki protestánsként és a 13 felső-magyarországi vármegye vezetőjeként (*le principal directeur*) a legfőbb szorgalmazója az ügynek, szintén tart a nádor elvesztésétől, akit felesége révén sikerült csak megnyernie. Válaszában Grémonville kifejtette Zrínyinek, hogy amennyiben a javaslataikat elfogadják a francia udvarban, övele külön tárgyalást fognak folytatni, mely számos előnyt biztosít majd számára. És hogyha megjön a döntés Párizsból, azt először vele fogja tudatni; a nádorral pedig majd az ügyvéd feladata lesz közölni.⁵⁴

Vitnyédytól külön beszélgetésük keretében a követ végül megtudta, mi is az, amit igyekeztek eltitkolni a tárgyalás során, vagyis „titkos értelmüket” (*le secret de leur intelligence*). Az ügyvéd kifejtette neki az egész országban (*dans tout le Royaume de Hongrie*) uralkodó általános elkeseredettséget, különösen a protestánsok között, illetve a 13 vármegyében.⁵⁵ Elárulta a követnek, hogy ezek a felső-magyarországi területek mindenképpen fel akarják mondani az engedelmességet a császárnak, és már egy hónapja küldötteket indítottak útnak Konstantinápolyba, hogy az Erdélyével azonos feltételekkel felajánlkozzanak a szultánnak. Vitnyédy

⁵³ Uo. 62–63.

⁵⁴ Uo. 63.

⁵⁵ A többször elő-előkerülő felső-magyarországi 13 vármegye a következő volt: Szatmár, Ugocsa, Ung, Bereg, Szabolcs, Zemplén, Abaúj, Torna, Sáros, Szepes, Borsod, Gömör és Kishont. Vö. *Borbély Zoltán: A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első éveiben*. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Egyetem. Eger. 2015. 19–20.

⁵¹ *Bogisich, B.: Acta coniurationem i. m. 62.*

⁵² Uo.

elmondta, amennyiben nem nyerik el a francia védnökséget, a maradék ország is követni fogja példájukat, mivel az összes főúrnak (*de tous les grands Seigneurs*) ez az álláspontja. Azt is elárulta, hogy az erdélyi fejedelem 10–12 ezer embert fog adni tervük megvalósítására, és hogy sikerült elhíttetnie Apafival: a francia király biztosítani fogja azt 80 0000 écu-s összeget, amit a Portának kell majd adó fejében fizetni. Grémonville meglátása szerint Vitnyédy mindezt azért közölte vele, hogy ezzel majd valamiféle számukra kedvező nyilatkozatra (*à quelque déclaration favorable pour eux*) bírja a francia külügyi döntéshozatalt.⁵⁶

XIV. Lajos bécsi rezidense a stubnyai küldöttekkel folytatott tárgyalásairól, megbeszéléseiről beszámoló jelentése záróértékelésében leszögezte: ha a magyarok vállalkozása elkezdődik Párizs részvétele nélkül, az akkor is hasznos lesz a franciák számára, még hozzá úgy, hogy egy fillérükbe sem fog kerülni és nem számít majd részükről békeszegésnek. Összegzésében a nádor elköteleződését figyelemreméltónak, sőt reménykeltőnek tartotta, amely bizonyos érdemi előrehaladással (*quelques avance plus solides*) járhat. Azt pedig királya bölcsességére bízta, hogy ebben az esetben élni fog-e egy ország és egy korona felajánlásának vonzó lehetőségével valamelyik leszármazottja vagy egy tetszése szerint kiválasztandó vérbeli herceg számára. Jelentése legvégén pedig még hosszasan beszámolt arról az eszmecseréről, melyet Vitnyédyval Lubomirski tervezett likvidálásáról folytatott.⁵⁷

A „Wesselényi-féle Proiectum” (1666. áprilisi stubnyai program)

A Grémonville-jelentés értelmezése és a Proiectum azonosítása

A Mazarin-féle diplomáciai iskola prominens képviselőjének hosszasan hömpölygő jelentése a Wesselényi-összeesküvés egyik legfontosabb forrása. A szervezkedés egyik kulcsmozzanatát tárja elénk. A bécsi francia követtel folytatott tárgyalás, ha sajátos körülmények között is, de a kora újkori önálló magyar rendi külpolitika különleges fejezete.

A francia szöveg összetett, rétegzett narratívája, melyet nem öncélúan igyekeztünk belső dinamikáját követve az imént felfejteni, számos érdemi információt hordoz. A vizsgálatunk középpontjában álló kérdésre nyilvánvaló a válasz belőle. A *Proiectum* nem véletlenül található párizsi őrzési helyén a murányi iratok

sírfírozott másolatai között. Kétségbe vonhatatlanul megegyezik a Grémonville követelésére hosszas fontolgtatás után neki átadott írott tervezettel (*écrit un projet*).⁵⁸ Azt az egyszerű szillogizmust, miszerint „a stubnyai nádori okiratok között párizsi levéltári lelőhelyükön található egy tervezet (lásd az 1241. oldalon található felsorolást, fol. 106r–119v, a *Proiectum* fol. 115r–118v), és a stubnyai nádori iratok mellett 1666. április 16-án magyar részről bizonyíthatóan átadtak a francia követnek egy tervezetet (miként az előző fejezet végén olvashattuk), a kettő ugyanaz, belső tartalmi érvek is megerősítik. Ilyen például magyar részről a 15-15 000 ezer főnyi gyalogos és lovas állításának vállalása francia pénzen, az egy hónapon belüli válaszadás követelése, illetve a magyar korona felajánlása XIV. Lajos egyik fiának vagy egy vérbeli hercegnek⁵⁹ – ezek egyaránt megtalálhatóak az április 23-ai jelentésben, illetve a *Proiectumban* (3., 15. és 10. pont).

Számunkra kiváltképpen az utolsó egyezés a fontos, hiszen ezt a követ csupán jelentése végén említi. A trónkérdést a tárgyalás ismertetésekor nem részletezi, nyilván a beszélgetés azon, az előterjesztések írásbeli átadását követő szakaszában kifejtett érvek (*plusieurs raisonnemens*) sorában hangozhatott el, melyek Grémonville szerint leginkább a „magyarok könnyelműségéről és komolytalanságáról” árulkodtak, amennyiben nem gondolkodtak alternatív megoldásban. Egészen biztosra vehető, hogy szokásával ellentétben a francia diplomata részben „komolytalanságuk” miatt nem fejtette ki az írásban egyébként is megkapott pontokat jelentésében, kivéve a Szent Korona felajánlását, melyben a jelek szerint – a francia udvarral ellentétben⁶⁰ – alkalomadtán látott fantáziát! Illetve néhány pontot szószaporításnak gondolhatott (mint például a 13 vármegye várai és városai stratégiai jelentőségének hangsúlyozását a 2. pontban), vagy túl általánosnak (13. és 14. pont). Továbbá nyilván fontosabbnak tarthatta az amúgy is rettenetesen hosszúra nyúló jelentésben az additív információk közlését. A jelentés megírása és rejtjelezése a mellékletekkel együtt így is rengeteg időbe telt, az április 16-ai találkozási körülményekről a követi *dépêche* ezért készülhetett el csak április 23-ra.⁶¹ Azt a körül-

⁵⁸ Bogisich a tárgyaláson bemutatott három stubnyai irat közül a harmadikra nézve Grémonville utalását bizonylatannak tartja közreadói jegyzetében (vö. *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 259. 1. jegyz.). És valóban a nádor és hitvese által közösen jegyzett iratra a követ úgy utal, mintha ő köztük (*entre le Palatin e sa femme*) kelt volna. Érthetetlen, hogy ha ennyire alaposan olvasta a jelentés szövegét Bogisich, a stubnyai iratok között található *Proiectumot* miért helyezte máshová, illetve hagyta figyelmen kívül a rá vonatkozó egyértelmű utalásokat az április 23-ai jelentésben.

⁵⁹ „l'offre esclatante [...] d'un Royaume et d'une couronne, pour un de ses enfans ou tel Prince qu'il luy plaira de son sang Royal”. „Offert se gens hungara [...] unum ex filiis Regis christianissimi vel sanguine regio principem, quos proponet, in Regem suum [...] eligere.” *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 61., 269.; valamint Függelék 2. számú dokumentum.

⁶⁰ Vö. *Bérenger J.: Francia–magyar kapcsolatok* i. m. 282. 29. jegyz.

⁶¹ És egészülhetett ki a Zrínyivel és Vitnyédyval – ahogy feltételezzük – külön-külön tartott rövidebb megbeszélések információival.

⁵⁶ *Bogisich, B.: Acta coniurationem* i. m. 63.

⁵⁷ Uo. 64. Illetve még arról, hogy Zrínyivel üzent Balassa Imrének. – Nagyon úgy tűnik, hogy a követ több alkalom érintkezéseit sűrítette jelentése utolsó bekezdéseibe.

ményt, hogy a *Proiectum* 100 000 tallér kezdeti segélyt, a stubnyai küldöttek pedig szóban 50 000-ret + havi részletfizetést említenek, nem tekinthetjük gyengítő érvnek. Az igényelt összeg ugyanis még a nádori visszafizetési kötelezvényekben sem volt pontosan meghatározva.

Grémonville narratívájából egyértelműen kiderül, hogy a Vitnyédyvel kiegészülő küldöttek, Zrínyi Péter és Iványi Fekete László a megbeszélésre egy kész szövetségekötési tervezettel érkeztek, azt nem ott helyben fogalmazta Vitnyédy, és nyilván nem is útközben vetették papírra. Hosszas habozásuk az átadás előtt arra utal, hogy a szöveg eredendően követutasításuk alapját képezte, s amelyet csak akkor adhattak volna át a szerződés megszövegezése céljából, amennyiben a követ válasza egyértelműen kedvező és a tényleges szövetségekötést kilátásba helyezte volna. Grémonville nem véletlenül utalt arra, amikor a küldöttektől szó szerint kicsikarta a *Proiectum* szövegét, hogy ilyen horderejű javaslatokat írásban kell megtenni. Ennek a stubnyai tanácskozás résztvevői szintén tudatában voltak, képviselőiket instrukcióként szolgáló tervezettel indították útnak, melynek stílusa, megformálásának módja megfelel a kora újkori ligaszövegek kívánalmainak.⁶²

Mindezek alapján a következőképpen fogalmazhatjuk meg elvégzett vizsgálatunk fő tézisét: a *Proiectum ad ponenda tractatus puncta inter regem Galliae et Ungarost* 1666. április eleji stubnyai gyűlésen fogalmazták meg. Ekkortól már nem nádori rendi szervezkedésről, hanem valóban Wesselényi-összeesküvésről beszélhetünk, a *Proiectum* ennek a külpolitikai programirata. Vitnyédy nem szerzője, csupán leírója a szövegnek, alakításában nyilván részt vett, miként a többi résztvevő is. Az, hogy az ő egy esztendővel korábbi, 1665. júniusi tervezetét különféle módokon mindmáig, vagyis csaknem 150 évig összemosták az 1666. áprilisi *Proiectummal*, a történettudomány többszöri tévedésének és hiányosságainak tudható be.

Arra, hogy Vitnyédy csupán írnoka, de nem fogalmazója a stubnyai tervezetnek, filológiai érveket is találunk. A stubnyai szöveg latinja első szempillantásra más stílusú, letisztultabb és elegánsabb szöveg, mint az ügyvéd előző évi kísérlete. Az egyező helyeken eltérő szóhasználat mutatható ki,⁶³ és a

⁶² Vö. például a Szent Ligák szövegeit. Összegyűjtött közlésüket lásd *Marco Jačov: L'Europa tra conquiste ottomane e leghe sante* (Studi e Testi 403.). Città del Vaticano 2001., például az 1683-asé (217–231).

⁶³ Vitnyédy mindvégig a *Hungari* szót használja, ezzel szemben a *Proiectum*ban kivétel nélkül a *Gens Hungara* szerepel. A szövetségekötés állandó kifejezése az ügyvédnél kivétel nélkül a *colere*, illetve részben az *observare* igével ('perpetuum [...] colant et observent amicitiam' – 'perpetuum foedus [...] observabit et colet' – 'tam offensivum quam defensivum colet foedus' – '[...] gens Polona perpetuum cum Hungaris colat amicitiam [...]') szerepel, a stubnyai programban viszont a *habere*, illetve *venire* áll, a *colere* és az *observare* egyszer sem.

szokásos jogbiztosító záradék megformálása is teljesen eltérő.⁶⁴ Míg Vitnyédy írása a kora újkori oklevelek fordulatait követi, magyarán a korban szokásos ügyvédi bikkfanyelven íródott, a *Proiectum* az ókori latin nyelvezetén pallérozódott 17. századi latinitás. A szerző tehát, aki a konszenzusos javaslatokat megszövegezte és végső formába öntötte, komoly klasszikus nyelvi műveltséggel rendelkezett.

Folytatva eddigi vizsgálataink tézisét: amennyiben a szervezkedést és az összeesküvést továbbra is a nádor nevével fémjelezzük, akkor az irat következetes elnevezése: „Wesselényi-féle *Proiectum*”. Az 1666. áprilisi szövetségekötési tervezet alkotmányos alapja magyar részről a híres-neves ellenállási záradék volt,⁶⁵ politikai hivatkozása pedig még a Zrínyi Miklósnak Guy de Chaumont Guitry márki útján ajánlott francia királyi *benignissima protectio*.⁶⁶ Fő kikötéseként 100 000 aranyat, fegyveres segítséget és 30 napon belüli választ követelt. A két vezető rendi főméltóság: a nádor által jegyzett és a horvát bán által a *Gens Hungara* nevében képviselt tervezet egy részletes és összetett szövetségekötési program a francia királlyal, közép-európai (a dalmát–horvát, továbbá havasalföldi, moldvai és erdélyi) összefogás tervével,⁶⁷ s mint ilyen a magyar rendi külpolitika egyik legfontosabb államirata a kora újkorból.

A francia és a pápai diplomácia két „konspiratív” textusa

Az 1666. április elején keletkezett *Proiectum ad ponenda tractatus puncta* szövege nem egy alkalmi ötletelés eredménye. Sokkal inkább a megelőző időszak rendi gondolkodásában felvetődő elképzelések szintéziseként értelmezhetjük.

A Stubnyán elfogadott és összeszerkesztett program kikötései között találjuk például annak követelését, miszerint XIV. Lajos gondoskodjon arról, hogy a magyar nemzet a Birodalom tagja legyen és szavazati jogot kapjon a birodalmi

⁶⁴ 'Si quae adhuc utrinque desiderarentur addendi vel minuendi liberum esto' vs. 'Salvum sit uni vel alteri his addere vel demere, si res ad perfectionem deveniat'.

⁶⁵ „Hoc verum est, quod a toto tempore quo Austriacum gens Hungara acceptavit gubernium, in nullis suis libertatibus, privilegiis et diplomatum regionum conditionibus fuit conservata [...] unde iuxta antiquas regni leges sine ulla notae infidelitatis poena liberam resistendi habet postestatis facultatem [...] et foedus et omnia possibilis tentabit, ne ignominiose occumbat et concidat” (1. pont). Fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

⁶⁶ *Bogisich, B.: Acta coniurationem i. m. 268.*: „Si quidem Christianissimus rex per excellentissimum dominum marchionem Guitri excellentissimo olim domino comiti Nicolao a Zrinio et per ipsum genti Hungaricae omnem suam benignissime obtulisset protectionem.” Fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

⁶⁷ „In cuius effectuationem tam Dalmatas, Croatas, Sclavos, Transilvanos, quam Valachos et Moldavos facta apud Turcas per solutionem annui tributi securitate in suam sumet societatem et foedus et omnia possibilis tentabit, ne ignominiose occumbat et concidat.” Uo. 269. (1. pont). Fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

gyűlésen.⁶⁸ Garanciaként mindenekelőtt Felső-Magyarország várainak és városainak átadását ajánlották fel a francia királynak.⁶⁹ A védnökség viszonzásaként francia származású király törvényes és szabad választására tesz ígéretet a tervezet.⁷⁰ Nos, *mutatis mutandis* hasonló elképzelések kerültek szóba pár hónappal korábban, 1665. november végén, amikor is Szelephény György magyar udvari kancellár tárgyalt nagy titokban Spinola nunciussal a bécsi pápai nunciatura palotájában. A hamarosan a prímási székbe kerülő kalocsai érsek által ismertetett elképzelések több lényegi pontja különféle formákban megtalálható az 1666. április eleji stubnyai találkozó francia szövetségkötési tervezetében! Az 1665 őszen a klérus által felkarolt/kidolgozott és a pápai diplomácia elé tárt alternatíva például említi a Birodalomba tagolódás elképzelését, és kerek-perc elutasítja azt. Kitér a külpolitikai támasz szükségességére is, ám nem francia (*Christianissimus rex* [...] *in protectionem suam recipere*), hanem *implicite* a Szilveszter-bulla nyomán pápai védnökség (*protezione del pontefice*) alá helyezéssel kívánt célt érni. Ugyanakkor a *Proiectum*hoz hasonlóan a Szelephény által vázolt elképzelés szintén a magyar rendek kezén lévő várakban látta a megvalósulás stratégiai garanciáját, csak éppen itt a püspöki várak (mindenekelőtt Nyitra) álltak a középpontban.⁷¹

Giulio Spinola pápai nunciának a tárgyalásról beszámoló, 1665. november 28-án kelt jelentése egyúttal arról tájékoztat bennünket, hogy az 1666. április elején pontokba szedett Wesselényi-féle *Proiectum* nem egy szűk kör elképzelése, nem egyszerűen a Vitnyédy-féle, 1665. júniusi „finom vonalú, törekeny politikai utópiák”⁷² továbbfejlesztése, kivitelezhetőbbé tétele volt, hanem a „küldöttek különféle titkos gyűlésein” korábban megfogalmazott gondolatok lecsapódása, kompromisszumszerű összegzése. Erre utal, hogy az „erős fejedelem magyar királlyá választása”, illetve a „Birodalomba inkorporálódás” Szelephény által a nunciussal 1665 novemberében tudatott elképzelése az 1666. áprilisi stubnyai programban konkrétan már a Bourbon-házi magyar király megválasztásaként

és a *natio Hungara* mint *commembrum imperiale* XIV. Lajos által kieszközölt birodalmi gyűlési szavazati jogaként (*habeat per legatos vota*) összevontan jelenik meg.⁷³

Különös súllyal esik latba a *Proiectum* 12. pontja. Eszerint a magyar nemzet szövetségeseivel együtt fegyverrel és minden lehetséges módon támogatni fogja a legkeresztényibb király azon óhaját, hogy császár lehessen.⁷⁴ A francia dinasztia egyik tagjának kompenzációjul a 10. pontban felajánlott magyar királlyá választása csak a magyar közjog szerint lehetett volna jogszerű az Aranybulla ellenállási záradéka révén I. Lipót életében, a nemzetközi jog szerint tisztázatlan volt és maradt.⁷⁵ Ez a stubnyai kikötés viszont egyértelműen egy *legális* trónutódlási helyzet jövőbeni eshetőségére utal, hiszen a császári trón megüresedése csakis Lipót halálával vált volna lehetségessé, itt semmiféle trónfosztásnak nem volt realitása! Márpedig tudjuk, hogy Szelephénynek a nuncius elé tárt interpretációjában a rendek képviselőinek szervezkedése Lipót törekeny egészsége okán, esetleges halálával a Habsburgok osztrák ágának kihalására vonatkozott – miközben a korabeli Európa csupán a spanyol ág várható kihalására összpontosított.⁷⁶

Grémonville szövegéből is kihámozható, hogy szerte a Magyar Királyságban, tehát nemcsak a felső-magyarországi tizenhárom vármegyében folyt tervezgetés, tudniillik amikor is Vitnyédy az „összes főúr” álláspontjára utal, miszerint, ha nem nyerik el a francia védnökséget, a maradék ország is követni fogja a 13 vármegye példáját, és behódolnak a törököknek. S bizony, a „maradék ország” a jelek szerint árnyaltabban, nemcsak illegális, rebellis megoldásban gondolkodott egy esetleges trónüresedés lehetőségét szem előtt tartva. Innen, ebből a gondolatkörből kerül be a császárválasztás támogatásának elképzelése. Ugyanakkor azt is tudjuk Spinola nuncius jelentéséből, hogy az egyházi rend és a katolikus főurak részéről valóban volt alternatív elképzelése a francia orientációnak, méghozzá a pápai protektorátusé. Ez az elképzelés ráadásul szervezett formában: megelőző tanácskozásokra hivatkozva és egy állami/rendi vezető, a magyar udvari kancellár, kalocsai érsek révén előbb eljutott a Szentszék bécsi diplomáciai képviselőéhez, mint a nádor és a horvát bán megegyezésével előtérbe került francia védnökség terve Grémonville-hez!⁷⁷

⁶⁸ „Rex Christianissimus procurabit, ut gens Hungara cum sociis sit in foedere cum hocce Romano Imperio, sit commemorum imperiale in comitiis Imperii, habeat per legatos vota, mutuis semet defendant auxiliis, cum sit regnum antemurale totius Christianitatis, libertates, privilegia regni et diplomata regia sint sancta et illaesa.” (6. pont) Fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

⁶⁹ „Fortalitia praecipue in superiori Hungaria, tredecim puta comitatibus et urbes habebit pro sua securitate et necessitate.” (2. pont) Fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

⁷⁰ „Offert se gens Hungara cum sociis unita in renumerationem protectionis, quod velit vel unum ex filiis regis Christianissimi vel sanguine regio principem, quos proponet, in regem suum iuxta antiquas suas libertates rite, legitime et libere eligere, qui post electionem assecurabit universos status iuxta ineunda cum ipso capitulationis puncta peculiaribus litteris ante coronationem dandis, quod gentem Hungaram et socios iuxta eadem puncta in suis privilegiis et libertatibus tam recentibus quam antiquioribus conservabit inviolabiliter.” (10. pont)

⁷¹ *Tusor P.*: Szelephény György és a rendi szervezkedés i. m.

⁷² Idézve már korábban is, *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 602.

⁷³ A *Proiectum* 6. pontjának fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

⁷⁴ „Regem Christianissimum circa desiderium suum, utpote qui summam imperii monarchiam non immerito praetendit, armis suis et omnibus mediis, quibus poterit, gens Hungara cum sociis adiuvabit et procurabit.” *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 269. Fordítása: Függelék 2. számú dokumentum.

⁷⁵ Utóbbira (más összefüggésben) felhívja a figyelmet *Bérenger, J.*: Francia–magyar kapcsolatok i. m. 281. Vö. *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 600.

⁷⁶ *Tusor P.*: Szelephény György és a rendi szervezkedés i. m.

⁷⁷ Uo. A tanulmányban részletesen szó lesz arról, hogy 1665 őszeré – átmenetileg – I. Lipót maradt az osztrák Habsburgok egyetlen élő férfi tagja, leszármazottai sem voltak még, és a bécsi udvarban is aggodtak egészségi állapota miatt.

A francia követ jelentésében a kétszeri utalás, miszerint a magyarok tárgyalás során mutatott viselkedése arra enged következtetni, hogy a török vonal mellett más uralkodóval is számolnak, a francia diplomata kétkedő megjegyzése ellenére rendkívüli izgalmas mozzanat. Egyrészt a Spinola-jelentésnek köszönhetően tudjuk, hogy valóban volt ilyen elképzelés. Másfelől szinte biztosak lehetünk abban, hogy Szelepchény – aki a király képviselőjében és eskető főpapként személyesen jelen volt I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona március 1-jei makovici esküvőjén⁷⁸ – senkinek nem árulta el, hogy az egyházi rend koncepciója megfeneklett, és nem nyerte el a szentszéki diplomácia támogatását. Amiben Giulio Spinola egyértelmű elzárkózása ellenére ekkor még valamelyest reménykedhetett az újdonsült primás, hiszen jól tudta, hogy a nuncius álláspontja nem feltétlenül jelenti a végleges pápai döntést. Továbbá azt is tudjuk, hogy Spinola bizonyosan beszámolt megbeszélésükről az Államtitkárságnak – ahol a november 28-ai jelentést december 17-én dekódolták; a kérdés római megtárgyalásához és a válaszadáshoz pedig idő kellett. Főként azért is hallgathatott, mert a pápai protektorátus csakis legális trónüresedés esetén jöhetett volna szóba. Spinola elutasítása pedig egy ilyen helyzetre nem vonatkozott, „csupán” arra, hogy a magyaroknak bízniuk kell a Gondviselésben, mely nemcsak életben tartja Lipótot, hanem számos utóddal is meg fogja ajándékozni.⁷⁹

Mindebből az következik, hogy a korábbi elképzeléseket áttekintő és összegző stubnyai ülésen a török orientáció mellett szintén szóba kerülhetett a pápai is, olyanmódon, hogy a küldöttek Bécsben erre bizonyos utalásokat is tettek. Grémonville persze jócskán meglepődött volna, ha megtudja: a küldöttek viselkedése alapján általa gyanított „másik fejedelem” („*quelque autre Prince*”) VII. Sándor pápa lett volna. Az információ azonban – velünk ellentétben – sosem jutott tudomására. Későbbi jelentéseiben sehol nem utal rá, ami egyben további bizonyítékul szolgál arra, hogy mind a pápai Államtitkárság, mind Spinola nuncius diszkrétan kezelte az ügyet. A francia követ beszámolóinak tanúsága szerint Zrínyi Péterrel folytatott beszélgetései során még érdeklődés vagy halvány utalás formájában sem került elő Szelepchény akciója.⁸⁰

⁷⁸ *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 600. Az esküvőn történt, valószínűsíthető politikai megbeszélésekről egyelőre semmi közelebbit nem tudunk. Vö. *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor i. m. I. 84–85.; *Thaly Kálmán*: Adalékok I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona lakodalmi ünnepéhez. Történelmi Tár 14. (1881) 585–589., 586.

⁷⁹ Vö. *Tusor P.*: Szelepchény György és a rendi szervezkedés i. m.

⁸⁰ Spinola 1666. április 17-ei jelentésében (tehát egy nappal a stubnyaiak francia tárgyalása után) arról ír, hogy Zrínyi Péter a török fenyegetés erősödéséről cserélt vele eszmét; november 27-én pedig arról, hogy a bán hónapokkal korábban a Velence felé irányuló szárazföldi támadás lehetőségéről értekezett előtte. *Ványó T.*: Bécsi nunciusok jelentései i. m. 35. (n. 25) és 40. (n. 47.)

A két kora újkori diplomáciai szöveg, Grémonville itt tárgyalt *dépêche*-ének és Spinola – behatóbban külön tanulmányban elemzett és közölt⁸¹ – *dispació-jának* interakciója a *Proiectum* saját eredetkörnyezetében elhelyezett pontjainak segítségével új megvilágításba helyezi a rendi szervezkedés összeesküvésbe fordulásának időszakát. Megmutatja a konfesszionális ellentéteken felülemelkedő rendi/nemzeti összefogás földrajzi és koncepcionális rétegzettségét. Azt a dinamikát, amelyet a 13 vármegyének már az 1664 előtti időre visszanyúló,⁸² erdélyi típusú török orientációja jelentett, és amelynek nyomása alól idővel a nádor sem tudott kitérni. A mintegy másfél évtizeddel később a Thököly-féle felső-magyarországi fejedelemségben megvalósuló elképzelés⁸³ kényszere alatt fordult Zrínyi ösztönzésére Wesselényi a stubnyai értekezleten szintetizált szövetségkötési tervvel a franciákhoz. A Vitnyédy elmondása szerint felesége, Széchy Mária nyomására meghozott elhatározásának őszintesége és szilárdsága felől azonban sem a francia diplomácia, sem pedig a Zrínyi–Vitnyédy páros nem volt igazán meggyőződve. Azt viszont, hogy Wesselényi miért nem bízott igazából a franciákban – amit a korábbi kutatás rendre hangsúlyozott⁸⁴ –, csak találgathatjuk. Megfontolandó érvet politikai mentorának és barátjának,⁸⁵ Lippay primásnak a hatásában lelhetünk fel, aki az 1664. novemberi kapcsolatfelvételt követően 1665 áprilisától nem érintkezett Grémonville-lel. Lippay esetében ennek okát abban láttuk, hogy ő is felismerte, amit a modern történettudomány a következőképpen fogalmazott meg: „Franciaországnak sem Magyarország állami függetlenségének helyreállítása, sem pedig a török alóli felszabadítása” nem állt érdekében XIV. Lajos uralkodása alatt.⁸⁶

Két tanúvallomás rövid forráskritikája

Láthattuk: amellet, hogy beazonosíthatóvá teszi a *Proiectum* genezisé, Grémonville diplomáciai szövege Spinola nuncius közléseivel ellentétben válik igazán jelentőssé és érthetővé. Ezen túlmenően a siffrírozott szöveg további említésre méltó módosításokat hoz a szervezkedés eddig ismert

⁸¹ Uo.

⁸² Vö. például Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. I–II (1657–1669). Hrsg. Artur Levinson. (Archiv für Österreichische Geschichte 103. und 106.) Wien 1913–1918. 761. (n. 378).

⁸³ A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. különösen: 9–22. Szemléletes történeti perspektívában, az 1660-as évekbeli előzményeket kiemelve és további irodalommal lásd *Varga J. János*: A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683. Történelmi Szemle 49. (2007) 289–297., különösen: 292. skk.

⁸⁴ Mindenekelőtt *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 602. skk; *Uő*: Rendiség, abszolutizmus i. m. 18–20.

⁸⁵ Vö. erről részletesen: *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc politikus pályaképe. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2005. 80. skk.

⁸⁶ Részletesen lásd *Tusor P.*: Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés” i. m.

históriájában. Például az új információt, hogy vallomásában Széchy Mária szemlátomást igyekezett menteni néhai férje emlékét, amikor a *Proiectumot* az akkor már szintúgy halott Vitnyédy rögtönzésének nevezte, amely a nádor tudta nélkül született, s amellyel az ügyvéd, úgymond, kiváltotta Wesselényi neheztelését. A Murányi Vénusznak ezzel nemcsak kihallgatóit, hanem a történettudományt is sikerült megtévesztenie. Nyilvánvalóan szándékosan konfabulált és keverte vallomásába Vitnyédy korábbi, 1665-ös tervezetét, amit a nádor akkor még valóban ellenezhetett.

De ugyanígy védte Széchy Mária a még életben levő Iványi Fekete Lászlót, mondván, ténylegesen nem vett részt a bécsi tárgyalásokon, s csak azért volt szükség rá, hogy Wesselényi bizalmasaként személyes jelenlétével hitelt biztosítson Zrínyi és Vitnyédy szavainak a nádor csatlakozásáról, terveiről. Széchy Mária szemlátomást összejátszott Iványival, hogy nem árulnak el terhelő adatokat egymásról. Az öreg katona maga szintén azt vallotta, hogy bár jelen volt a tárgyaláson, egy szót sem értett az ott elhangzottakból, és ő maga meg sem szólalt⁸⁷ – de láthattuk, ez egyszerűen nem volt igaz. Grémonville külön említi, hogy Vitnyédyvel együtt ő tiltakozott a túl késői francia válaszadás ellen. Mi több, a követ 1666. április 29-ei jelentésében beszámol arról: Iványi elutazása előtt felkereste, hogy visszakérje a nála hagyott stubnyai iratok eredetijeit, és ez alkalommal Grémonville ismét kifejtette előtte korábban hangoztatott, tulajdonképpen elutasítást tartalmazó érveit. Erre Iványi azt javasolta a követnek, hogy legalább 40-50 ezer tallér segílyt adjanak gyorsan, hogy a nádor így megakadályozhassa a Sztambulba már 1666 elején (!) követet küldő 13 vármege behódolását. Mire a követ máris átváltott a szokásos másik sávra, és arról beszélt, hogy egyáltalán nem zárható ki, hogy a törés Bécs és Párizs között hamarosan be fog következni, amikor is XIV. Lajos el tudja majd fogadni javaslatukat.⁸⁸ Iványi annyira nyakig benne volt a titkos diplomáciai megbeszélésekben, hogy július elején visszatért Vitnyédyvel Bécsbe az előterjesztéseikre adott francia királyi válaszáért (*pour recevoir les réponses de Votre Majesté sur les propositions*). Ám ekkor szintén csak azt kapták feleletül, hogy várni kell a kedvező „konjunktúrára” – miként Grémonville július 6-ai jelentésében szorgosan jelentette Párizsba.⁸⁹

⁸⁷ Vö. Jankovics J.: A „Murányi Vénus” i. m. 413.; Pauler Gy.: Wesselényi Ferencz nádor i. m. I. 88., 91. l. jegyz.

⁸⁸ Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. Bécs, 1666. ápr. 29. *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 64–65. (n. lxxx).

⁸⁹ Uo., és Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. Bécs, 1666. júl. 6. *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 71. (n. lxxxix).

A Wesselényi-féle rendi politika

A nádori rendi külpolitika relatív realizmusa

A július elején az Iványi Feketével közölt, újabb francia diplomáciai elutasítás egyenes úton vezetett a török orientáció mellett döntő 1666. augusztus 26–27-ei murányi gyűlés összehívásához, amely a nádori összeesküvés legjelentősebb eseménye volt.⁹⁰ Megrendezésének dátuma ebben az összefüggésben válik érthetővé. Amikor török orientációt említünk, itt nyilván egy erdélyi típusú vazallus állam tervére kell gondolnunk. A *Proiectumból* ugyanis kiderül, miszerint a francia szövetség megvalósulása esetén is számoltak valamiféle adófizetéssel az oszmánoknak, hogy ezáltal semlegesítsék a Portát.⁹¹ Jól tudjuk, hogy a Wesselényi által kezdeményezett és Apafi közvetítésével zajló isztambuli megkeresés végül kudarcot vallott. A Kandiában lekötött nagyvezír nemcsak megtagadta a segítséget, hanem bárminemű erdélyi közreműködést is megtiltott.⁹² A török kapcsolatkeresés híre a görög Panajotti révén nemcsak a császári udvarba jutott el már 1667. augusztus végére/őszére. Köprülü Fazir Ahmed pasa elutasító válaszát 1667. november 3-ai jelentésében közölte Párizsba Grémonville, jelezve, hogy Panajotti árulásáról a magyarok is tudnak.⁹³ Ez azonban már az 1664. őszi Zrínyi Miklós-féle ajánlat⁹⁴ és az 1665. júniusi Vitnyédy-tervezet, valamint az 1666. áprilisi stubnyai program, a Wesselényi-*Proiectum* után – Lippay primás korán megszakadó nexusát az 1664. őszi próbálkozások összefüggésében értelmezve – a negyedik jelentősebb francia–magyar szövetségekötési tárgyalások időszaka.⁹⁵

A nádori *Proiectum*, illetve a keletkezési kontextust megvilágító Spinola-*dispaccio* és a Grémonville-jelentések azt mutatják: a tervezetek bár kétségkívül

⁹⁰ Részleteire, jelentőségére lásd a szervezkedés 1. jegyzetben idézett alapirodalmát. Az „oszmán hatalommal kötött külön megegyezés” historiográfiájának áttekintése és összegző értékelése: R. Várkonyi Á.: A Wesselényi-szervezkedés i. m. 458. Az itt elfogadott program összehasonlító elemzése a Thököly-kor kondícióival: Varga J.: A török orientáció változatai Magyarországon i. m. 292. skk.

⁹¹ Összegtét francia/holland diplomáciai támogatással kívánták mérsékelni, lásd a *Proiectum* 8. pontját. Jegyezzük meg, hogy a hagyományosan jó francia–oszmán viszony a megelőző években elsősorban a kandi háború összefüggésében megromlott, és a diplomáciai kapcsolatok 1665. évi ismételt felvételét követően a francia befolyás csak fokozatosan állt helyre. Erre és az okokra további, válogatott irodalommal lásd Tóth Ferenc: Zrínyi és a franciák Magyarországon 1664-ben. In: Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról. Szerk. Padányi József et al. Bp. 2017. 289–298.

⁹² Balló László követségére legrészletesebben: Pauler Gy.: Wesselényi Ferencz nádor i. m. 150–155. A jelenetre, miszerint Nádasdy a Titkos Tanácsban ülve értesült a magyar dekonspirálódásról, amikor Casanova portai rezidens erről szóló jelentését felolvasták: uo. 154.

⁹³ *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 102–103.

⁹⁴ Mái legjobb és legvilágosabb áttekintő rekonstrukciója: Klaniczay T.: Zrínyi i. m. 786. ssk, különösen: 791–797.

⁹⁵ E negyedik szakaszra vö. legújabbban: Tusor P.: „Propositiones Christianissimi regis” i. m.

merészek voltak, korántsem olyan kalandosan légből kapottak, mint amilyennek Vitnyédy ötletelése számított 1665 júniusában. Jó példa erre, hogy bizonyos ot-tani irrealitások közt, mint például a Mátyás-kori határok visszaállításának igénye már úgy jelenik meg a *Proiectum* 5. pontjában, hogy XIV. Lajos nem szakítja majd el az országtól a magyarok által visszaszerzendő területeket, és a magyarokat „régii törvényeik és szokásaik szerint mind világi, mind lelki szabadságukban megőrzi”, mely utóbbi utalás egyben a felekezeti felé emelkedő rendi/nemzeti összefogás Párizs elé tárt bizonyítéka. Azt persze nem nehéz kitalálni, hogy a magyar elképzelések által keltett összbenyomás milyen lehetett a Fronde-felkelés viharos mozgalmainak (1648–1653) leverése után konszolidálódó és a nantes-i ediktum 1685. évi fontainebleau-i visszavonása irányába tartó francia udvarban. Sőt, Grémonville 1666. április 23-ai, a pozitivisták történettudomány által már 1888-ban publikált *dépêche*-e dióhéjban szinte mindent tartalmaz, ami egészében jellemezte a francia politika hozzáállását és taktikáját a magyar törekvésekhez.⁹⁶ A szöveg részleteiben elmélyedve nem árt ugyanakkor kiemelni, hogy 1666 áprilisában még maga a bécsi követ sem tartott alkalomadtán teljesen irreálisnak egy Bourbon-házi királyt a magyar trónon. Azt a mozzanatot sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amikor Grémonville arról ír, hogy a magyarok elképzelései csupán abban az esetben „könnyelműek és komolytalanok”, ha nincs B-tervük: a török vagy egy másik uralkodó. Nos, jól tudjuk, hogy de igen, voltak alternatív elképzelések: mindenekelőtt az oszmán orientáció, illetőleg a pápai protektorátus – igaz, mind halványabb – elképzelése.

Nádori színlelés (Bécsi tárgyalás, 1666. december 16.)

A Wesselényi-féle magyar rendi politika nemcsak 1666 tavaszán, hanem később is élt a diplomáciai színlelés eszközével. 1666. december 16-án az ekkorra már Nádasdyt is maga mellett tudó nádor Zrínyi Péterrel együtt úgy követelt levélben XIV. Lajostól – a *Proiectum*-ban igényelt 100 ezer helyett „csupán” – 70 vagy 60 ezer birodalmi tallér segélyt⁹⁷ és választ 30–40 napon belül, hogy közben Wesselényi követe, Balló László a Thököly Istvántól kölcsönzött pénzen már a hónap első napján Drinápolyba érkezett a török behódolás tervével. Határozott

⁹⁶ És amit egészében a korábbi primér és secundér historiográfia helyesen ismer fel és értékel. Vö. 1. jegyz.

⁹⁷ „[...] et, quam fieri poterit citissime, si non centum, ad minimum septuaginta vel sexaginta millia imperialium nobis ad bonam et sufficientem assecurationem numerare faciat.” A nádor és bán levelének kiadását lásd 98. jegyz.

érvük ekkor: ha a francia segély nem érkezik meg záros határidőn belül, máshová kell fordulniuk, és szükség esetén nem tudnak majd XIV. Lajos segítségére sietni.⁹⁸

A nádornak és a bánnak a francia királyhoz írt levelét illetően a keletkezés körülményeiről, az 1666. december 16-ai, újabb titkos bécsi találkozó történéseiről ismét Grémonville-től értesülünk. Rejtjelezett jelentését 1666. december 23-ai keltezéssel küldte el Párizsba.⁹⁹ A követ elmondása szerint az I. Lipót esküvőjére Bécsbe érkezett Wesselényi és Zrínyi nyolc nappal korábban, december 15-én új javaslatokat formázó (*en forme de nouvelle propositions*) írásokat küldött neki. Tartalmukból azonban a francia közreműködés is kiderült volna, amit ő rutinos diplomataként mindenképpen el kívánt kerülni. Grémonville emiatt titkárával üzent meg a két magyar főúrnak, miszerint elég, ha pusztán kívánságaikat és szándékaikat (*purement leurs desirs et intentions*) megküldik neki egy s. k. aláírt levélben, amelyet majd eljuttat XIV. Lajosnak. A magyarok szóbeli válasza viszont annyira homályosra sikeredett, hogy a követ végül alkalmasabbnak látta személyesen egyeztetni velük, mondván, ezáltal valódi szándékaikat is jobban kifürkészheti.¹⁰⁰

Az 1666. december 16-án Magyarország nádora, Horvátország bánja és XIV. Lajos követe között létrejövő történelmi találkozó meglepően indult. Wesselényi ugyanis előljáróban kijelentette, hogy nincs tudomása (*le Palatin tesmoigna d'ignorer*) a francia király válaszáról korábbi propozícióikra! Erre Grémonville felidézte a Zrínyivel, Vitnyédyvel és Iványi Feketével folytatott áprilisi tárgyalás részleteit és kiemelte, a küldöttek magától a nádortól hozták a javaslataik tervezetét (*et le confident dudit Palatin, de laquelle ils m'avoient envoyé un projet de leurs propositions*). A *Proiectum* szövegét a követ azon nyomban fel is olvasta a nádor és a bán előtt, hogy vajon elismerik-e? Mire a nádor kifejtette, hogy neki nem állt szándékban ennyire előrehaladni (*son intention n'avoit pas esté d'aller si avant*)

⁹⁸ „Nisi per occulta et in secreto subministranda media per Christianissimum regem sublevetur et foveatur, intentionem suam alio convertere et subsidium aliunde implorare coetur; quod si factum fuerit, sua quoque maiestas regia adveniente alicuius rupturae tempore in conscientia et coniunctura Hungarorum nullam sibi spem polliceri poterit.” Wesselényi és Zrínyi levele XIV. Lajoshoz. Bécs, 1666. dec. 16. *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 262–263. (n. cccvi). – Balló útjára lásd *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferencz nádor i. m. 107–108.; *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 622–624.; *Uő*: Rendiség, abszolutizmus i. m. 20–21.

⁹⁹ Kiadva: *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 78–79. (n. ciii).

¹⁰⁰ Minden bizonnyal egy, ezekben a napokban keletkezett levélről vallhatott Lessenyei Nagy Ferenc: „Litteras aliquot linearum per dominum palatinum compositas ego descripsi, sed tenoris earundem in conscientia mea, cuius testem Deum advoco, fateor me non recordari, quas statim recepit sua excellentia, et an miserit per Michaëlem Bori ad Graminivillium [!] aut certe easdem retinuerit, scire non possum.” Lessenyei s. k. beszámolója (Humillima et genuina expositio infrascriptorum) a szervezkedésről Johann von Hoher számára. Bécs (in Hospitali Caesareo), 1671. okt. 15. ÖStA HHStA, Ung. Akt., Spez., Verschwörerakten II (Prozessakten), Fasc. 295. Konv. D, fol. 11–18, különösen: fol. 13r és 14r. Az irat másolatát Fazekas Istvánnak köszönöm. Grémonville utalásait sem említi, hogy ki kézbesítette neki 1666 decemberében a magyarok többszöri javaslatait.

és „blamáta” Vitnyédyt, hogy ilyen messzire merészkedett. A követ azonban nem engedte, hogy az ügyvéd bűnbakká váljon, mondván, az egészet a nádor bizalmasa és Zrínyi gróf együttesen tárták eléje (*avoient tout dressé de concert*). Erre Wesselényi nem tagadhata, miszerint általános felhatalmazást adott Iványi Feketének, hogy egyezzen bele mindabba, amit Zrínyi gróf kívánna. Majd úgymond a „körülményektől kényszerítve” (*s'il faut dire, forcé par l'engagement*) ott helyben rábólintott mindenre (*approuvant pourtant*), amit a *Proiectum* tartalmazott.

Wesselényi ugyanakkor nem hagyta magát teljesen sarokba szorítani. „Nem emlékszik – mondta –, hogy közöltként volna vele XIV. Lajos választát” (*et par ce qu'il me tesmoigna ne pas se ressouvenir si on luy avoit communiqué les responce de Votre Majesté*). A követ erre csupán Vitnyédyre hivatkozott, aki korábban írásban jelezte neki, hogy a francia király döntése eljutott a nádorhoz. Iványi Fekete július elején kifejezetten e célból tett bécsi útját már elő sem hozta. Ehelyett a gall diplomata ismét türelmesen kifejtette, hogy Párizs elsőként sosem fog békét szegni a császárral – nyilvánvalóan azért, mert a birodalmi fejedelmek, kiváltképpen a Rajnai Szövetség tagjai támogatását ez esetben nem tudhatta volna maga mögött. Ám – folytatta szokása szerint rögvest biztató húrokat pengetve –, mihelyst a császár részéről a békével ellentétes lépés történik, és ennek jelei vannak az Angliával tervezett szövetsége révén, XIV. Lajos teljesen szabadon a magyar nemzet segítségére tud sietni hathatós pártfogásával (*elle avroit par là la pleine liberté d'assister de sa puissante protection la nation hongroise*). Majd kifejtette a két arisztokratának, hogy milyen evidens veszélynek teszik ki magukat, ha nem várnak egy ilyen alkalomra.¹⁰¹

Grémonville ezen a ponton felhagy beszámolója részletezésével. Csupán annyit említ, hogy különféle diskurzusok következtek, melyek során a magyarok valamiféle előzetes elköteleződésre akarták a követet rávenni (*m'engager à faire de mon costé quelques avances*). Válaszul a követ ott helyben megíratta velük ominózus levelüket, melyben pénzügyi segélykérésük megfogalmazása előtt tudomásul vették, hogy XIV. Lajos jelen viszonyok között nem tud nyílt háborút kezdeni és fegyvereit a magyarokéval egyesíteni. Grémonville aláíratta és lepecsételtette velük az írást, végül titkosított másolatban útnak indította Párizsba.¹⁰²

A nádornak és a horvát bánnak a francia királyhoz írt levelét továbbító, 1666. december 23-ai jelentésében Grémonville uralkodója elé tárta még: a két magyar

főúr azt is bele akarta foglalni a levélbe, hogy a pénzt részben a budai pasa megvesztegetésére fordítanák, hogy ne akadályozza terveiket. Ehhez azonban a követ nem járult hozzá. Mint hosszas *dispacció*jában kifejti, abból a megfontolásból utasította el javaslatukat, hogy ha a nádor netalán nem jóhiszeműleg járna el és felfedné az egész ügyet I. Lipót előtt, biztosítani kell a francia korona szándékainak „tisztaságát” és „páratlan hűségét” a béke megőrzésére. Kifejtette királyának, hogy mindvégig fenn kell tartani annak kommunikálhatóságát, miszerint csak egyedül abban az esetben fog belekényszerülni Franciaország ebbe a praktikába (*cette pratique*), ha a császár meg akarná szegni a békét. Sőt, csavaros eszjárással úgy vélte, hogy a magyarokkal folytatott érintkezés alkalmas időben történő, ügyes feltárásával szükség esetén háborúba is lehetne ugrasztani I. Lipótot. Méghozzá úgy, hogy ez nem csorbítaná XIV. Lajos feddhetetlenségét és hírnevét.¹⁰³

Beszámolója végén Grémonville összegezte észrevételeit és meghatározta a párizsi döntéshozatal irányát. Mind korábban, mind ekkor tett megfigyelése szerint Zrínyi Péter, úgymond, a „világ legjobb szándékával ügyködik” (*agit de la meilleure intention du monde*), és egyedül ő készíti a nádort az együttműködésre. Wesselényi részéről viszont a követ nem látott „túl nagy alapot ennek komolyságára” (*grand fondement ny seureté*). Kifejezetten attól tartott, hogy az elhatározásaiban egyébiránt is „instabil” nádor, ha megkapja a kért összeget, azt bizonyítékul fogja felhasználni arra, hogy az egész dolgot feltárja a császár előtt, s a segélyt saját céljaira fogja fordítani. Azt tehát nem szabad Wesselényi számára folyósítani – szól az implicit következtetés. Méghozzá azon megfontolás keretében előadva, miszerint a nádor beszélgetésük során meglehetősen könnyelműen (*assez librement*) elárulta a követnek: ha majd XIV. Lajosnak szüksége lenne a magyarokra, bármikor rá lehet venni őket 20 ezer fős sereg kiállítására.¹⁰⁴

A szokás szerint 20-22 napon belül megérkező királyi válaszejegyzék a követ érveit mindenestől magáévá tette, és egyenesen kidobott pénznek tartotta volna, ha a magyaroknak segélyt adnak.¹⁰⁵

Wesselényi 1666-os diplomáciai attitűdje

Az áprilisi tárgyaláshoz hasonlóan itt is érdemes volt elidőzni a részleteknél, erősen figyelve a december 16-ai bécsi tárgyalás diplomáciai jelentésbe foglalt „szövegfelvételének” árnyalataira. Annak a politikai játszmánynak a valós keretei és irányai tudniillik, amelyet Wesselényi Ferenc élete utolsó hónapjaiban űzött, így válnak

¹⁰¹ *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 78–79. (n. ciii).

¹⁰² Uo. 79. Pauler ugyanezen, ám általa csak kivonatokban ismert jelentés alapján teljesen elhibázott rekonstrukciót ad (lásd *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor i. m. I. 111–114.), Wesselényi és Zrínyi e december 16-ai levelét (kiadását lásd 98. jegyz.) a megbeszélés előttre teszi, és mintha Grémonville-hez intézték volna, illetve képezte volna tárgyalásuk nyitányát. (Vö. a 100. jegyzetnél a főszövegben mondotakat.) Pauler narratívájában Grémonville megy a nádorhoz, és ekkor fogalmazza meg a *Propositionest*. A történész szemlátomást az 1667. novemberi történéseket kontaminálja az 1666. decemberi-ekkel, Wesselényi személyét pedig Nádasdyéval keveri. Vö. részletesebben *Tusor P.*: Propositiones i. m.

¹⁰³ *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 79.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ XIV. Lajos utasítása Grémonville-nek. Párizs, 1667. jan. 13. *Bogisich, B.*: Acta coniurationem i. m. 82–83. (n. cvi).

kitapinthatóvá. Ez a politika semmiképpen nem nevezhető megfontolatlanak, s kiváltképpen nem volt „amatőr”. Megfigyelhettük, Magyarország nádora úgy tárgyal Bécsben Grémonville-lel, hogy közben az erdélyi típusú behódolás tervével követte már a Portán volt. Az egész szituáció egy disszimulációs alaphelyzetre épült, melyet kisebb színlelések színesítettek a megbeszélés során. Miután nem értek el eredményt a tavasz folyamán, a nádor magától értetődő természetességgel dezavualta küldötteit. Mindenekelőtt Vitnyédyt, de Zrínyit és Iványi Feketét is. A nekik adott általános meghatalmazás fedezéke mögött kitartóan elhatárolódott a Párizsból elutasított *Proiectum*tól. Márpedig teljesen nyilvánvaló Grémonville április 23-ai, fentebb tárgyalt jelentéséből, hogy a *Proiectum* szövegét nem ott helyben, Bécsben írták a küldöttek, és kizárt, hogy Stubnyáról elindulva útközben vetették volna papírra. Wesselényi hasonló rutinnal tagadta továbbá, hogy a *Proiectum*ra adott válasz eljutott volna hozzá. Tulajdonképpen ügyesen használta ki, hogy mindvégig küldöttek útján és nem személyesen érintkezett a francia diplomáciával. Kizárólag az aktuális, személyes részvételével zajló megbeszélésen elhangzottakat tekintette tárgyalási alapnak. A jelek szerint évtizedes nádorsága alatt Bécsben kellően kiismerte magát az udvari tárgyalások világában.¹⁰⁶

Az egy másik kérdés, hogy a Mazarin-féle diplomáciai iskolában nevelkedett, velencei szolgálatban pallérozódott Grémonville mesteri tárgyalófélnak bizonyult. Az alapvető disszimulációs helyzetet ugyan még nem láthatta át, és az sem biztos, hogy ama aggálya valós alapokon nyugodott, miszerint a nádor a pénzt megkapva és bizonyítékul használva I. Lipóthoz fordult volna. Mindenesetre árulkodó, hogy egy ilyen „praktikát” képes feltételezni Wesselényiről, akinek alakja így még élesebben elválik a naiv kalandor Zrínyi Péterétől, illetve a leginkább hiúságból – valamint származása és talán szellemi fölénye okán – becsvágyó Nádasdytól. Ugyanis mint tudjuk, ők valóban feltártak különféle részleteket a szervezkedés(ek)ből az udvar előtt, Zrínyi is, Nádasdy is 1669-ben,¹⁰⁷ de ezt nem azért tették, hogy *inganno politicó*t (szabad fordításban: politikai rászedést/átverést) játsszanak a francia külpolitikával, mint ahogy azt Grémonville feltételezte hasonló összefüggésben a nádorról.

Wesselényi persze követett el hibát is a tárgyalás során. A francia követ XIV. Lajoshoz írt levelük megfogalmaztatásakor ugyan közvetetten, ám írásban

ismertette be vele, hogy a *Proiectum* pontjai „a magyarok által a legkeresztényibb királynak minap átküldött javaslatok” voltak.¹⁰⁸ Ennél is komolyabb hibát vétett megjegyzésével, hogy a magyarok bármikor képesek 20 ezer lovassal a franciák segítségére sietni. Erre hivatkozva Grémonville tudniillik ugyanúgy kezelte a szituációt, mint áprilisban. Vagyis bármilyen eshetőséget optimalizált a francia külpolitika számára, anélkül, hogy Párizsból bármilyen lépést tennének. 1666. áprilisi meglátása szerint azért nem kellett megmozdulniuk, mert ha a magyarok bármit tesznek az ő közreműködésük nélkül, az csak jó Franciaországnak és egy fillérbe sem fog kerülni. Sőt, még békeszegésnek sem számít, ha pedig nem történik semmi, akkor sem éri kár a francia érdekeket – fejtegette akkoriban. Most pedig a nádor kijelentése alapján azzal számolt, hogy szükség esetén bármikor számíthatnak a magyar diverzióra az Ausztriai-ház hátában, bármilyen előzetes befektetés, kötelezettségvállalás nélkül.

A Konstantinápolyba már ezt megelőzően titkos követet küldő nádor axiomatikus tévedése az a folyamatosan meglévő naiv feltételezés volt, miszerint a francia külpolitika érdemi szempontja lehet az, hogy megakadályozza egy keresztény ország török szövetségét. Ez a XIV. Lajoshoz írt levélben azonban egy nagyon figyelemreméltó, gyakorlatiasabb érveléssel egészült ki: szükség esetén a magyarok segítségére sem számíthat a francia korona. A növekvő és pár hónap múlva az úgynevezett devolúciós háborúba (1667–1669) torkolló francia–spanyol Habsburg feszültség ismeretében ennek a kijelentésnek volt is némi súlya. A franciák ugyanis ekkor nem lehettek teljesen biztosak abban, hogy I. Lipót – aki a vasvári békét éppen hadereje Nyugaton történő szabad felhasználása érdekében kötötte meg és vállalta fel a magyarokkal ennek érdekében a legsúlyosabb konfliktust nem fog azonnal családjá spanyol ágának segítségére sietni. A németalföldi spanyol pozíciók megmentésével, sőt megerősítésével a bécsi udvarnak kedvező és főleg a Birodalom közvéleménye előtt legális alkalma teremtdött volna a Rajna-menti francia befolyásnövekedés megállítására, és a Birodalom nyugati része felett a Rajnai Szövetség 1658. évi megalakulásával látványosan megingott befolyásának visszaszerzésére. Ha a magyar rendi vezetés részéről reálpolitikáról nem beszélhetünk is, ami kétségkívül erős túlzás lenne, az eddigi képnél mindenképpen egy több összetevőjében realiztikusabb politika bontakozik ki előttünk – miként e fejezet bevezetőjében szűkebb aspektusban már boncolgattuk.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ennek további, meggyőző bizonyítéka, hogy míg 1664. december végén azzal hagyta el a nádor Bécsset, hogy a protestánsoknak teendő engedményekkel lecsendesíti a vasvári békével szemben elégedetlenkedőket, 1665. elején maga tiltakozott a pozsonyi káptalan előtt a béke ellenében. Vö. *Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai III.* Bp. 1901. 237. (n. 1347).

¹⁰⁷ Nádasdy részlegesen 1667-ben és 1668-ban is. Vö. *Jankovics J.: A „Murányi Vénus” i. m. 405–406.; Pauler Gy.: Wesselényi Ferencz nádor i. m. I. 177–178., 256–261., 280–291.*

¹⁰⁸ „Ad nuperas per Hungaros Regi Christianissimo transmissas propositiones benignum suae Maies-tatis responsum intelleximus” – kezdődik Wesselényi és Zrínyi 1666. december 16-ai levele.

¹⁰⁹ A nemzetközi helyzet változásaira lásd az összeesküvés történetének alapirodalmát: 1. jegyz. Ehhez egy jó, perspektivikus áttekintés: *Jeroen Duindam: Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals (1550–1780).* Cambridge 2003. különösen: 232. skk.; Magyar nyelven újabban, a

Az 1664–1666/1667 közötti rendi külpolitika mérlege

Az 1664–1666/1667 fordulóján között folytatott realiztikus rendi politika lényege, hogy a vasvári békekötés módja és tartalma miatt sokkolt rendi vezetők a Lippay primás által megfogalmazott alapelv mentén, miszerint a békekötés célja a bécsi udvar részéről az volt, hogy tovább engedve a törököket az ország belsejébe sakkban tartsák a magyarokat, és szabad kezet kapjanak a franciák ellen, teljesen logikusan cselekedtek, amikor az udvar politikájával szemben épp e tényezőkkel: a törökkel és a franciákkal kívántak eredményt elérni.¹¹⁰ Tisztánlátásukat azonban egyfelől az abszolutizmus – felfogásuk szerint – abszurd jogsértése által okozott lépéskényszer, másfelől pedig a 1664-ben megtapasztalt nemzetközi törökellenes összefogás eufóriája elhomályosította. Utóbbiról egyszerűen nem ismerték fel, hogy az adott európai hatalmi konstellációban csupán egyszeri, kivételes alkalom volt. Nekünk már könnyű, mi már tudjuk, hogy megisméltődésére valóban volt esély, erre azonban még mintegy két évtizedet kellett várni.¹¹¹

A „tízkettes” szintézisben írja Benczédi László a következőket: „a magyar politikai vezető réteg két megoldás között választhatott. Vagy számításba veszi, hogy a pillanatnyi helyzet nem kedvez az önálló cselekvésnek, s a várakozás álláspontjára helyezkedik, avagy a változott körülmények között is fenntartja aktivitását, de ebben az esetben merőben új utakra, a Habsburg-hatalommal való mégoly ellentmondásos együttműködése felmondásra, a tőle való elszakadás törvényen kívüli pályájára kényszerül.”¹¹² Véleményem szerint a kivárás 1664–1666/1667-ben nem volt valós alternatíva, míg ezt követően csak ennek volt realitása. Ráadásul legális szervezkedési lehetőségek is kínálkoztak. Kezdetben például az, hogy Lipót környezetében szabjanak új irányt politikájának, később pedig egy legális trónüresedés eshetősége.¹¹³ E meglátásaink leginkább R. Várkonyi Ágnes tézismondataihoz kapcsolódnak, adatolják, árnyalják: „A rosszul megkötött béke következményei között a magyar politikai elit az új helyzethez alkalmazott taktikákkal [...] próbálta megőrizni létét, identitását, otthonát [...]” és eközben „a döntéshozók köréből kiszorító, a birodalmi nagyhatalmi abszolutizmust a politika, a

francia külpolitika kondícióinak, célkitűzéseinek világos összefoglalásával lásd *Tóth F.*: Zrínyi és a franciák i. m. 289–298., különösen: 290–292.

¹¹⁰ *Tusor P.*: Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés” i. m.

¹¹¹ A Szent Ligára és a felszabadító háborúkra újabban, további irodalommal: *Peter Rauscher*: Defence and Expansion. Emperor Leopold I, Pope Innocent XI and Financing the Wars against the Ottoman Empire in the late 17th Century, Innocenzo XI Odescalchi. Papa, politico, committente. A cura di Richard Bösel et al. (I Libri di Viella 182.) Roma 2014. 167–184.

¹¹² *Benczédi L.*: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom i. m. 1160.

¹¹³ *Vö. Tusor P.*: A primás, a bán és a bécsi udvar i. m. 245.; *Uő.*: Szelepchény György és a rendi szervezkedés i. m.

diplomácia, a gazdaság, a propaganda korabeli hatékony eszközeivel kiépitni szándékozó csoportjával került szembe. Végül vereséget szenvedett”.¹¹⁴

A vereséghez hozzájáruló további (a jelek szerint fel nem ismert) probléma volt, hogy a magyar rendi vezetők nem látták át: államuk és erőforrásaik, az ezekből mozgósítható haderő a 17. század elején még számottevőnek mondható, a korszakban azonban már igen szerénynek tekinthető az abszolutizálódó hatalmak haderejének mennyiségi és minőségi mutatói mellett, ahogy azt a Thököly-kori kuruc küzdelmek hadtörténete is bizonyítja.¹¹⁵ Bocskai István (1604–1606), Bethlen Gábor (1613–1629), I. Rákóczi György (1630–1648) időszakához képest Erdély mozgásterének beszűkülését az 1660-as évekre az okokkal együtt a modern kutatás sokkal pontosabban látja, mint azt a kortársak felismerhették volna. Tudniillik, hogy Erdélyben az 1650-es évek végétől II. Rákóczi György (1648–1660) politikája következtében erősödő török függés és a portai adóterhek növekedése gátolta I. Apafi Mihály fejedelmet (1661–1690) egy önállóbb és aktívabb királyságbeli politika vitelében. Bethlennek, I. Rákóczi Györgynek más mozgástere volt, és a rendi mozgalmaknak így akkoriban más politikai súlya is.¹¹⁶ Ugyanakkor a rendek gyengülésének mértéke valójában nem volt olyan mérvű, mint amilyenek a rebéllió 1670. évi gyors felszámolása mutatta, illetve ennek nyomán Bécsben azt látni szerették volna. A rendi alkotmányt 1681-ben vissza kellett állítani, mivel az abszolutista berendezkedés bázis és apparátus nélkül működésképtelennek bizonyult. A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát 1711-ben lezáró szatmári békét 1670-ben elképzelhetetlen feltételekkel sikerült megkötni magyar részről.¹¹⁷

Visszatérve az 1660-as évekhez. A vasvári békét követő időszakban a hadászati hiányosságokat, a kedvezőtlen geopolitikai trendeket diplomáciai téren sem sikerült ellensúlyozni. Hiába látjuk most már közelről Wesselényi tárgyalási technikáit – melyek tökéletesen beleillenek a barokk kori diplomácia eszköztárába – és a relatíve realiztikus célkitűzéseket. A nádor az 1666. december 16-ai tárgyaláson – ismerjük be – végső soron alulmaradt Grémonville-lel szemben. Hasztalan fogalmazta bele a Zrínyivel Párizsba küldött levelükbe, hogy ha nem kapnak azonnali segílyt, a magyar rendek a későbbiekben szükség esetén sem fognak XIV. Lajos segítségére sietni a Habsburgok ellen. Magatartásából, szóbeli kommunikációjából a követ és általa a francia külpolitika ezzel homlokegyenest

¹¹⁴ A teljes idézet: *R. Várkonyi Á.*: A Wesselényi-szervezkedés i. m. 458–459.

¹¹⁵ *Nagy László*: Thököly hadserege. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 41–50. A felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc hadtörténetének gazdag irodalmát felesleges is idézni.

¹¹⁶ *Vö. Trócsányi Zolt.*: Erdély és a Thököly-felkelés. In: A Thököly-felkelés és kora i. m. 151–152.

¹¹⁷ További irodalommal: *Pálffy Géza*: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 51–65., 59–60.

ellenkező következtésre jutott. Így ettől a pillanattól kezdve egészen a vezérlő fejedelem grosbois-i száműzetéséig princípiumként kezelte a magyarok mindenkor felhasználhatóságát az aktuális francia érdekek számára. A reálpolitikai körülmények, a geostratégiai determinációk ezúttal is erősebbnek bizonyultak a magyar politikai elit törekvéseinél.

Összegzés, kitekintés

Az 1664–1666/1667 közötti időszak rendi politikájára irányuló vizsgálataink és a levont következtetések meghatározóan egykorú diplomáciai forrásokra épültek. Kiindulópontunk a vatikáni levéltárban feltárt, 1665. november Spinola-jelentés volt. A dokumentum teljesen új megvilágításba helyezte Szelepchény kancellár és az egyházi rend szerepét, illetve a szervezkedés előtörténetét az esetleges legális trónüresedés (a már ekkor az osztrák Habsburgok kihalásával számoló átmeneti tervezetések) szempontjának, illetve a pápai protektorátus elképzelésének bemutatásával. Minderről külön tanulmány készült, kiegészítve a Szelepchény-összeesküvés bukása után a kancellár működésének értékelésével.¹¹⁸ A nunciusi szöveg megértéséhez és értelmezéséhez kezdtük el vizsgálni Giulio Spinola bécsi apostoli nuncius követtársa, Jacques Bretel de Grémonville lovag *dépêche*-it és azok iratmellékleteit. A Párizsba küldött követjelentések alapján közvetlen közelből szemlélhettük, ami Lippay primás Vasvár utáni francia orientációjáról megismerhető volt, ugyancsak egy másik tanulmányban.¹¹⁹

Jelen tanulmány keretében arra a megállapításra jutottunk, hogy az 1664 őszétől kibontakozó rendi szervezkedés történetét a pozitivisták tudományosság (Pauler Gyula, 1876) több esetben hibás kronológiával, téves koordinátákkal rekonstruálta. A diplomáciai tárgyalások színleléseit, illetve a tanúvallomások ön- és múltmentő kijelentéseit sokszor kellő kritika nélkül, történeti tényként értelmezte. A tanúvallomások az esetek többségében nem közölnek pontos dátumokat. Megállapításuk, pontosításuk a francia diplomáciai iratokból sem történt meg 1876-ban, mivel a monografikus feldolgozás alapjául csupán Hajnik Imre töredékes, esetenként erősen hiányos másolatai, kivonatai szolgáltak. Az eredetileg jogász Pauler 35 évesen megjelent művének köszönhetően lett az MTA rendes tagja, voltaképpen tehát fiatalkori alkotásról van szó.

Baltázár Bogisich 1888-ban a pozitivisták kor kritériumainak megfelelően publikálta a Párizsi Külügyi Levéltárból a vonatkozó francia diplomáciai dokumentumokat. Ezek a dokumentumok Franjo Racki 1873-as okmánytárával szemben nem

épültek be a magyar tudományos diskurzusba. 1890-es recenziójában Pauler elmulasztotta módszeresen szembesíteni a kiadott Grémonville-jelentéseket saját feldolgozása állításaival. E feladatot később sem végezte el senki. Sem az új monográfus Benczédi László, sem pedig a francia forrásokot eredetiben tanulmányozó Jean Bérenger. Benczédi leginkább azért, mert kutatásaiban előre, az abszolutizmus bevezetésnek problémái felé tekintett. Bérengernek pedig, aki helyes, de csupán vázlatos és ekképpen erősen hiányos periodizációt adott, egyszerűen nem volt feladata a Pauler-féle magyar alpnarratíva korrekciója. Mely narratíva kritikátlanul végighömpölygött a magyar történetírásán.¹²⁰ Az egyedüli kivétel Acsády Ignác, akinek hitelét viszont felekezeti/ideológiai elfogultsága jelentősen tompítja.¹²¹

Írásunk fókuszában a Spinola-jelentés állításaival több ponton egyező dokumentum, a *Proiectum ad ponenda Tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros* címet viselő, 15 pontból álló tervezet genezisének kutatása állt. A vizsgálat eredményeként sikerült megfelelően azonosítani a szervezkedés e kulcsdokumentumát. A historiográfiában az 1665. júniusi Vitnyédy-féle tervezettel hol összetévesztett és 1666. június végére datált (Pauler), hol annak tartalmával és keletkezésével kontaminált (Benczédi), hol pedig teljesen mellőzött (Bérenger) szöveg¹²² valójában az 1666. április eleji stubnyai gyűlés tervezete. Napra pontosan 1666. április 16-án Bécsben került átadásra Wesselényi Ferenc nevében Grémonville francia követnek, Iványi Fekete László nádori meghatalmazott, Zrínyi Péter horvát bán és Vitnyédy István által. A forrás azonosítását megnehezítette, hogy átadásakor a küldöttek megtagadták aláírását. Sikertelensége okán utólag Wesselényi is igyekezett elhatárolódni a tervezettől, ez köszön vissza több későbbi tanúvallomásban is a bukást követő kihallgatások során. A nádor 1666. december 16-ai bécsi tárgyalásán eredménytelenül próbálta Vitnyédyt, majd a többi küldöttet is dezavualni. A tervezetet történetileg legszabatosabban „stubnyai program” vagy „Wesselényi-féle *Proiectum*” néven nevezhetjük.¹²³

¹²⁰ Például *Szekfü Gy.*: A XVII. század i. m. 169–178.

¹²¹ Acsády elbeszélése szemlátomást Bogisich forráskiadványa mentén halad. Vö. Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). In: Magyarország története VII. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 3. kötet 2. fejezet (<https://bit.ly/38XmhZ2>, letöltés 2021. márc. 10.). Zrínyi-monográfiájához Széchy Károly is alaposan forgatta a forráskiadványt, sőt Klaniczay Tibor is használta szövegét, de mivel leginkább csak 1664-re koncentráltak, nem figyeltek fel az okmánytár adatai és Pauler narratívájának számos antagonizmusára. Vö. *Klaniczay T.*: Zrínyi i. m. 786–804., különösen: 788.

¹²² A Vitnyédy-féle tervezettel és a *Propositionessal* ellentétben ennek nem készült, pontosabban nem maradt fenn egykorú francia fordítása, utaltunk már rá. Vö. 6., 40. és 41. jegyz.

¹²³ Itt jegyezzük meg, hogy az *Ungarische Akten* lajstromozó Fazekas István, 1995 és 2014 között bécsi magyar levéltári delegátus a forráskontextus alapján, tehát nem befolyásolva a szakirodalom vargabetűitől, a bécsi példánynak a következő, kifejező leírást adta a jegyzékben: „Magyar urak és francia király közötti egyezség tervezete.” Mint ahogy tényleg az is. A cím utólagos kiegészítése az *inter regem Galliae et Ungaros* szavakkal (vö. 7. jegyz.) nem más, mint az irat jellegének pontos meghatározása.

¹¹⁸ *Tusor P.*: Szelepchény György és a rendi szervezkedés i. m.

¹¹⁹ *Uő.*: Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés” i. m.

A történeti megismerés során a *Proiectum* azonosítása közben a korábbiaknál pontosabb kronológiai keresztmetszetben haladva az eddigi vizsgálatoknál közelebb jutottunk a korabeli közös gondolkodáshoz, melyet különféle tervek és dilemmák, reális és kevésbé reális előfeltevések és következtetések, valós, illetve valótlan meglátások, sikeres és kevésbé sikeres tárgyalási technikák jellemezték a magyar rendek részéről. A *Proiectum ad ponenda Tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros* genezise és utóélete vizsgálatának, a közvetett 1666. áprilisi, illetve a közvetlen 1666. decemberi Wesselényi–Grémonville tárgyalások rekonstruálásának köszönhetően a történetírásban megjelenőnél professzionálisabb és realiztikusabb kép bontakozik előtűnk az 1664–1666/1667 között folytatott magyar rendi külpolitika elképzeléseiről és lépéseiről. Ennek oka, hogy míg a korábbi kutatás jórészt a szubjektív és manipulatív tanúvallomásokra épített, jelen munka alapjául a francia, részben pedig a pápai diplomácia jelentéseinek szövegkritikai vizsgálata szolgált. Meglátásunk szerint Wesselényi e tanulmányban megjelenő (kül)politikai színlelései a kora újkori magyar politikai kultúra különleges fejezetét képezik.¹²⁴

Az 1666 végéig, 1667 elejéig, Wesselényi haláláig folytatott rendi politikáról kialakított kép e mostani kutatásnak köszönhetően a korábbinál valósabb alapokon nyugszik. Azt mutatja, hogy ezen kezdeti időszakban a kutatás által eddig vélelmezettnél, illetve az 1667 ősztől 1670 nyaráig megfigyelhetőnél sokkal „felelősebb és professzionálisabb” politikai gondolkodásról és szélesebb körű összefogásról beszélhetünk. Ehhez hozzá kell még vennünk korábbi vizsgálatainkból az egyházi rend 1666 végére, I. Lipót esküvőjének időszakára, illetve 1667 tavaszára (Szelepchény helytartói kinevezése), de legeslegkésebb 1667 októberére (a nyitrai vár és püspökség átadása Kollonichnak) vélelmezhető visszakoziását.¹²⁵ A névadó nádor halála és a katolikus hierarchia kiválása az eddig ábrázoltnál sokkal élesebb cezúrát von a szervezkedés két szakasza közé, és előtérbe állítja a második periódus mindinkább kalandos, átgondolatlan jellegét. Nézzük akár az 1667. novemberi tárgyalásokat Grémonville-lel,¹²⁶ akár az 1668-as felkelés tervét vagy magát az 1670 tavaszi/nyári eseményeket. E

¹²⁴ A színlelésre a korabeli magyar „világban” széles látókörrel: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2010. A korszakra különösen: R. Várkonyi Ágnes: Princéps [ex] leone et vulpe. Szimuláció, etika és törvényesség 1660–1711. In: Színlelés és rejtőzködés i. m. 247–286. Az 1660-as évekre: 272–279. A 17. század politizálási modelljeinek áttekintése a nemzetközi irodalomban: Rosario Villari: Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento. Roma (Laterza) 1987. Megjegyzendő, hogy a kor ismerte a „tisztes színlelés” (*dissimulatio honesta*) fogalmát. Uő: Breve riflessione sulla Dissimulazione onesta di Torquato Accetto. Les Dossiers du Groupe de Recherches Interdisciplinaires sur l’Histoire du Littéraire, 2009. 2. sz. (<https://bit.ly/38RWG3N>, letöltés 2021. aug. 14.).

¹²⁵ Vö. Tusor P.: Szelepchény György és a rendi szervezkedés i. m.

¹²⁶ Tusor P.: „Propositiones Christianissimi regis” i. m.

fejlemények a még ténylegesen rendelkezésre álló potenciáljánál jobban meggyengítették a magyar nemességet.¹²⁷

Az 1670-ig tartó szervezkedés első szakaszát a történetírás „nádori szakasznak” hívja, mely az előzményeket is beleszámítva 1664 ősztől 1667 márciusáig, Wesselényi Ferenc haláláig tart. Kutatásaink azt mutatják, hogy a periodizáció alapvetően helyes. Sokkal kifejezőbb ugyanakkor „összszemzeti” szakasznak nevezni, rendi és nem 19. századi, romantikus jelentésmezőben értelmezve a fogalmat. A szakaszváltásnak a még relatíve realiztikus politikát követő nádor halála csupán egyik komponense. Legalább ennyire fontos a Szelepchény által vezetett egyházi rend kihátrálása a szervezkedésből, meghatározóan reálpolitikai és nem felekezeti erővonalak mentén. Az 1665 ősztől adatható „rendi ökümené” epizodikus előjátéka a „konfesszionális rendiség” azon átalakulásának „alkotmányos rendiségge”, amely a 18. század első harmadának végére körvonalazódott.¹²⁸

A Habsburgok osztrák ága kihalásának 1665-ös, Giulio Spinola nuncius tudósításában fennmaradt, másik tanulmányunkban tárgyalt latolgatása¹²⁹ az 1723-as *Pragmatica Sanctio* és az osztrák örökösödési háború (1740–1748) problémakörét előlegezi meg. Ami azt mutatja, hogy nem elégséges az 1664-es vasvári békével (sőt részben már Érsekújvár 1663. évi elvesztésével) kezdődő rendi mozgalmak periodizációját az 1670–1678-as bujdosó-, majd az 1678–1685-ös Thököly-korszakkal folytatni, illetve az 1703–1711-es Rákóczi-szabadságharcra lezárni. Az 1711. évi szatmári békekötés nyomán az 1667–1670 között megingott ítélőképeségét és erejét visszanyert magyar rendiség az 1720-as évekre ugyanazzal a kérdéssel, az osztrák örökösödés kérdésével volt kénytelen szembenézni, mint 1665-ben. A trónutódlást illetően a Habsburgok, pontosabban a dinasztia köré csoportosuló erőközpontok mellőzésével megvalósuló rendezés irrealitásával az egyházi rend már az 1660-as évek második felének útkeresései nyomán tisztában volt. A katolikus klérus udvarhűsége nem feltétlenül konfesszionális, illetve „nemzetietlen”, hanem reálpolitikai alapokon nyugodott.¹³⁰ A végül 1918-ig a magyar trónon maradt dinasztia leválthatatlanságát Szelepchény primással ellentétben Wesselényi nádor nem ismerte fel. Az e tanulmányban elemzett francia szövetségkötési tárgyalásai – mely szövetség számos jellemzője köszön majd vissza a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc folyamán – ezt bizonyítják.

¹²⁷ A legjobb, eredeti kutatáson alapuló modern alapoktatás minderre itt is: *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 617.; *Uő*: Rendiség, abszolutizmus i. m. 24–40.

¹²⁸ Vö. *Benczédi László*: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái a 17. század végi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben. Századok 113. (1979) 1038–1051., 1039–1042.; *Szijártó M. István*: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. Történelmi Szemle 54. (2012) 37–62., különösen: 38–39.

¹²⁹ Tusor P.: Szelepchény György és a rendi szervezkedés i. m.

¹³⁰ Részletesebben kifejtve uo.

1671 óta annyi idő telt el, mint amennyi a megelőző oldalakon életre kelő szereplőket I. Károly uralmának megszilárdulásától, illetve két évtized híján az Árpád-ház kihalásától elválasztotta. És ha mi mégis talán közelebb érezzük ezt a korszakot magunkhoz, mint hőseink érezhették az Árpád- és Anjou-korszak fordulóját, az leginkább azért van, mert ezek az események már valóban a modern, felekezeti magyar nemzeti önkép és öntudat formálódásának a jelennel bizonyos kontinuumot alkotó gyökereit jelentik.

FÜGGELÉK

1. számú dokumentum

1665. június¹³¹

Vitnyédy úr által javasolt szerződés tervezete¹³²

Előre bocsátva az előre bocsátandókat.¹³³ A legkeresztényebb király az összes magyart, kezdetben pedig kiváltképpen azokat, akik az alább következő szerződéssel és pontjaival egyetértenek, örökös oltalmába fogadja. És velük örök szövetséget tart fenn és tart meg bármely ellenségeikkel szemben, akár védelmi, akár támadó jellegűt. Maguk a magyarok is a legkeresztényebb királlyal és utódaival viszontképpen és kölcsönösen szövetséget tartanak fenn és tartanak meg.

1. A legkeresztényebb király a szövetséges választófejedelemnél és birodalmi hercegeknél eléri, hogy a Magyar Királyság a magyarokkal együtt szövetségesük legyen, hogy örök barátságot és őszinteséget tanúsítsanak és tartsanak egymás iránt.

2. A legkeresztényebb király gondoskodni fog arról, hogy a Magyar Királyságtól akár a törökök, akár bárki más által és végsősoron bármiféle ürügy színe alatt elszakított országok és tartományok visszakerüljenek és ismét az ország részei legyenek. És ide tartoznak a következők: a törökök által megszállt tartományok, a Cseh Királyság, a Sziléziai Hercegség és a Morva Ögrófság, Lusácia¹³⁴ hét városa, melyek egykoron a magyar származású királyoknak engedelmességek,

¹³¹ Datálására, Párizsba küldésére és Grémonville kapcsolódó jelentésére, illetve kiadására lásd 9. és 11. jegyz. A párizsi lelőhely pontos jelzetét lásd 34. jegyz., illetve az 1241. oldalon.

¹³² A párizsi *decifratum* címirata, mely Bogisich közléséből hiányzik, szintén titkosírásból feloldva: *Copie d'un protet de traite propose par le S.r Visniedi* (fol. 96r). A kéziratban gyakorlatilag nincs központozás, miként az a rejtjeles szövegek megfejtésénél általában szokásos a korszakban, hanem csupán bekezdésekre tagolják a szöveget. Bogisich közreadásának központozásával a fordítás során nem mindig értettem egyet, és a forrás kézírata alapján a magyar változatban helyenként javítottam a mondatok, szintagmák tagolását.

¹³³ Az előírási nyitóformulák e korban szokásos helyettesítése (*praemissis praemittendis*).

¹³⁴ A Csehország, Szászország, Brandenburg, Lengyelország és Szilézia által körülzárt Alsó- és Felső-Lausitz (rég magyar nevén Luzsica). Jelentősebb városai: *Lusatia Superior* központja, a cseh határi közeli

és amit mind az évkönyvek, mind pedig a megállapodások és tárgyalási szerződések iratai tanúsítanak.

3. A legkeresztényebb király e törekvés megvalósítása érdekében a kétségtelen visszafizetés kilátásával készpénzt fog adni a németek által kifosztott magyaroknak. Ugyanígy tizenötezer lovas és tízezer gyalogos katonát. Továbbá ötven hadmérnököt, valamint főtiszteket,¹³⁵ illetve jó tüzéretet, kétszázat, akiknek közreműködésével a törökök által megszállt erősségek, valamint a mások által elidegenített országok és tartományok visszaszerezhetők és az ország számára helyreállíthatók lennének.

4. A legkeresztényebb király oda irányítja minden ténykedését, hogy amennyire csak lehetséges, ne az anguieni, vagyis a leendő Conde herceg, hanem az orleans-i herceg, vagyis öfelsege fivére választassék Lengyelország királyává.¹³⁶ Az ő révén, amennyivel közelebbi vérrokon, annál könnyebben megvalósíthatók lennének a következő pontok.

5. A magyarok is örök időkre, miként fentebb szerepel, a legkeresztényebb királlyal [tartanak] annak bármely ellenségével szemben, kivéve azokat, akikkel a királyi felség előzetes tudtával támadó vagy védelmi szövetséget létesítenek vagy létesítettek.

6. A magyarok kötelesek lesznek, ha a szükség úgy hozza, hatezer lovast és ugyanannyi gyalogost adni a legkeresztényebb királynak, akik addig harcolnak a királyi felség számára, ameddig szükséges. Ha pedig a gyalogság kevésbé lenne szükséges öfelsege számára, helyettük kétezer lovas útnak indítására kerül majd sor. Mivelhogy a legkeresztényebb király a segítsége fejében küldendő katonákat, mérnököket és tüzéretet saját költségén fogja tartani Magyarországon, a magyarok is ugyanezt lesznek kötelesek teljesíteni segélycsapataikkal. Amikor pedig úgy az ellenségei, mint a szövetségesei¹³⁷ teljesen kifosztanak az országot, hogy lehetetlen lenne, miszerint e segélycsapatok a magyarok költségén harcoljanak, a király szerény zsoldban részesíti majd őket.

7. Hogy a lengyel király, *respublica* és nép a magyarokkal örök barátságot ápoljon és mindkét részről tartózkodjanak az erőszakos cselekedetektől és egymásnak segítséget nyújtsanak, ennek érdekében Lubló várát a Lengyelországnak elzálogosított tizenhárom várossal ingyen, vagy ha másként nem lehetséges, a

Bautzen (városkapuján Mátyás király domborművével), Görlitz, Kamenz, Lauban, Löbau, Luckau, Zittau. Ma a terület egy része Lengyelországhoz tartozik.

¹³⁵ A latinban *conestablios* szerepel, a jelek szerint Vitnyédy nem csapattisztekre, hanem önálló sereg vezetésére alkalmas katonai vezetőkre gondolt.

¹³⁶ Vö. 13. jegyz.

¹³⁷ A kiadásbeli *Verum cum per inimicos quam auxiliares* helyett a kéziratban jól olvashatóan a nyelviileg helyesebb *Verum tum per inimicos quam auxiliares* áll (fol. 97rv).

zálogösszeg fejében, mely nem haladja meg a százezer német forintot, szolgáltatassák vissza a magyarok szabad rendelkezésére, a különféle határokat és a lengyelek által erőszakkal megszállt területeket barátilag adják vissza. Ezenfelül a keresztények közkereskedelme a két említett ország között legyen szabad.

8. Ha a magyarok közül bárkinek a javai a lengyel király vagy *respublica* által a korábbi évek során bármilyen jogcímen lefoglalásra vagy konfiskálásra kerültek, azokat vagy a maguk, vagy más, egyező értékű javak alakjában adják meg nekik, hogy a károsultak vagyonuk helyreállítása nyomán minél gyorsabban és lelkesebben vallják magukat elkötelezettnek a legkeresztényebb király felé.

9. A magyarok minden eszközzel azon fognak dolgozni és fáradozni, hogy Lubomirski, Lengyelország marsallja fiával együtt, mint minden rossz feje és gyutacsa Lengyelországban, s akadály a dicsőséges francia királyi vérből származó király megválasztásának, élve hatalmukba kerüljön. Azt, hogy mi legyen a sorsa, legkeresztényebb király határozná meg. Ám mégis azzal a törvényes feltétellel, hogy ne haljon erőszakos halált,¹³⁸ hanem ha úgy tetszene, fogságban tartatván haljon meg fiával (amennyiben nem tér észhez), ha fiával együtt egyáltalán nem maradhat életben.

10. Ha még bármi kívántatna mindkét részről, legyen szabad a fentiekhez hozzátenni, vagy azokból elvenni.

2. számú dokumentum

[Stubnya], 1666. április 5. körül¹³⁹

Tervezet [„*Proiectum*”] a tárgyalási szerződés pontjaira Franciaország királya és a magyarok között¹⁴⁰

A legkeresztényebb király az excellenciás úr, Guitri márki¹⁴¹ révén a néhai Zrínyi Miklós gróf úrnak és az ő révén ajánlotta a magyar nemzetnek legkegyelmesebben teljeskörű oltalmát. Jóllehet a balsors őt elragadta, mégsem véli úgy a magyar nemzet, hogy eme feléje irányuló jószágosság és az oltalomra való legkegyelmesebb hajlandóság a legkeresztényebb királyban kihalt és eltemetődött volna. Amint Isten után a legkeresztényebb király győztes fegyvereinek tulajdoníthatjuk

¹³⁸ A nyomtatásban megjelent (*ne violenta* az egyetlen (párizsi) kéziratban zárójel nélkül. Úgy tűnik, hogy szövegközlői interpretációjába Bogisich épp ellenkező jelentést kíván adni a mondatnak.

¹³⁹ Az irat keletkezésére, illetve interpretációjára lásd a teljes A „*Proiectum*” keletkezésének kontextusa és A „Wesselényi-féle *Proiectum*” (1666. áprilisi stubnyai program) című fejezetet. Az április 5. körüli datálás a többi stubnyai irat (vö. a főszövegben a 32. jegyz. után) keletzése nyomán.

¹⁴⁰ A kiadás, illetve a bécsi és párizsi lelőhely adatai: 6., 7. jegyz., valamint a főszövegben az 1241. oldal, illetve 34. jegyz.

¹⁴¹ Guy de Chaumont, marquis de Guitri (1641–1712).

szükségképpen, hogy nem veszünk el, hanem élünk, úgy fogja ezután megőrizni e népet, miként azelőtt megőrizte. Ha e meglévő maradékát a legkeresztényebb király nem [méltóztatik]¹⁴² oltalma alá fogadni és nem igyekszik a végső veszedelemtől megmenteni, vagy el kell pusztulnia,¹⁴³ vagy más, a keresztény világ számára kevésbé kedves eszközökhöz kényszerül majd folyamodni. Amiket azonban nem kíván követni, és nem gondolkodik azon sem, hogy felajánlásukat elfogadja, csak a keresztény világ és kiváltképpen a legkeresztényebb király el ne hagyja.¹⁴⁴ Mindezek felől a következő pontokat tárja elő:

1. Nagyon igaz az, hogy mindvégig attól az időtől kezdve, amikortól is a magyar nemzet elszenvedte az ausztriai kormányzatot, semmiféle szabadságaiban, privilégiumaiban és királyi diplomák feltételeiben nem lett megtartva. Erődítményei, várai, kastélyai, városai az országtól elszakításra kerültek, a királyság határai meggyengültek. Ennélfogva az ország régi törvényei szerint a hűtlensége bármiféle vétke nélkül szabad lehetősége és képessége nyílik az ellenállásra. Megvalósítására úgy a dalmátokat, horvátokat, szlávokat¹⁴⁵, erdélyieket, mint a havasalföldieket és moldvaiakat kész társaságába és szövetségébe fogadni, a törökök felől pedig éves adó fizetésével biztosítja magát, és minden lehetséges dolgot megkísérel, nehogy gyalázzal elessen s elveszen.

2. Saját biztonságára és szükségére kiváltképpen Felső-Magyarországon, úgymint a tizenhárom vármegyében található erődítmények és városok fognak szolgálni.

3. E szándéka megvalósítására a magyar nemzet a dalmátokkal, horvátokkal, szlávokkal, erdélyiekkel, havasalföldiekkel és moldvaiakkal együtt elegendőnek vélné tizenötezer lovas és ugyanennyi gyalogost a szükséges főtisztekkel együtt. A havi zsoldokat a legkeresztényebb király határozná meg és pénzekkel biztosítaná, s tapasztalt tiszteket, hadmérnököket és tüzéreket küldene, akiket saját költségén tartana. Az előkészületek megvalósításának költségeire pedig százezer tallért számoltatna le mihamarább Danzigon, Krakkón, vagy ha másként nem lehetséges, Bécsen keresztül.

¹⁴² Elliptikus szerkesztés, a vezérige *dignetur* hiányzik a latin szövegből.

¹⁴³ A kiadásban *pereundam*, a bécsi és a párizsi kéziratban egyaránt *pereundum*.

¹⁴⁴ Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a közlés Zrínyi Miklós titkos francia tárgyalásainak ugyan utólagos, de egyik legfontosabb adata. Vö. *Tóth F.*: Zrínyi és a franciák i. m. 296. Klaniczay Tibor következő sorai azonban nem igazolhatók a fentiek alapján. „Vitnyédy 1666-ban egy tervezetet adott át Grémonville-nek, amely szerinte azokat a szövetségi feltételeket tartalmazta, melyekben Zrínyi és Guitry márki, Coligny helyettese még 1664 nyarán, Bécsben megegyezett. Eszerint Lajos lenne a magyar király, akit Zrínyi mint kormányzó helyettesítene és francia sereggel felszabadítaná a török által megszállt területeket.” *Klaniczay T.*: Zrínyi i. m. 794.

¹⁴⁵ A latin szövegben *Sclavi* szerepel. Benczédi „szlovénnek” fordítja *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása i. m. 598). A felsorolás földrajzi irányát tekintve talán inkább a szerbekről lehet szó, mintsem a birodalmi Krajna tartományban élő szlovénekről.

4. A legkeresztényibb király amennyiben gyorsan békét tud szegni és cselekedni, az bizony jól leszen; ha pedig nem, a magyar nemzet fog szövetségeseivel kezdetet tenni, s eközben a legkeresztényibb király pénzekkel támogatja majd, végül a békét megtörve és fegyverre kelve folytatja a háborút. Békét a magyar nemzet és társai tudta és akarata nélkül nem fog kötni, s ha békekötésre kényszerül, azt mindkét fél egyetértő akaratával fogja megtenni.

5. És hogy ez a legjobb módon valósuljon meg, a legkeresztényibb király a saját, továbbá népe és konföderátusai nevében a magyar nemzettel és társaival kösön minden ellenséggel szemben akár bizonyos, akár örök időre szóló, egyaránt támadó, illetve védelmi szövetséget.

6. A legkeresztényibb király gondoskodni fog róla, hogy a magyar nemzet társaival együtt a közeli Római Birodalommal szövetségbe kerüljön, birodalmi társtag legyen, a Birodalom gyűlésein követi révén szavazati joggal rendelkezék, s kölcsönös segítségnyújtással védelmezzék egymást, mivel ez a királysága az egész kereszténység védőbástyája, az ország szabadságai, privilégiumai és királyi diplomái legyenek szentek és sérthetetlenek.

7. A koronától elszakított országok és tartományok, hogy visszatérjenek és semmi szín alatt ne kerüljenek később elidegenítésre, a legkeresztényibb király elő fogja mozdítani.

8. Ha a törökök háborítása nélkül véghez vihető, a saját és a hollandok követi által a Magyar Királyság helyzetét az adózást illetően a legkeresztényibb király meg fogja könnyíteni.

9. Hogy a lengyel nemzet is lépjen be e szövetségbe, amennyiben lehetséges.

10. A vele kötendő kapitulációk pontjai szerint a magyar nemzet szövetségeseivel együtt azzal ajánlja magát a védnökség viszonzására, hogy vagy a legkeresztényibb király egyik fiát vagy egy királyi vérből származó herceget, akit javasolni fog, az ország ősi szabadságai szerint szabályosan, törvényesen és szabadon királyává szándékozik választani. E király a megválasztását követően a vele kötendő egyezség pontjaival összhangban, a koronázás előtt adandó különleges levélben biztosítja az összes rendet, hogy a magyar nemzetet és társait ugyanezen pontoknak megfelelően privilégiumaiban és mind újabb, mind régibb szabadságaiban sértetlenül megőrzi.

11. Lengyelország marsallját, mint a legkeresztényibb király szándékai megvalósításának legfőbb akadályát, az élők közül kiiktatja.

12. A legkeresztényibb királyt azon óhaja kapcsán, hogy ő tudniillik a Birodalom legfőbb uralmára nem érdemtelenül törekszik, fegyvereivel és minden eszközeivel, melyekkel képes lesz, a magyar nemzet szövetségeseivel gondoskodóan támogatni fogja.

13. A legkeresztényibb királynak egy vagy két légiót fog adni katonaságából, úgy azonban, hogy viszonzásul ő saját katonáiból a magyar nemzet és szövetségesei hadserege számára ugyanannyit ad majd, akik a mi törvényeink szerint éljenek, miként a mieink is a legkeresztényibb király törvényei szerint fogják magukat viselni. Ha viszont a szükség úgy hozná, az egyik nép teljes hadsereggel áll majd a bajba jutott másik mellé és nyújt számára segítséget.

14. Jelen pontok biztosítására a magyar nemzet és övéi királyi hitet és szót fognak kapni, mely, ha az egész világ számára el is tűnne, a királynál mégis szentnek kell maradnia, s a magyar nemzet is szövetségeseivel hasonló biztosítékot fog nyújtani.

15. Jogában legyen akár az egyik, akár a másik félnek ezekhez hozzátenni vagy elvenni, ha az ügy a megvalósításig jutna. És mindezek felől a magyar nemzet igenlő vagy tagadó döntést vár majd, mivel a nemzet nyomorúsága nem tűr további haladékat. És e döntést pedig legfeljebb harminc napon belül [meg kell kapnia].

SOURCE CRITICAL REMARKS ON THE HISTORY OF THE WESSELÉNYI CONSPIRACY

By Péter Tusor

SUMMARY

The history of the estate-based oppositional movement that unfolded from the autumn of 1664 was reconstructed by the positivist scholarship (Pauler Gyula, 1876) on the basis of partially wrong chronology and faulty evidence. Thorough critical assessment of the available sources has been neglected ever since. The paper aims to fill this lacuna: the exploration of the despatches of the French ambassador to Vienna, Grémonville, has helped to identify the key document of the conspiracy, a draft titled *Proiectum ad ponenda Tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros*, consisting of fifteen articles. This draft, frequently misinterpreted in the historiography, was undoubtedly prepared at the gathering of Stubnya in early April 1666, as a prelude to the Wesselényi conspiracy. The reassessment of the traditional view of the early phase of the estates' movement began based on sources from the Vatican, namely the report of nuncio Spinola from November 1665, which shed new light on the participation of the ecclesiastical estate in the conspiracy. The comparative analysis of the available sources has determined that the policy pursued by the estates until the end of 1666 and the spring/autumn of 1667 reveals a more „responsible and professional” political thinking and a more widely-based „all-national” cooperation.

NYELVPOLITIKA ÉS ANYANYELVI MEGOSZLÁS BÁCS-BODROG VÁRMEGYÉBEN 1862-BEN

Miért éppen Bács-Bodrog?

Az uralkodói abszolutizmust felváltó októberi diploma kiadásával egy időben Ferenc József a reformok részeként egy, a magyar kancellárnak szóló, szintén 1860. október 20-ai királyi leirattal szabályozta a nyelvi-nemzetiségi viszonyokat.¹ A leirat által teremtett szabályozási környezet a nemzetiségi egyenjogúságról szóló, 1868. évi XLIV. törvénycikk 1868. december 24-ei hatályba lépéséig volt alkalmazandó,² a községi nyelv megállapításáról szóló 1862-es rendeletekkel kiegészítve. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy mennyiben érvényesültek e nyelvi szabályok a Schmerling-provizórium (1861. november – 1865. június) kezdetén a községekben, az államhatalom mennyiben törekedett azok végrehajtására és betartatására, illetve adta meg a lehetőséget a nyelvhasználati jogok érvényesítésére az ekkor központi irányítás alatt lévő, így nem választott tisztviselők által kezelt vármegyei közigazgatás egyes területein. Esettanulmányunk Bács-Bodrog vármegyét mutatja be. Azért esett a választás a Magyar Királyság nemzetiségi tekintetben egyik legszínesebb képet mutató törvényhatóságára, mert a későbbiekben ismertetendő országos felmérések során a rendelkezésre álló forrásaink szerint csak Bács-Bodrog és Máramaros vármegye küldött be a nyelvhasználati megoszlásra vonatkozóan az összes községre kiterjedő, népességre és a hatóságokra vonatkozó adatsort, az előbbiben pedig az ott élő szerbek révén a nemzeti öntudat előrehaladottabb fokán álló nemzetiség hétköznapi és hivatali nyelvhasználatát is elemezni tudjuk.

A korszakban a törvényhatóságok mellett a községek jelentették a nemzetiségi-nyelvi jogok biztosításának másik lényeges területét; a közéletben itt „ért le” a közigazgatás a legközelebb a lakossághoz, az állampolgárokhoz. Emellett azért is bírt a tárgykör különleges fontossággal, mert egyedül itt fordul(hatot) elő, hogy egy osztatlan közigazgatási egység lakosságának sok esetben teljes egynyelvűsége

¹ A királyi leirat szabályairól részletesebben lásd *Csernus-Lukács Szilveszter*: A nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozása Magyarországon és Erdélyben az októberi diplomától a nemzetiségi törvényig. In: *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Szerk. Nagy Noémi. Bp. 2020. 66–99.

² Magyar Törvénytár 1000–189. 1836–1868. évi törvénycikkek – Corpus Juris Hungarici. Szerk. Márkus Dezső. (Milenniumi emlékkiadás 8.) Bp. 1896. 490.

állt fenn. A községek nyelvhasználatának szabályozása így kiemelt helyet kapott az 1860. októberi nyelvrendeletben.

Az 1860-as királyi rendelet minden hatóságra nézve általánosan magyar ügykezelési és hivatalos (érintkezési)³ nyelvet írt elő, a községek és az egyének nyelvhasználatáról emellett speciális rendelkezéseket is tartalmazott. Ezek egyike szerint a városok és a községek községi, egyházi és iskolai ügyekben ügykezelési nyelvüket „szabadon választhatták”. A városok és községek belső ügykezelési nyelvükről tehát maguk dönthettek, arra nem a generálisan magyar előíró rendelkezés volt érvényes. A községnek szóló „rendeleteknek és parancsolatoknak” bármely hatóságtól a község ügykezelési nyelvén kellett születniük, azaz a királyi rendelet a választott nyelvhez való alkalmazkodást írta elő, azonban a községek felsőbb hatóságok felé küldött iratairól külön nem szólt. Bár feltételezhetően az uralkodói akarat arra irányult, hogy a községekkel való érintkezés mindkét irányban a községek választott nyelvén folyjon, a pontatlan megfogalmazás folytán a rendelkezés úgy is értelmezhető, hogy a községektől a járási hatóságok felé irányuló érintkezésre az általános, magyar nyelvet előíró rendelkezés vonatkozott. A királyi leirat továbbá az egyént illető nyelvi jogok maradéktalan érvényesülését, a közigazgatásnak az állampolgárhoz való nyelvi alkalmazkodását helyezte előtérbe; külön, az egyéni jogok keretében tárgyalja a lakosok nyelvi jogait (ide véve még politikusi, önkormányzati képviselői tevékenységük egy részét is), igen kiterjesztően szabályozva azokat, miszerint bárki a törvényhatósági vagy községi képviselőtestületekben, az országban divatozó bármely nyelven felszólalhatott, emellett bármely hatósághoz ugyanezen a nyelveken intézhetett beadványokat, amelyekre a választás szintén a beadvány nyelvén kellett kapniuk. A községeket illetően tehát szabadon választott ügykezelési, felsőbb hatóságoktól (járás) irányuló érintkezési nyelvet tett lehetővé az 1860-as nyelvrendelet, „lefelé” pedig alkalmazkodniuk kellett az egyén által választott (a vidéken elterjedt valamely) nyelvhez, mindkét irányban.

Adódik a kérdés, hogy kik választották a községi jegyzőt a községekben. Korabeli forrásokat, melyek egyértelművé teszik a lakosság befolyását a közigazgatásra, a „régí” községi törvény (1836. évi IX. tc.), az ideiglenes megyei hatósági törvény (1848. évi XVI. tc.) és az 1870-ig született ideiglenes szabályrendeletek

³ A hivatalos nyelv jelentette így az átfogó kategóriát, azon belül a belső hivatalos vagy ügykezelési nyelv az adott hatóság mindennapi működése során keletkező iratainak nyelvére, míg az ezen kívüli, szűkebb értelemben vett hivatalos nyelv a hatóság külső érintkezési nyelvére vonatkozott. Az 1860-as nyelvrendelet az „ügykezelési” („Geschäftssprache”), és „hivatalos” („Amtssprache”) nyelv terminológiát használja. Lásd *Deák Ágnes*: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben. *Történelmi Szemle* 4. (2019) 681–701., 698–699. Vö. *Beimel J. – Kozma Vazul*: Megyei Alkotmányos mozgalmak VII–VIII. Pest 1861. A kabineti irat egy ismert változata megtalálható: „A” jelzéssel „Hirdetmény” fogalmazvány a községekhez, 1865. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) D 191. Abszolutizmus kori iratok, M. kir. Helytartótanács, elnöki iratok (a továbbiakban: D 191.) 7976. III.1864.; *Edmund Bernartzik*: Die österreichischen Verfassungsgesetze. Leipzig 1906. 201–202.

jelentik. A községi közigazgatás az Andrássy-kormány 1867. februári felállításáig nem volt egységes.⁴ Források szólnak mind a községi jegyzők választásáról, mind a központi kormányzás (Helytartótanács, illetve annak alárendelt megyei helytartók) általi kinevezéséről is 1861 után.⁵ A községjegyzőknek azonban kinevezés esetén is bírnuk kellett a(z ekkor még külön képviseleti szerv nélküli) községi lakosság bizalmát is.⁶ Arról nincs adatunk, hány választott községi jegyző maradt hivatalban 1861 után, azonban egy bács-bodrog vármegyei község biztosan maga (gyűlése által) választotta jegyzőjét a provizórium idején is.⁷

Az uralkodói akarat és a nyelv⁸

1862 áprilisban indult meg a Helytartótanács akciója, hogy felmérje a vármegyei törvényhatóságok nem magyar vagy „vegyes” lakosságú községeiben a nyelvi

⁴ *Barta László*: A községjegyzői intézmény története Magyarországon II. Bp. 1882. 33.

⁵ 1870-ig a községi jegyző nem volt a község klasszikus értelemben vett tisztviselője. *Horváth Zoltán*: A községi önkormányzat és a parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. I–II. Bp. 1972. II. 601.

⁶ A végrehajthatlan 1859-es községi pátens részletesen rendelkezett községi képviselet felállításáról, azonban arra az 1870-es községi törvényig várni kellett. Lásd *Barta László*: A községjegyzői intézmény története Magyarországon I. Bp. 1882. 157., 161., 164.; *Alsó László*: A község jogállása. In: *Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből Némethy Károly születésének 70. évfordulójára és a magyar közigazgatás felszázados fennállása alkalmából*. Szerk. Mártonffy Károly. Bp. 1932. 221.

⁷ Más törvényhatóságok mind kinevezett, mind választott jegyzőre szolgáltak példát. Bács-Bodrogot illetően egy forrás arról számol be, hogy a német többségű Almás (németül Almasch, ma Bácsalmás) egy forrongás során elűzte jegyzőjét, holott az szükségtelen volt, mert lehetőségük lett volna a községgel kötött szerződését törvényesen felbontani. *Horváth Z.*: A községi önkormányzat i. m. 591.; *Sashegyi Oszkár*: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867, Iratok. Bp. 1959. 416. Az 1862-es bihari felmérés emellett utal rá, hogy „amennyiben Póti kizárólag magyar, Terebes egy jegyzőt tartani nem képes, magyar egyén is viheti a község ügyét” – ami arra utal, hogy legalábbis Biharban a jegyzőket központilag nevezték ki. A községi jegyzők nyelvismeretének kimutatása. Álmosd 1862. dec. 6. MNL OL D 191. 10055.III.182.

⁸ Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a forrásokra. Dányi Dezső statisztikai kiadványában említést tesz egy, a Helytartótanács 1862 januári körrendelete alapján a megyei kormányzók által végzett (az év februárjára várt) felmérésről, amely többek között a helységek jogállását, 1857-es népességszámát és „túlnyomó divatozó nyelveit” kérte megküldeni, de anyanyelvi vagy nemzetiségi adatokat továbbra sem. Túlnyomónak Dányi szerint azt a nyelvet kellett tekinteni, amelyet a lakosságnak több mint a fele „beszél”, ilyen többség hiányában „vegyesnek” kellett a lakosság nyelvét minősíteni. Az összeírásnak a levéltárakban nincs nyoma, de az 1863-as országos helységnévtár a szerző szerint ezen adatok alapján készült. *Dányi Dezső*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Készült a KSH Népszámlálás Módszertani osztályán. Bp. 1993. (<https://bit.ly/3kiVzke>, letöltés 2021. máj. 5.). E helységnévtárat a tanulmány alapjául szolgáló statisztikai összeírásokkal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy rendszertelen egyezéseket találunk a községek össznépességét illetően a vármegyékben; Bács-Bodrogon 93 egyező adat mutatható ki 20 eltérés mellett. *Emich Gusztáv*: B.-R.-A.-P.: Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, mint az 1863. év elején fennállott. Pest 1863. (<https://bit.ly/3lDV04a>, letöltés: 2021. máj. 5.). A szakirodalmi hivatkozásokban elterjedt rövidítés a kiadást kieszközölő négy tisztviselő nevét (Balajthy Imre, Reviczky Sándor, Aranyossy Sándor, Peöcz Elek) fedő. *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 19.

viszonyokat. Vármegyei választott szervek hiányában az azok élén álló megyekormányzók (Bács-Bodrog vármegyében a főispáni helytartó) feladata volt a lebonyolítás, akik a járást irányító szolgabíróknak delegálták a községek vizsgálatát. Pálffy Móric helytartó a körrendeletében az 1860-as nyelvrendelet megfelelő alkalmazásával indokolja a felmérést a községek szabadon választott ügykezelési nyelvére hivatkozva, hogy a felsőbb hatóságok tudhassák, utasításait milyen nyelven szövegezzék – a nyelvrendelet rendelkezéseinek megfelelően –, ezért kívánta a községek nyelvi viszonyait feltérképezni.⁹ A kormányzat nemcsak a közigazgatás jövőbeni – nyelvhasználati szempontból hatékonyabb – működésére gondolt, hanem egyúttal a nyelvrendelet addigi betartását is fel akarta mérni, azaz hogy a királyi leirat milyen mértékben jött „már addig alkalmazásba”, így a községben „lélekszám szerint divatozó” és az „alkalmazásba vett ügykezelési” nyelv felmérésére utasította a vármegyét.¹⁰

Bács-Bodrog vármegyében a felmérést „túlteljesítették” az adatszolgáltatók, ugyanis az 1862. június 3-án keletkezett kimutatás¹¹ a homogén magyar községekről is közölt adatokat, ami lehetőséget ad a nyelvi viszonyok és az állami politika teljes körű összehasonlítására a felmérést e célból elrendelő Helytartótanács mellett a történettudomány számára is. Így képet alkothatunk mindegyik járás, következésképp a vármegye népességének anyanyelvi megoszlásáról és az egyes ügykezelési nyelvek lakosságszámot érintő megoszlásairól is egy olyan időszakban, amelyről eddig nem állt adat a historiográfia és a statisztika rendelkezésre. Arról jelenleg nincs tudomásunk, hogyan születtek az adatok: a szolgabírók visszanyúltak-e az 1850-es népszámlálás adataihoz, vagy a községi bíróktól kértek aktualizált adatokat. Az is elképzelhető, hogy részben az 1857-es népszámlálás adatait használták fel a községek összlakosságát illetően (a jelenlévő vagy jogi/honos népességet tekintve, akár községenként eltérően),¹² de az anyanyelvi adatok semmiképpen sem származhatnak 1857-ből, mert akkor nem írták össze azokat.

Az 1862-es felmérés története nem szorítkozik a május-július folyamán felkültött lakosságszámra, illetve az anyanyelvi és községben divatozó nyelvek adataira. Az 1860-as rendelet ugyanis nem mindenhol oldotta meg a helyzetet, ezért az uralkodó ezen első helytartótanácsi felmérés után, 1862 július 27-én értelmiségi-ek memorandumára válaszul újabb rendeletben szabályozta a községek nyelvének meghatározását. Ugyanis a panaszok szerint a megyei hatóságok nem tartották be

az 1860. október 20-ai uralkodói rendelkezéseket. Ferenc József az Arad, Temes és Közép-Szolnok vármegyéből érkezett román panaszok nyomán döntötte el, hogy orvosolja a helyzetet.¹³ Az új rendelet hatálya a nem magyar lakosságú községek nyelvének meghatározására terjedt ki. Eszerint a már rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján kellett a községben azon nyelvet községi nyelvvé tenni, amelyet a többség használ. Vegyes ajkú községek esetén, amennyiben ezen döntés ellen panasz érkezik, a járási szolgabírónak kellett egyezséget kieszközölnie. Amennyiben ez sem sikerült, vagy alapos kétely támadt, hogy a község lakosainak akarata ettől eltérő, a megyei kormányzónak kellett megkísérelnie a közvetítést. Ha ez sem eredményezett „az érdekelteket megnyugtató egyezményt”, a község választópolgárai szavazással dönthettek az ügykezelési nyelvről. A lakosságnak még ezt követően is megvolt a joga, hogy a szavazás eredménye ellen fellebbezhessen.¹⁴ Az, hogy a községi nyelvet a helyi közösség határozza meg, az 1862-es rendeletnek csak „végső megoldása”, míg az októberi diplomához csatolt leirat még kizárólag annak kezébe adta az ügykezelési nyelv eldöntésének jogát. Ez a nyelvi jogok terén lévő visszalépés, „központi intervenció” is az 1860-as rendelkezés hiányos végrehajtására, diszfunkciójára utal, amennyiben nem szavazásra, döntésre, hanem elsősorban meglévő statisztikai alapra helyezte a községi nyelv meghatározását.

Az 1862-es nyelvrendeletet követően került sor a Helytartótanács második felmérésére az év őszén. Ennek közvetlen kiváltó oka egy, a nagyváradi rendőrigazgatóságtól érkezett hangulatjelentés volt, amely szerint a jegyzők nem értik a lakosság nyelvét.¹⁵ Pálffy Móric helytartó az első felméréshez viszonyítva egységesebb statisztikát várt el: október 14-én mellékelt sablon szerinti kimutatásra adott utasítást a községek jegyzőinek (írásbeli, illetve szóbeli) nyelvismeretét járások szerint listázandó, egy hónapos határidővel. Bács-Bodrog vármegye főispáni helytartója, Piukovits Ágoston november 11-én kelt kimutatásához csatolta a községekben „túlnyomólag divatozó nyelveket” is, az összevetés céljával, míg a júniusi első kimutatásban a községek és városok lélekszámát és nemzetiségi vagy nyelvi megoszlását tüntette föl.¹⁶ A forrásokban, így köztük az utasításokban, nem fejtették ki, hogy pontosan mit kell érteni „divatozó” vagy „túlnyomóan divatozó” nyelven (néhány későbbi népszámlálásokkal

⁹ Pálffy Móricz helytartó körrendelet-fogalmazványa a vármegyékhez. Buda, 1862. máj. 7. MNL OL D 191. 10 055.III.1862.

¹⁰ Uo.

¹¹ Piukovits Ágoston főisp. helytartó: kimutatása törvényesen egyesült Bács-Bodrog megyebeli községekben létező nemzetiségeknek és azokban divatozó nyelveknek lélekszám szerint. Zombor, 1862. jún. 3. MNL OL D 191. 10055.III.182.

¹² Lásd a 8. jegyz.

¹³ *Deák Ágnes*: Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. Századvég, újfolyam 2008. 4. sz. 51–77.; *Uő*: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. Magyar Kisebbség 14. (2009) 1–2. sz. 17–37.

¹⁴ A román és egyéb nem magyar ajkú községekben használandó hivatalos nyelv iránt július 27-ei legmagasabb határozat. Károlyi László és Beke Kálmán aláírásával leirat az uralkodó parancsából a helytartótanácsához. Bécs, 1862. aug. 20. (másolat). MNL OL D 191. 16521.III.1862.; *Deák Ágnes*: Kísérlet i. m. 699.

¹⁵ „Községi jegyzők nyelvismerete gyűjtőakta.” É. n. [1862]. MNL OL D 191. 19223.III.1862.

¹⁶ Piukovits Ágoston főispán helytartó: a vármegyebeli községi jegyzők nyelvismeretének kimutatása. Zombor, 1862. nov. 11. MNL OL D 191. 10055.III.182., itt: Anyanyelv és nemzetiség alfejezet.

ellentétben); az anyanyelvet azonban biztosan nem, hiszen azt emellett külön („nemzetiség”) szerepeltették a kimutatások. Álláspontom szerint a divatozó nyelv a község hétköznapi életében „érzékeltető”, a községbeliek által értett, egymás közt beszélt és írásban (kereskedelmi célú feliratok stb.) legtöbbször használt nyelv. Nem azonos tehát az 1863-as helységnévtárban szereplő „túlnyomó divatozó nyelvvel” (amelynek aszerint azt kellett tekinteni, amelyet a lakosságnak több mint a fele beszél), már csak azért sem, mert a helységnévtárban szereplő divatozó nyelvek sok eltérést mutatnak a vizsgált 1862-es statisztikában feltüntetettektől.¹⁷ Arra az értelmezésre, miszerint a divatozó nyelven a hétköznapi érintkezésben legtöbbször használt nyelv(ek)et értették, utal az is, hogy több községből két vagy három „túlnyomóan divatozó nyelvet” jelentettek a szolgabírák, beszélőit nem számszerűsítve, azaz településenként általában mérve.¹⁸ A vármegyéről készült kiterjedt statisztikai felmérés révén képet kaphatunk a tágabb értelemben vett vármegye szabad királyi városainak, járásainak és községeinek nemzetiségi (anyanyelvi) összetételén túl arról is, hogy a különböző anyanyelvekkel rendelkező, számos esetben kevert lakosság milyen nyelvet használt a hétköznapi hivatali érintkezésében. A tanulmány terjedelmi korlátaira figyelemmel azonban Bács-Bodrog járásonkénti (Felső, Közép, Alsó, Telecskai és Tiszai járások) és szabad királyi városokkénti (Újvidék [szerbül Novi Sad, németül Neusatz, ma Szerbia], Zombor [szerbül és németül Sombor, ma Szerbia] és Szabadka [szerbül Subotica, németül Maria-Theresiopel, ma Szerbia]) elemzését nem végezhetem el, itt a statisztikai adatokat vármegyei és vármegyei-szabad királyi városi összesítésben vizsgálom.

Módszertani nehézségek, az elemzés szempontjai

A két 1862-es felmérés adatait összevonva tartalmazó adatbázis statisztikai elemzésének alapját 15 adatsor képezi: a települések listája, azok lélekszáma, az azon belüli magyar, német, szerb, „dalmata”, „tót”, rutén és zsidó lakosság lélekszáma, a községekben használt („túlnyomólag divatozó”) nyelv, a települések ügykezelési nyelve, hivatalos nyelve, a községek jegyzőinek neve, valamint írásbeli és szóbeli nyelvtudásuk.

A településeket illetően az első, júniusi felmérés 114 helységet, míg a jegyzőkről és a divatozó nyelvekről szóló, novemberi 107-et tartalmaz. A járásokhoz nem számolt Baja rendezett tanácsú város mellett ugyanis a második kimutatásban nem

szerepelnek Zombor, Szabadka és Újvidék szabad királyi városok, azaz a városi törvényhatóságok adatai sem, hiszen igazgatásuknak nem volt része a községi jegyző. Az első felmérés emellett tartalmazott három pusztát is,¹⁹ amelyeket a második felmérés nem, elemzésünk során ezeket a megfelelő járásokba tartozóaknak tekintjük, a jegyzők nyelvismeretének vizsgálatakor azokat szintén figyelmen kívül hagyva.²⁰

Anyanyelv és nemzetiség

Piukovits Bács-Bodrogot illető júniusi adatszolgáltatása a „községekben létező nemzetiségeknek és azokban divatozó nyelveknek lélekszám szerinti” kimutatását tartalmazza,²¹ ami utal rá, bár nem dönti el egyértelműen, hogy anyanyelvi csoportokat vagy nemzetiségeket kíván-e számszerűen kimutatni. A számoszlopok jelölése „magyar”, „német”, „szerb”, „dalmata”, „tót”, „ruthen” és „zsidó”. Az első hat ebből jelölhet anyanyelvet és nemzetiséget is, míg a zsidót legfeljebb nemzetiségként használhatták az adatközlők. Emellett az is a számadatok „nemzetiségi voltára” utal, hogy a más vármegyéből érkező felmérések már csak a nemzetiségek lélekszám szerinti kimutatásáról szólnak, bár más adatközlőtől származnak. Az adatok eredetére is legfeljebb részlegesen tudunk következtetni. Az első modern, bár pontatlannak tartott, 1850-es (birodalmi) népszámlálás a nemzetiségi hovatartozásra kérdezett rá, nem pedig az anyanyelvre. A nemzetiségre ez után 1941-ig nem kérdezett rá Magyarországon végrehajtott országos népszámlálás, így pontos adatunk erről nincs. Az 1850-es katonai-közigazgatási népszámlálás Bács-Bodrog vármegyét illetően nem is tartalmaz külön adatsort – hiszen ideiglenesen megszünt a vármegye is –, csak a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságra mint egészre nézve összesítették a számsorokat. Az 1857-es népszámlálás ráadásul nem tartalmazott sem a nemzetiségre, sem a nyelvre vonatkozó kérdőpontot.²² Az anyanyelvi csoportok kimutatását tovább nehezíti, hogy a dualizmus korának csak a második (1880-as) népszámlálása kérdezett rá az anyanyelvre, a korszak első (1869-es) országos népszámlálása csak a felekezeti megoszlással kapcsolatosan szolgál releváns adatokkal

¹⁹ Borsod (ma Bácsborsód), Rasztina (ma Haraszti, szerbül Rastina, ma Szerbia) és Rogatica (ma Andrástelve, szerbül Gornja Rogatica, ma Szerbia) puszták. Járási besorolásuk alapja: *Emich G.: B.-R.-A.-P. i. m.; Fényes Elek: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* 2., 3. kötet. Pest 1837.

²⁰ Tekintve, hogy a három említett pusztát kizárólag magyar anyanyelvű lakossággal rendelkezett, tekinthetjük őket magyar divatozó nyelvű községeknek annak ellenére, hogy nem szerepeltek az azt listázó felmérésben, és hogy Rasztinánál magyar és német divatozó nyelveket rögzített az 1863-as helységnévtár. *Emich G.: B.-R.-A.-P. i. m.* 672.

²¹ Lásd 11. jegyz.

²² Azt csak Fényes Elek – utóbb sok statisztikusi kritikával illetett – vallásfelekezetek alapján korrigált becslése próbálta megadni. *Dányi D.: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m.* 66.; *Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.* Pest 1867. 11.

¹⁷ Lásd a 8. jegyz.; *Dányi D.: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m.* 18–19. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy Nógrád 1862-es adatközlői feltüntettek „divatozó” és külön „túlnyomó” nyelveket is, ám a kettő legtöbbször azonos volt. Kimutatás a nem magyar vagy vegyes nemzetiségi községeknek és pusztáknak. Balassagyarmat, 1862. aug. 21–22. Föllke Károly főjegyző. „Községi jegyzők nyelvismere-te gyűjtőakta.” É. n. [1862]. MNL OL D 191. 19223.III.1862.

¹⁸ Valószínűsíthetően a községi nyelv megállapításáról szóló 1862 júliusi királyi rendelet „többség használ” fordulatából következett a „túlnyomólag divatozó nyelv” kérdőpontja az ugyanazon év október-novemberében készült felmérésben.

(az 1857-eshez hasonlóan). Az összlakosságot illetően tehát az 1862 júniusi felmérés készítői kiindulhattak az 1857-es népszámlálás adataiból, hiszen az általunk vizsgált statisztika a községek közel négyötödét illetően azonos adatokat mutat a fentebb említett helységnévtárral, és az 1857-es népszámlálást is elsősorban a községek hajtották végre²³ – az eltéréseket a jelen lévő és honos/jogi népesség kategóriáinak következtelen használata is eredményezheti –, ám a nemzetiségi/anyanyelvi adatok eredetére ez továbbra sem ad választ. Amennyiben „felszorzást” alkalmaztak az 1850-es nemzetiségi adatokból az 1857-re elért összlakossági növekmény alapján, a „dalmata” elemet továbbra sem vehették 1850-ből.²⁴

Elemzésünk során az 1862-es nemzetiségi adatsorokat kezelhetjük anyanyelvi csoportokként is (a zsidóságot leszámítva), hiszen bár továbbra sem tudjuk, hogy a felmérés készítői a lakosság anyanyelvét vagy nemzetiségét kérdezték-e, esetleg az előbbit mérve nemzetiségként kezelték, azonban a felmérések célja a nyelvi viszonyok megismerése volt, hogy megfeleltethessék a közigazgatás „nyelvtudását” és nyelvhasználatát a lakosságéval, így vizsgálatunkkor anyanyelvi csoportokként is kezelhetjük a feltüntetett hat nemzetiséget. A felsorolt hat nemzetiséget illető megjelölés mindegyike egyébként (ügykezelési, jegyző által beszélt stb.) nyelveket is jelölt a júniusi és novemberi felmérésekben. Arad, Bars és Gömör szintén nemzetiségeket mutatott ki a nem magyar többségű községeikben, Temes felküldött kimutatása szinonimaként használja a nemzetiséget és a divatozó nyelveket felirata címében, míg a zsidók számát „izrael” megjelöléssel a „divatozó nyelvek” jelű számoszlopokba írja.²⁵ Temes mellett Bihar királyi biztosa „keverte” a nemzetiséget a divatozó nyelvvel, előbbi statisztikája megnevezéseként, utóbbi azon belül a szám szerinti oszlopok megnevezéseként.²⁶

A zsidókat illetően a Bács-Bodrogból küldött kimutatás olyan tekintetben egyedi, hogy az csak Temes vármegye kimutatásában szerepel még, ám ott nem minden községre vonatkozóan.²⁷ Egyedül Máramaros királyi biztosa széljegyezte a zsidó lakosság 1857-es számát, hozzátéve, hogy „az időről progresszív számíttatván egyes kimutatások szerint a szaporodás – mostmár (sic!) a zsidók itteni száma 20 000-re

²³ *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 11.

²⁴ Lásd Kik a magyarországi „dalmaták” alféjezet.

²⁵ Amely akár a jiddis nyelvre is utalhat. Kimutatás a nem magyar vagy vegyes nemzetiségi községekről, Aradi járás, 1862. jún. 11., kir. bizt.; 980. sz.; Kimutatás a nem magyar vegyes nemzetiségű községekről és az ott alkalmazásba vett ügykezelési nyelvről. Bars, 1862. jún. 4., Bars kir. Biztosa; Kimutatás a nem magyar vegyes nemzetiségi községekről és az ott alkalmazásba vett ügykezelési nyelvről. Romaszombat, 1862. jún. 17., Korcsku J. kir. bizt.; E megyében létező lélekszám szerinti külön nemzetiségi nyelveknek az egyes községekben divatozó nyelveknek megnevezésével. Temesvár, 1862. júl. 22. A fő- és alszolgabírói jelentésekből hyven bevezetett Ujfalusy Zsigmond megyei kiadó.

²⁶ Kimutatás a nem magyar vegyes nemzetiségi községekről és az ott alkalmazásba vett ügykezelési nyelvről. Nagyvárád, 1862. aug. 21. Hajdu Lajos főisp.

²⁷ Legalábbis a helytartótanácsi gyűjtőaktában rendelkezésre álló összesen 9 vármegyéből beküldött kimutatások alapján.

téteik. Azonban semennyiben egy nemzetiséghez sem tartoznak, s rájuk rovat nem létezik a fenti nemzetiségi kimutatásba be nem vezetettettek.”²⁸ A megjegyzésből arra is következtethetünk, hogy – legalábbis a zsidókat illetően – Bács-Bodrogban is az 1857-es adatokból következtek az 1862-es állapotra. A királyi biztos álláspontja pedig nemzetiségi hovatartozásukról (pontosabban nem tartozásukról) a Schmerling-provizórium konzervatív elitjének vélekedésére vezethető vissza, amely a(z 1867-ig) politikai jogokkal nem rendelkező zsidóságot ekkor nem tekintette a nemzet részének, Magyarország „klasszikus” nemzetiségeitől eltérően.²⁹

Kik a magyarországi „dalmaták”?

Bonyodalmat okoz a korszak kutatójának a római katolikus délszlávok azonosítása is. Az 1850-es népszámlálás a „kétség nélküli” horvátokat, Horvátország, illetve a Muravidék lakosait „horvát”-ként tünteti föl (nemzetiségként), míg a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság – így a későbbi Bács-Bodrog vármegye – területén élő délszlávokat szerbként. A nemzetiség megállapítását ekkor a háztartásfők nyilatkozatához kötötték.³⁰ Az ott élő bunyevác vagy dalmata lakosságot pedig a római katolikus valláshoz tartozók és a délszláv nyelvet beszélők metszete mutatja ki, azaz mindenki délszláv, aki nem ortodox vallású. Azonban e népcsoport behatárolása nehézségekbe ütközik. Az 1850-es népszámlálás során a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságban élő szerb nemzetiségűnek regisztrált délszlávok számából még az ortodox népesség számát sem vonhatjuk le,³¹ hiszen így a koronartomány relatív többségét alkotó román elem ortodox részével is csökkentenénk a szerbek számát. A német, illetve magyar lakosság számának levonása a római katolikus vallásúak összességéből sem célravezető, hiszen a német és magyar lakosság körében számolnunk kell protestáns vallásokat követőkkel is. A római katolikus délszlávok létszámát illetően így különös jelentőségük van az 1862-es statisztikai adatoknak, azok „dalmatjai” révén.³²

²⁸ Kimutatás a Máramaros megyében létező nemzetiségeknek lélekszám szerint, és a községekben divatozó ügykezelési nyelveknek. Jelzet nélkül, „Községi jegyzők nyelvismerete gyűjtőakta.” É. n. [1862]. MNL OL D 191. 1923.III.1862.

²⁹ Az e szellemben született 1863-as helytartótanácsi törvényjavaslat-tervezetről lásd *Csernus-Lukács Szilveszter*: Felirási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, 1862. Századok 151. (2017) 189–200. A témáról lásd még *Konrád Miklós*: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. Századok 154. (2020) 903–934.; *Prepuk Anikó*: Miért nem nyert képviselést az izraelita felekezet a dualizmuskori főrendiházban? Századok 154. (2020) 935–962.

³⁰ *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Bp. 2000. 67. A korszak felfogásáról a nemzetiség meghatározását, nemzetiség és anyanyelv kapcsolatát illetően lásd uo. 60–68.

³¹ Uo. 10. Elenyésző számú „horvát”-nak regisztrált mellett. *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 61.

³² A tanulmány tárgyát követő korszak módszertanát vizsgálva egyébként megállapíthatjuk, hogy a római katolikus délszlávokat illető nehézségek feloldása később is bonyodalmakba ütközik. Az 1880-as népszámlálás során hiába írták (vesszővel, nem kötőjellel) elválasztva a szerb és a horvát nyelvet, a

Fényes Elek Bács-Bodrog vármegye római katolikus délszlávainak lélekszámát az 1857-es statisztika „kiigazításakor” 40 393-ben állapította meg, mint „sokácokat” a vármegye tág értelemben vett területén.³³ Őket dalmát eredetűnek írja, kiknek bunyevác az exonímájuk („kiket bunyevácoknak is neveznek”), és „szívből lélekből buzgó magyarok”-nak tartják magukat.³⁴ Fényes Elek ezen utóbbi állítását alátámasztja az az 1861-es petíció, amelyet Zombor bunyevácai írtak a Helytartótanácsnak a szerbek és a római katolikus délszlávok, magyarok és németek között a városban kialakult politikai konfliktus során. Ebben magukat „római katolikus dalmaták”-nak nevezik, akik „a magyar hazának rendületlen hívei”. A szerbet és a dalmátot a szláv nyelv két dialektusaként említik – „ugyanazon egy nyelvet, a szlávot dalmata és szerb dialektusban” beszélőként –, magukat a szerbekkel „nemzeti és nyelvi” rokonságban állónak (azaz nem azonos nemzethez tartozónak), egyúttal „magyar nemzethez szító, vele élni-halni akaró”-nak nevezik – a nemzet fogalmát a dokumentumon belül is többrétegűen, többféle jelentéssel értelmezve. A szerbekkel politikai téren meglévő szembenállásukat is („a két rokon szlávelem közt legyőzhetetlen ellenszenv uralkodik”) azzal hangsúlyozták az iratban, hogy „a római katolikus dalmaták a Szerbvajdaságot jobban gyűlölik, mint az igazi magyarok”, eredetét pedig arra vezetik vissza, hogy a szerbek Belgrád és Szentpétervár, míg a „dalmaták” Pest felé tekintenek.³⁵

Így az 1862. évi első felmérésben szereplő „dalmata” anyanyelvű lakossággal azonosnak kell tekinteniünk a második felmérésben a „dalmata” mellett használt „sokác” megjelölésű csoportot is. A községi jegyző – bár nem ő, hanem a bíró volt a községi önkormányzat vezetője – tartotta a kapcsolatot a községbeliekkel, illetve ő készítette a felsőbb hatóságok felé indított iratokat, kvázi a „közigazgatás kapujaként”. A község írásbeli kommunikációjának felelőseként nyelvismerete kiváltképp releváns. Mivel a második felmérés alapján mindegyik jegyző „írta” a német nyelvet (és hét jegyző kivételével a magyart is), elemzésünkben a szerb nyelven író jegyzőt minden esetben a

statisztika egy számolási egységnek vette, kvázi szerbhorvát nyelvet használva, még Fiume esetében is. Még egy 1907-es képviselőházi horvát-szlavónországi szerb képviselő felszólalásakor érvek is elhangzottak a két nyelv azonossága mellett. *Cieger András*: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In: *A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra.* – Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura. Főszerk. Fodor Pál – Sokcević Dénes. Szerk. Jasna Turkalj – Damir Karbić. Bp. 2015. 426–435., 417.

³³ *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 64–70. Ez alatt érte a vármegye földrajzi területéhez tartozónak feltüntetett városi törvényhatóságokat is.

³⁴ *Fényes E.*: A magyar birodalom nemzetiségei i. m. 9.

³⁵ A petíció a városban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1860–1861-es megszüntetése után (az uralkodó december 29-ei rendeletével szüntette meg a különálló igazgatási egységet, a vármegyei hatóságok január-február folyamán alakultak meg) ismét fellángolt városvezetési vitákról szólt. Fényes hasonló megnyilvánulásokról ejt szót, ezekből a nemzeti hovatartozásra lehet következtetni (nem politikai jellegű petíciók kapcsán) a máramarosi románok és rutének, illetve trencsényi szlovák földbirtokosok részéről. *Fényes E.*: A magyar birodalom nemzetiségei i. m. 7.

római katolikus délszláv lakossággal szóbeli és írásbeli érintkezésre is képesnek tekintjük a latin ábécé ismerete révén. Ez azért is indokolt, mert a kimutatás nem tüntetett fel szerb és dalmát nyelven is beszélő jegyzőt, hanem csak az egyiket szerepeltették. Katymár és Monostorszeg (szerbül Bački Monoštor, ma Szerbia) esetében a második kimutatás például a túlnyomólag divatozó „dalmata” nyelv mellett a jegyző szerb írásbeli nyelvtudásával számolt, ami egyértelműen a jegyző cirill írásmódtudására utalt.

További módszertani megjegyzések

Mivel mind a két kimutatás a lakosság nemzetisége/anyanyelve, a divatozó nyelvek és a jegyző nyelvtudása alapján készült, külön problémát jelent a zsidó lakosság statisztikai besorolása a felmérésekben. Komoróczy Géza szerint a magyarországi zsidóság életében a héberrel és jiddissel történő nyelvváltás a reformkori magyar nyelvtörvényekkel párhuzamosan ment végbe németre és elsősorban magyarra.³⁶ Tömeges magyarosodásuk is éppen az 1860-as években vette kezdetét, ekkor tehát még jiddis, esetleg német anyanyelvű lakosságról beszélhetünk. Amennyiben a helyiek megélhetéséhez szükséges volt, értették a környezetük nyelvét is, így például a magyart.³⁷ Jelen tanulmányban a települések ügykezelési nyelve és a jegyző nyelvismerete szempontjából tehát úgy ítéljük meg a zsidók nyelvhasználati viszonyait, hogy: ha a jegyző a magyar vagy német nyelvet bírta, nyelvhasználati jogaik érvényesültek, míg szláv ügykezelési vagy jegyzői nyelv esetén azok hiányával számolunk – tekintettel részlegesen német anyanyelvűkre és a jiddis statisztikabeli hiányára. Emellett nem tartjuk elképzelhetőnek azt, hogy egy magyarul tudó jegyzőt vagy magyar ügykezelési nyelvet a magyarul nem tudó zsidó lakosságra tekintettel váltottak volna le a korszakban. Bár Fényes említ szlovák, szerb, rutén és román „nemzetiségű” zsidókat, az 1850-es népszámlálás magyar vagy német nemzetiségűeknek sorolta be a közösség tagjait.³⁸ Hasonlóan magyar vagy német nyelvtudást kell figyelembe vennünk az egyének hatóságok felé küldött beadványainak elemzésekor is.

Bács-Bodrog vármegye (1862-es állapot szerint) öt járása lakosságának nemzetiségi/anyanyelvi összetételét itt nem hasonlíthatjuk össze a divatozó, ügykezelési és a községi jegyző által ismert nyelvekkel járásonként, ahogy a három szabad királyi város elemzése is területi korlátokba ütközik. Lényegesnek tartom azonban az említett közigazgatási egységeknek legalább a nemzetiségi/anyanyelvi összetételét bemutatni, amely szemlélteti Bács-Bodrog vármegye nyelvi

³⁶ *Komoróczy Géza*: A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig. Pozsony 2012. 1052–1055.

³⁷ Az adatokért Konrád Miklósnak tartozok köszönettel.

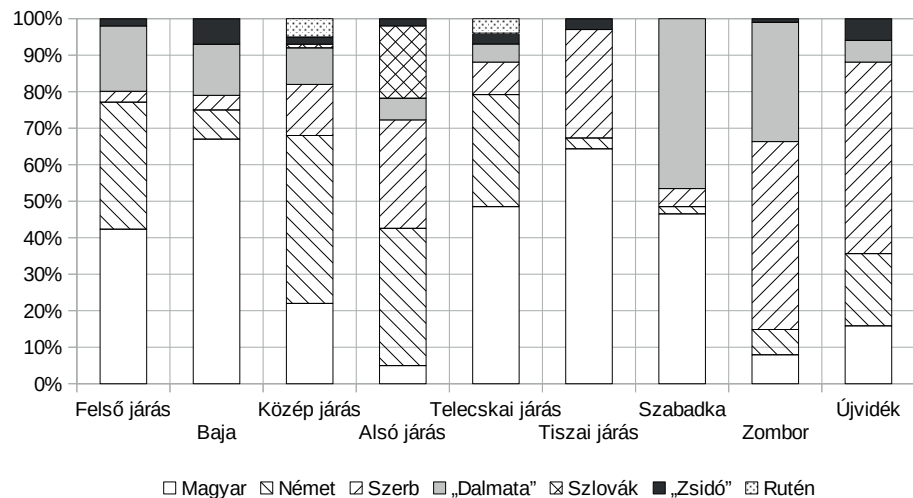
³⁸ *Dányi D.*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás i. m. 61.

sokszínűségét, és vizsgálhatóvá teszi egyes anyanyelvi csoportok területi eloszlását, illetve megmutatja a helyi többség-kisebbség viszonyrendszerét. (Az 1. táblázat, valamint az 1. és 2. ábra az itt leírtak szemléltetésére szolgál.)

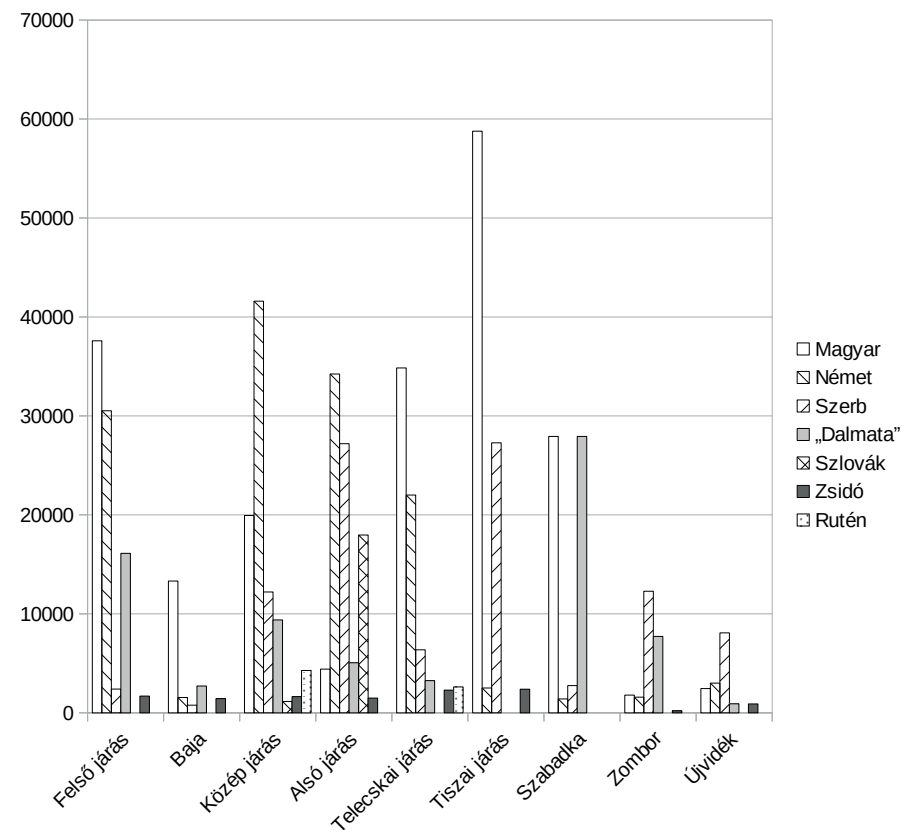
1. táblázat A provizorium „óriásjárásai” és városai Bács-Bodrogban és lakossági megoszlásuk (1862)³⁹

Közigazgatási egység (községei száma)	Összlakosság
Felső járás (26)	88 308
Közép járás (22)	90 183
Alsó járás (34)	90 356
Telecskai járás (16)	71 656
Tiszai járás (12)	90 945
A járások összesen	431 448
Baja	19 780
Bács-Bodrog vármegye összesen	451 228
Zombor	23 580
Újvidék	15 340
Szabadka	60 000
Bács-Bodrog (tágabb értelemben véve) összesen	550 148

1. ábra Többség és kisebbség a járások és városok nemzetiségei között

2. ábra Többségi és kisebbségi közösségek a járásokban és a városokban arányosan szemléltetve (1862)

Nemzetiségi megoszlás, ügykezelési nyelvek és a községi jegyzők

Bács-Bodrog népessége és a lakosság anyanyelvei

Az 1862-es statisztikákban rögzített adatok több összehasonlítást és következtetést is lehetővé tesznek. Elsősorban a felmérések népességszámra vonatkozó adatai töltenek be hiánypótló szerepet, ugyanis ez volt az első olyan kimutatás, amely Bács-Bodrog vármegyét, annak járásait és községeit nemzetiségi és nyelvi tagolódás szempontjából vizsgálta. Magyarország – s Bács-Bodrog – anyanyelvi megoszlásáról eddig csak 1880-tól voltak megbízható adataink, így az 1862-es

³⁹ A tanulmányban használt ábrák és táblázatok mindegyike a tanulmány alapját képező két forráson alapul, lásd 11. és 16. jegyz.

statisztika alkalmas arra, hogy ezt a „demográfiai űrt” Bács-Bodrogot illetően kitöltse, és időben tágabb visszatekintést, összehasonlítási alapot nyújtson.

A törvényhatóság területét 5 járás 110 községe és Baja rendezett tanácsú város, együttesen 111 település alkotta. A három szabad királyi város, Újvidék, Zombor és Szabadka népességszámában összevéve mintegy a legnépesebb, Tiszai járással ért fel. Amint a 2. táblázatból kitűnik, a vármegyében relatív többséget alkotott a magyar „elem”, melyet a szabad királyi városokkal együtt számítva is megőrzött. A legnépesebb kisebbség a vizsgált területeken a német volt, amelyet a szerb nemzet(iség) követett, míg a római katolikus délszlávok, a szlovákok, zsidók és rutének együttvéve a vármegye kevesebb mint egyötödét, a tágan vett Bács-Bodrognak (a szabad királyi városok népességével együtt számítva) pedig éppen egyötödét tették ki. Megállapítható emellett, hogy a tágan vett Bács-Bodrog lakosságának kicsivel kevesebb mint egynegyede élt városban; a szerb népesség aránya ehhez hasonló volt, a magyarok alig harmada, míg a „dalmatáknak” több mint fele volt városi lakos. A német, szlovák, zsidó és rutén lakosság zömmel falvakban élt. Emellett a vármegye 111 településéből 37 volt abszolút, míg 5 relatív német, 32 abszolút s 1 relatív magyar, 16 abszolút szerb, 10 abszolút és 2 relatív „dalmata”, 6 abszolút szlovák és 2 abszolút rutén többségű. A szabad királyi városok révén ez egy abszolút és egy relatív szerb többségű településsel egészült ki.⁴⁰

2. táblázat Milyen nemzetiségű volt, illetve milyen nyelveken beszélt Bács-Bodrog?

A vármegye (városaival és anélkül) népességének összesített kimutatása

	Az öt járás (110 község)	A vármegye (111 község Bajával együtt)	A tágan vett Bács-Bodrog (a vármegye, Szabadka, Zombor, Újvidék)
Összlakosság	431 448	451 228	550 148
Magyarok	155 563 (36,06%)	168 878 (37,51%)	201 043 (36,54%)
Németek	130 864 (30,33%)	132 409 (29,34%)	138 391 (25,16%)
Szerbek	75 438 (17,48%)	76 208 (16,89%)	99 319 (18,05%)
„Dalmaták”	34 082 (7,9%)	36 792 (8,15%)	73 346 (13,33%)
Szlovákok	19 116 (4,43%)	19 116 (4,24%)	19 116 (3,47%)
Zsidók	9 493 (2,2%)	10 933 (2,42%)	12 041 (2,19%)
Rutének	6 892 (1,6%)	6 892 (1,53%)	6 892 (1,25%)

⁴⁰ Szabadkán a felmérés szerint egyik csoport sem alkotott többséget a kimutatásban szereplő számtani egyenlőség miatt. Az 1862-es statisztika Szabadkát illetően minden bizonnyal becslésre hagyatkozott, amit az összlakosság tízezres kerekített száma (60 000), a magyar és a „dalmata” lakosság egyenlősége, valamint a városban mai napig jelen lévő tradicionális zsidó közösség kimutatásbeli hiánya mutat. Az 1863-ban kiadott országos helyiségnévtár 54 774 fős, míg az 1869-es eszmei időpontú népszámlálás 56 323 fős összlakosságot mutatott ki, emellett ez utóbbi szerint 1331 fős zsidó lakossággal rendelkezett a város. *Emich G.*: B.-R.-A.-P. i. m. 724.; A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest 1871. (<https://bit.ly/3nK7oSK>, letöltés 2020. aug. 5.) (a továbbiakban: Cenzus 1887) 56.

A nyelvek elterjedése anyanyelvként, divatozó és ügykezelési nyelvként

Bács-Bodrog hat nyelvének elterjedését fentebb népcsoportonként (anyanyelvi csoportonként) szemléltettem. A felmérések alapján a nemzetiségi megoszlásnál kevésbé tarka képet mutatott a divatozó nyelvek elterjedése, melyek nyelvhasználati-nyelvismereti szempontból mintegy homogenizálták egy-egy község lakosságát – ha nem is minden lakos ismerte azt. A vármegye 110 községéből 103-nak egy divatozó nyelve volt, 7 település esetében jelentettek egynél több divatozó nyelvet a felmérések készítői:⁴¹ öt község esetében kettő, Bikityen (ma Bácsbokod) és Felsőszentivánon három divatozó nyelvvél számolhatunk. A térség ügykezelési nyelveinek összegzését lentebb végzem el, a lakosság politikai érdekérvényesítő erejének elemzése során.

A vármegye lakosságának 35,5%-a a 30 kizárólag magyar „túlnyomólag divatozó nyelvű” községben élt. Ezen településcsoport lakosságának 78,77%-a volt magyar, 2,93%-a zsidó, további 7,84%-a német, 7,68%-a szerb és 2,77%-a „dalmata”. A magyar volt az ügykezelési nyelvek terén is a legelterjedtebb: a vármegye lakosságának 40,33%-át tömörítő 35 községe (29 abszolút, 1 relatív magyar, 2 relatív „dalmata”, 2 relatív és egy abszolút német többségű), a tágan vett Bács-Bodrog 43,98%-a magyar ügykezelési nyelvű település lakosa volt.⁴² A magyar ügykezelési nyelvű községek lakosságának 77,16%-a volt magyar, 7,7%-a német, 6,89%-a szerb és 4,9%-a „dalmata” volt, míg 3,35%-a zsidó a vármegyében, míg a városi törvényhatóságokkal együtt számolva 69,57%-a magyar, 3,67%-a német, 6,32%-a szerb, 15,23%-a volt „dalmata”, 2,52%-a zsidó a csak magyar ügykezelési nyelvű településeknek.

A járások második legelterjedtebb nyelve a divatozó nyelvek tekintetében is a német volt; bár szám szerint e nyelv divatozott a legtöbb (37) községben, azok lakossága a járásokban élőknek „csak” a 28,35%-át tömörítette. Az itt élő népesség 82,85%-a volt német, 5,88%-a magyar, 3,97%-a szerb, 5,19%-a „dalmata” és 2,11%-a zsidó. A német volt a második leggyakrabban használt ügykezelési nyelv is: 30 abszolút és 1 relatív német többségű község használta azt kizárólagosan. Ez a járások összlakosságának több mint egyötödét érintette. Ezen lakosság

⁴¹ A szabad királyi városok, valamint Baja és a puszták esetében a statisztika nem tért ki a divatozó nyelvre, a három anyanyelvi tekintetben teljesen homogén lakosságú pusztát illetően ugyanakkor vélelmezhetjük a divatozó nyelvet. A divatozó nyelveket illető %-os számítás alapjául így a vármegyét Baja nélkül számolom.

⁴² Az ügykezelési nyelvek terén a magyar és a délszláv nyelvek esetén a számítást a szabad királyi városokkal és Bajával kiegészülve célszerű végezni, ahol a városi hatóság az említett nyelveket használta, vagy törekedett annak használatára. A német ügykezelési nyelv nem merült fel egyik város önkormányzatában sem, így annak csak a községek terén van relevanciája, hogy megállapítsuk, azok hány %-a használta azt ügykezelési nyelvként.

86,46%-a volt német, 5,2%-a szerb, 4,24%-a magyar, 3,18%-a „dalmata” és 1,89%-a zsidó.

22 községben divatozott a vármegye harmadik legelterjedtebb nyelve, a *szerb*. A járások lakosságának 16,6%-a élt ilyen településeken, kiknek 65,28%-a volt szerb, 8,97%-a magyar, 12,88%-a német, 3,1%-a „dalmata”, 8,41%-a szlovák, elenyésző része rutén és 1%-a zsidó. A szerb 13 abszolút szerb (köztük Újvidék) és 1 abszolút „dalmata” többségű község ügykezelési nyelve volt kizárólagosan, melyek lakossága Bács-Bodrog összlakosságának 10,51%-át tette ki. Ehhez a nép-tömeghez 69,93%-nyi szerb, 11,08%-nyi magyar, 10,78%-nyi német, 3,15%-nyi szlovák, 2,88%-nyi „dalmata” és 2,17%-nyi zsidó tartozott.⁴³

Nyolc község, a vármegye lakosságának 5,57%-a használta a „*dalmata*” divatozó nyelvet kizárólagosan. Ezen községek lakosságának 70,1%-a volt „dalmata”, 10,2%-a magyar, 16,8%-a német, elhanyagolható számban szerb és szlovák, illetve 2,2%-a zsidó. Kizárólagos ügykezelési nyelve már csak a 6 abszolút „dalmata” többségű községnek volt, ahol a térség lakosságának 3,29%-a élt. A községcsoportot 70,35%-ban „dalmaták”, 17,19%-ban német, 9,25%-ban magyar, 2,64%-ban zsidó, 1,4%-ban szerb és elhanyagolható mennyiségben szlovák népesség lakta.⁴⁴

A vármegye lakosságának 3,51%-át tömörítő 4 községében divatozott kizárólagosan a *szlovák* nyelv; az ott élők 85,77%-a volt szlovák, 8,05%-a magyar, 4,47%-a szerb, jelentéktelen számú német mellett, és 1,28%-a izraelita. 3 abszolút szlovák többségű településen volt csak szlovák az ügykezelés nyelve, ez a vármegye lakosságának 2,3%-át fedte le, 92,6%-os szlovák, 5,5%-os szerb, 1,28%-os zsidó lakossággal, elhanyagolható német kisebbség mellett.

A korabeli statisztikákban sokszor „orosz”-ként jelölt *rutén* nemzetiség két községében, Kucorán (szerbül Kucura, ma Szerbia) és Keresztúron (ma Bácskeresztúr, szerbül Ruski Krstur, ma Szerbia) divatozott, amelyek a vármegye lakossága egy ötvenedének adtak otthont. Az ott élők 76,28%-a volt rutén, rajtuk kívül más szláv népesség nem élt a két községben: további 8,31%-a volt magyar, 14,31%-a német és 1,1%-a zsidó. Rutén ügykezelési nyelve csak a törvényhatóság lakosságának alig 1%-át kitevő Keresztúrnak volt, amely 96,63%-os rutén többséggel rendelkezett, 2,82%-os magyar és elhanyagolható zsidó kisebbségek mellett.

A vármegye lakosságának csaknem egyhuzadát tömörítő 3 községben divatozott a *magyar* és a *szerb* nyelv egymás mellett. Ezen községeknek 52,6%-a volt magyar, 44,4%-a szerb anyanyelvű és 3%-a zsidó. A nyelvpár további 4 község

(3 abszolút magyar és az abszolút szerb többségű Tiszaföldvár [ma Bácsföldvár, szerbül Bačko Gradište, ma Szerbia]) községi ügykezelési nyelve volt, azok a vármegye lakosainak 5,55%-át⁴⁵ tették ki. Ezekben 52,94%-nyi magyar többség mellett 44,2%-nyi szerb, 2,76%-nyi zsidó és kevés német élt.

A vármegyei népesség 1%-át sem kitevő Obrovácon (ma Boróc, szerbül Obrovac, ma Szerbia) szinte egyenlő arányban (50,04% – 49,76%) élő *németek* és *szerbek* anyanyelvei divatoztak, ami az elenyésző számú zsidó lakosságnak is megfelelt. Ügykezelési nyelvként e kettőt 3 abszolút szerb és 2 abszolút német többségű község használta, melyek népessége a vármegye lakosságának 3,43%-a volt. A szerb többség (61,35%) mellett ez német (36,24%), magyar (5,08%), zsidó (4,25%) és szlovák (2,93%) lakosságot jelentett.

A két divatozó nyelvvel jellemzett községek közé tartozott még a vármegye lakosságának 1%-át kitevő Nemesmilitics (szerbül Svetozar Militić, ma Szerbia), ahol az 54,56%-ot kitevő *magyar* és a 43,3%-os „*dalmata*” népesség anyanyelvei divatoztak, amiket 2%-os zsidó lakosság egészített ki. Ezen nyelvpár ügykezelési nyelvként máshol nem szerepelt, míg a következő nyelvpárok csak egyes községek ügykezelésében fordultak elő. „*Dalmata*” mellett használt *német* ügykezelési nyelvet az abszolút „dalmata” többségű Bács (szerbül Bač, ma Szerbia) és a relatív német többségű Bajmok (ma Szerbia), a vármegyei népesség összesen alig 2%-a. A két község 52,74%-os „dalmata” többséggel, 43,82%-os német, 2,2%-os zsidó, 1,24%-os magyar és elhanyagolható szerb népességgel rendelkezett. *Magyar* és *német* nyelvet használt a helyi közigazgatásban 6 (5 abszolút német és 1 abszolút rutén többségű) község, amelyek lakossága a vármegye népességének 6,73%-át alkotta. 69,59%-os német többség mellett ez 11,09%-nyi „dalmatára”, 8,86%-nyi magyarra, 7,82%-nyi ruténra és 2,64%-nyi zsidóra tagolódott. A *magyar–szlovák* községi igazgatási nyelvű Bácsújfalú (szerbül Selenča, ma Szerbia) lakossága a vármegye népességének 1%-át sem tette ki, a községet 56,01%-os szlovák többsége mellett, 44,7% magyar és maréknyi zsidó lakos alkotta.

Bács-Bodrog vármegye három párhuzamosan használt nyelvre is szolgáltatott példát mind a hétköznapi nyelvhasználat, mind az ügykezelési nyelv terén. Három divatozó nyelv a vármegye lakosságának 1,6%-át tömörítő Bikityet és Felsőszentivánt jellemezte, ezek mindkét községben a csaknem egyensúlyban lévő *magyar*, *német* és „*dalmata*” népesség (37,19% – 24,64% – 36,57%) anyanyelvei voltak, kiket 1,6%-ot kitevő zsidó lakosság egészített ki. A három nyelv egymás mellett községi ügykezelési nyelvként ugyanakkor csak a vármegyei lakosság 1%-át kitevő Szontán (magyarul Szond, szerbül Sonta, ma Szerbia) került

⁴³ A városi törvényhatóságokat hozzászámítva a térség lakosainak 10,51%-a élt szerb ügykezelési nyelvű településen, a szerbek aránya így az érintett települések összlakosságán belül már csak 69,93% volt a 11,08% magyar, 10,78% német, 2,88% „dalmata”, 3,15% szlovák és 2,17% zsidó lakos mellett.

⁴⁴ Az ügykezelési nyelvként kizárólagosan „dalmatát” használó települések lakosainak aránya azonban a szabad királyi városok figyelembevételével 3,29%-ra csökken.

⁴⁵ A szabad királyi városok népességét is hozzászámolva ez az arány 5,53%.

bevezetésre, ahol 81,97%-os „dalmata” többség mellett 11,32%-nyi magyar, 4,8%-nyi német, 1,52% zsidó és elenyésző szerb élt.

Háromnyelvű, *magyar–német–szerb* községi ügykezeléssel még a vármegye lakosságának alig 1%-át kitevő Óverbász (szerbül Stari Vrbas, ma Szerbia) rendelkezett, lakosságának 52,91%-a volt szerb, 33,7%-a német, 6,8%-a rutén és mindössze 3,9%-a magyar és 2,8%-a zsidó.

Szerb és *szlovák* ügykezelési nyelve volt a vármegye népességének 1,6%-át alkotó, abszolút szlovák többségű Kulpinnak (ma Szerbia) és Pivnicának (magyarul Pincéd, szerbül Pivnice, ma Szerbia), ahol 52,3%-os szlovák többség mellett 42,02%-nyi szerb, 3,33%-nyi magyar és elhanyagolható német és zsidó lakosság élt. A *szerbet* a „*dalmatával*” párosítva a vármegyében az abszolút „dalmata” többségű Bogyán (szerbül Bođani, ma Szerbia) használta belső közigazgatásában (751 lakosának 58,59%-a volt „dalmata” és 40,61%-a szerb, elhanyagolható zsidó kisebbség mellett). Az abszolút szerb többségű Zomborral kiegészülve a szerb és „dalmata” ügykezelési nyelvű településen élők már Bács-Bodrog 4,42%-át alkották, 33,53%-uk volt „dalmata” és 51,73%-uk szerb, 7,36% magyar, 6,5% német az elhanyagolható számú zsidó mellett.

Az egyes nemzet(iség)ek a divatozó és az ügykezelési nyelvek használati terében

Annak vizsgálata, hogy a vármegye egyes anyanyelvi csoportjai milyen „divatozó nyelvi” közegekhez tartoztak, betekintést nyújt a térség népcsoportjainak hozzávetőleges idegennyelv-ismeretének lehetőségeibe, így egyes közösségek nyelvelsajátítási hajlandóságára is, illetve magyarázatot adhat az ügykezelési nyelv és a községbeliek anyanyelvének eltérésére (amennyiben az ügykezelési „legalább” a divatozónak megfelelt). A tematikai áttekinthetőség végett érdemes ugyanitt tárgyalni azt is, hogy az adott nyelvi közösségek milyen ügykezelési nyelvű településeken éltek.

A 70 Bács-Bodrog vármegyei településen jelen lévő *magyar* anyanyelvű népesség 88,42%-a élt olyan községben, ahol a magyar nyelv (is) divatozott,⁴⁶ 4,62%-a német, 4,13%-a szerb, 1,58%-a „dalmata”, míg alig 1%-a szlovák vagy rutén divatozó nyelvű község lakosa volt. A vármegyei magyarság 93,6%-a élt viszont olyan településen, melynek a magyar legalább az egyik ügykezelési nyelve volt, a szabad királyi városokat is figyelembe véve ez az arány 87,71%.⁴⁷

⁴⁶ Ezen „saját” divatozó nyelv kategóriájában élő magyar népességet egésznek véve 87,07%-uk községében kizárólagosan a magyar, 1,73%-ukéban a „dalmata”, 8,7%-ukéban a szerb, míg 1,87%-ukéban a „dalmata” és a német mellett volt a magyar nyelv hétköznapi használatban.

⁴⁷ Maradékuk 2,32%, illetve 1,94%-ban csak német, 2,34%, illetve 3,19%-ban csak szerb, 1,74%-uk, illetve 1,64%-uk csak „dalmata”, német-„dalmata”, szerb-„dalmata”, csak rutén vagy szerb-szlovák ügykezelési nyelvű településen élt a vármegye szűkebb, illetve tágabb területének népességére vetítve.

A 74 vármegyei települést lakó *német* közösség 79,67%-a élt német vagy egyebek mellett német divatozó nyelvű településen,⁴⁸ 9,18%-a magyar, 7,05%-a szerb, 3,09%-a „dalmata” és elenyésző része rutén, illetve szlovák divatozó nyelvű községben. A közösség 84,52%-a élt német (kizárólagosan vagy egyéb nyelv mellett) ügykezelési nyelvű községben,⁴⁹ a három városi törvényhatósággal együtt számolva viszont már csak 80,87%-uk.⁵⁰

A vármegye 52 települését lakó *szerbek*nek már csak háromnegyede mondhatta el magáról, hogy szerb (vagy többek között szerb) divatozó nyelvű községben él,⁵¹ míg 15,6%-a élt magyar, 6,44%-a német és jelentéktelen része szlovák vagy „dalmata” divatozó nyelvű községben. Emellett 76,2%-uk élt szerb ügykezelési nyelvű településen, 23,8%-uk idegen, zömmel magyar nyelvűben.⁵² A szabad királyi városok ilyen értelemben javítottak az arányon: a szerbek 78,97%-a élt szerb ügykezelési nyelvű településen, köztük Zomborban és Újvidéken.⁵³

A vármegyében a „*dalmatáknak*” 62,4%-a használhatta anyanyelvét divatozó nyelvként is,⁵⁴ 18,61%-uk német, 12,47%-uk magyar és 6,5%-uk szerb divatozó nyelvű település lakosa volt. Bács-Bodrog bunyevác kisebbsége a vármegye 23 községe és a három szabad királyi város között oszlott meg. A járások és Baja „dalmatái” az összes nemzetiség közül a legkisebb arányban, 56,46%-ban éltek anyanyelvüknek megfelelő ügykezelési nyelvű községben.⁵⁵ A magyar ügykezelési nyelvű Szabadka jelentős számú „dalmata” lakossága azonban még jobban

⁴⁸ A német divatozó nyelvű községek németjeinek 97,19%-a mondhatta el magáról, hogy településén kizárólagosan a német divatozik, maradékuk esetében a szerb, illetve a magyar és „dalmata” mellett divatozott.

⁴⁹ 9,4%-uk kizárólagos magyar, 2,44%-uk kizárólagos szerb és 2,35%-uk kizárólagos „dalmata” ügykezelési nyelvű községben lakott, míg alig több mint 1% élt szerb-szlovák, csak szlovák, illetve magyar-szerb ügykezelési nyelvű községben.

⁵⁰ Ezek a városok német ügykezelési nyelv hiányában értelemszerűen csak a számukra idegen ügykezelési nyelvű településen lakó németek arányát növelték 19,13%-ra Bács-Bodrogban: így a németek 9,4%, illetve 11,14%-a kizárólagos magyar, 2,44%, illetve 4,51%-a kizárólagos szerb, 2,35%-a kizárólagos „dalmata”, elenyésző részük pedig szlovák, szerb-szlovák, magyar-szerb vagy szlovák ügykezelési nyelvű településen élt a vármegyében, illetve a három szabad királyi városban.

⁵¹ Az itt élők 82,23%-a kizárólag szerb nyelvet használó, míg maradékuk magyar és szerb divatozó nyelvű község lakosa volt.

⁵² A vármegyei szerbek 15,43%-a kizárólagos magyar, 6,37%-a kizárólagos német, míg elenyésző számuk kizárólagos szlovák vagy „dalmata”, illetve német-„dalmata” és magyar-német-„dalmata” ügykezelési nyelvű településen élt.

⁵³ 16,44%-uk, illetve 15,39%-uk viszont kizárólagos magyar, 6,37%-uk, illetve 4,89% kizárólagos német, elenyésző részük pedig kizárólagos „dalmata”, német-„dalmata” és magyar-német-„dalmata” ügykezelési nyelvű településen élt Bács-Bodrog szűkebb, illetve tágabb értelemben vett területén.

⁵⁴ 79,27%-uk kizárólagosan „dalmata” divatozó nyelvű község lakosa volt, míg 8,87%-uk magyar és „dalmata”, 11,86%-uk pedig magyar-német-„dalmata” divatozó nyelvű településen élt.

⁵⁵ 16,89%-uk kizárólagos magyar, 15,62%-uk magyar-német, 8,08%-uk, német, míg 2,05%-uk szerb ügykezelési nyelvű községben lakott.

eltolta ezeket az arányokat: a szabad királyi városokat is számítva ugyanis a bunyevácoknak csupán 38,84%-a élt „dalmata” ügykezelési nyelvű településen.⁵⁶

A vármegye 13 községét lakó *szlovákok* 67,9%-a volt szlovák, 31,5%-a szerb, míg jelentéktelen része „dalmata” divatozó nyelvű község lakosa. Az ügykezelési nyelv tekintetében a magyar és a zsidó után a legjobb helyzetben lévő kisebbség a szlovák volt: 87,52%-uk élt a 6 kizárólagosan szlovák vagy szlovák és egyéb ügykezelési nyelvű községben.⁵⁷

A vármegye szinte összes, 104 települését lakó *zsidók* esetében (10 933 fő, a vármegyei lakosság 2,52%-a) 83,89%-ukról mondható el, hogy olyan községben élt, ahol a német és/vagy a magyar nyelv is divatozott, 7,64%-uk szerb, 5,54%-uk „dalmata”, míg 1,92%-uk szlovák és elenyésző részük rutén divatozó nyelvű település lakosa volt. 90%-uk magyar és/vagy német ügykezelési nyelvű településen élt.⁵⁸ A szabad királyi városok rontottak a zsidókat illető nyelvi arányon: a tágan vett vármegye 12 041-es (2,19%) zsidó lakosságának 81,78%-a élt magyar és/vagy német ügykezelési nyelvű településen.⁵⁹

A *rutén* népesség kiugróan magas aránya, 96,52%-a használhatta anyanyelvét a hétköznapiakban, maradékuk szerb divatozó nyelvű település lakosa volt. A vármegye legkisebb közösségét alkotó rutének a „dalmatáknál” csak kevéssel kedvezőbb arányban laktak a 3 olyan településen, amely használta nyelvüket ügykezelési nyelvként; egyetlen község, a rutének 62,03%-ának otthont adó Keresztur használta azt kizárólagosan.⁶⁰

Helyi domináns nyelvi közösségek

Arra, hogy eldöntsük, mekkora lakosságarányt „kellett” egy nemzetiségnek elérnie ahhoz, hogy anyanyelve községi ügykezelési legyen, a települések egyenkénti vizsgálata adhat választ. Terjedelmi korlátok miatt ezt nem végezhetjük itt el, de rendszerszerű következtetések levonásával szemléltethetjük a községi kisebbségek

⁵⁶ Többségük (16,89%, illetve 50,23%) lakóhelye a belső ügykezelésben kizárólag magyart használt, 9,16%, illetve 4,41%-uk magyart és németet, míg 2%-uk szerbet a vármegye, valamint Bács-Bodrog tágan vett területén.

⁵⁷ 9,53%-uk kizárólagos szerb, 2,37%-uk szerb–német és maradékuk kizárólagosan „dalmata” ügykezelési nyelvű településen lakott.

⁵⁸ Maradékuk kizárólagosan „dalmata” (3,81%), kizárólagosan szerb (3,27%) vagy kizárólagosan szlovák (1,45%), kevesebb mint 2%-uk pedig szerb–„dalmata”, szerb–szlovák és kizárólagosan rutén ügykezelési nyelvű települést lakott.

⁵⁹ 3,27%, illetve 10,44%-uk kizárólagos szerb, 3,82%-uk kizárólagos „dalmata”, 1,73%-uk szerb–„dalmata” (szinte csak Zomborban), alig 1-1%-uk szlovák, szerb–szlovák és rutén ügykezelési nyelvű településen élt a vármegye szűkebben, illetve tágabban vett területén.

⁶⁰ A szintén rutén többségű Kucorán, ahol népességük egyharmada lakott, magyar és német ügykezelési nyelv volt alkalmazásban, míg a rutének 3,48%-át tömörítő Óverbászton magyar, német és szerb.

politikai érdekérvényesítő erejét. Bács-Bodrog 90 településén egy, 22-ben kettő, míg két községben három ügykezelési nyelv volt alkalmazásban 1862-ben.

Az egynyelvűek közül 81 esetben az abszolút többség, Csonopla (magyarul Csonoplya, szerbül Čonoplja, ma Szerbia) és Sztanisics (magyarul Őrszállás, szerbül Stanišić, ma Szerbia) esetében a relatív többségi (és egyben a túlnyomólag divatozó) nyelvet követte a községi ügykezelési nyelv. Hét olyan község bukkan fel a felmérésben, ahol nem a lakosság többségének nyelve volt az egyedüli községi nyelv, érdemes ezen nyelvi tekintetben domináns kisebbségek eseteit külön tanulmányozni. Veprovácon (magyarul Veprőd, szerbül Krušćić, ma Szerbia) az 54,58%-os német többség (és divatozó nyelv), illetve a 42,28%-os magyar kisebbség ellenére lett magyar a kizárólagos ügykezelési nyelv, míg Matevicsen (magyarul Mátételke) a „dalmaták” mindössze egy fővel voltak többen a magyaroknál, és bár nyelvük divatozott a községben, a magyar lett az egyetlen ügykezelési nyelv. A 34,6%-os német relatív többségű, több mint 7000 fős Kúlán (szerbül Kula, ma Szerbia) a 32,05%-os magyar és 29%-os szerb kisebbségek révén szintén kiegyenlítették voltak a nyelvi arányok, így a magyar divatozó és ügykezelési nyelv közvetítő szerepet játszhatott. A 37,28%-os német relatív többséggel, 32,95%-os magyar és 25,51%-os „dalmata” kisebbségekkel rendelkező Bikityen hasonló volt a helyzet, azzal a különbséggel, hogy mindhárom népcsoport nyelve divatozott. Felsőszentivánon szintén a 41,96%-nyi magyar kisebbség nyelve volt az ügykezelési nyelv, 45,63%-os „dalmata” relatív többség és magyar, német és „dalmata” divatozó nyelvek mellett. A szerb kisebbséggel szemben mindössze néhány fős „dalmata” többséggel rendelkező Sándorban (ma Szabadka része) a divatozó és az ügykezelési nyelv is szerb volt. A magyar ügykezelési nyelvű Szabadka esetén pedig, mint fentebb kifejtettem, számtani egyenlőség miatt nem állapíthatunk meg relatív többséget sem. Négy esetben tehát „legalább” a divatozó nyelvet (vagy nyelvek egyikét) követte az ügykezelési nyelv, ha nem is a lakosság többségének anyanyelvét.

A 22 két ügykezelési nyelvű települést és a három ügykezelési nyelvű Szontát és Óverbászt illetően nehéz a községi nyelv kialakításában rendszert találni. Az egyik községi nyelv „természetesen” mindig a többség nyelve volt, a „második” és „harmadik” nyelvet illetően azonban nem rajzolódik ki általános küszöb, amelyet egy kisebbségnek el kellett érnie saját nyelvének ügykezelési nyelvvé tételéhez.

Összeségében tehát 31 település esetén sikerült községi/városi kisebbségnek saját anyanyelvét ügykezelési nyelvként érvényre juttatnia, ráadásul 7 település esetén ez az egyetlen ügykezelési nyelv volt.⁶¹ Összesen 14 községben ért el saját

⁶¹ A homogén német Cservenka (szerbül Crvenka, ma Szerbia) és Szeghegy (szerbül Lovćenac, ma Szerbia) esetében ráadásul számottevő magyar lakosság nélkül volt magyar–német a községi ügykezelési nyelv, a magyar legfeljebb az elenyésző számú zsidó kisebbség anyanyelve lehetett, de ők a községi nyelv megválasztásába politikai jogok híján 1867 előtt (az 1867. évi XVII. tc.-ig az izraeliták

ügykezelési nyelvet *magyar* kisebbség,⁶² 6 esetben egyedüli, 8 esetben pedig egyik ügykezelési nyelvvé téve a magyart. Előbbi 6 esetből 3-ban divatozott is a magyar (Kúlán kizárólagosan),⁶³ utóbbi 8 község közül pedig csak Tiszaföldváron szerepelt a magyar nyelv a divatozó nyelvek között.⁶⁴ 9 község *szerb* kisebbségének sikerült a szerb nyelvet „második” községi nyelvként érvényre juttatnia, a fent említett Sándor mellett, ahol egyedüli községi (és divatozó) nyelv volt a szerb. Ezen 9 községből 6-ban Sándorhoz hasonlóan kizárólag, 3-ban pedig egyéb nyelv mellett divatozott a szerb. *Német* községi kisebbségnek 7 településen sikerült elérnie, hogy nyelve az ügykezelési nyelvek közé bekerüljön úgy, hogy egyikben sem volt divatozó nyelv a német. Kizárólagos ügykezelési nyelvről azonban egyetlen településen sem volt szó. A „*dalmaták*” helyi kisebbségként Bajmokban és Zombor szabad királyi városban tudhatták magukénak az egyik ügykezelési nyelvet.

Tekintve, hogy 1862 nyaráig elvileg a község maga döntött ügykezelési nyelvről, a kérdésfeltevés a többnyelvű települések esetében megfogalmazható úgy is, hogy melyik helyi többség „adott engedményt” egy kisebbség javára, vagy volt alulreprezentálva a képviselőtestületben. Esetleg – amennyiben konfliktusorientált nézőpontból tekintünk az adatsorra – melyik községi többség ellenében harcolt ki egy-egy helyi kisebbség magának engedményeket, hét fentebb említett, egy („kisebbségi”) ügykezelési nyelvű község esetén pedig nyelvi dominanciát. Engedményről természetesen nem beszélhetünk minden esetben; sajnos nincsenek adataink arról, hogy egy-egy községben milyen politikai csatározások, esetleg kölcsönös megértésen alapuló szokások vezettek egy vagy több kisebbségi községi ügykezelési nyelv meghatározásához, hogy milyen volt a községi választók és gyűlésen résztvevők nemzetiségi összetétele; ahogy azt sem tudhatjuk, hogy egy községi nyelvet anyanyelvként használók milyen demográfiai folyamatok

egyenjogságáról polgári és politikai jogok tekintetében) nem szólhattak bele. Magyar Törvénytár i. m. 354.

⁶² Nem számoltuk ebbe bele az imént említett Cservenka és Szeghegy településeket, mivel az összeírás szerint e két falu nem rendelkezett magyar népességgel.

⁶³ A városok, így Szabadka divatozó nyelvről nem közöltek adatot a felmérések.

⁶⁴ Annak kimutatása, hogy átlagosan milyen arányt ért el az anyanyelvét községi nyelvként érvényesítő helyi kisebbség, nem célravezető. Ennek okát legjobban a magyar községi kisebbségek példája szemlélteti, amelynek kapcsán megállapíthatjuk, hogy átlagosan 28%-os falusi/városi kisebbségek értek el településükön ügykezelési nyelvet (ha figyelembe kívül hagyjuk azokat az eseteket, ahol a „divatozó nyelv jogán” kerülhetett be a magyar a községi ügykezelési nyelvek közé, csaknem egynegyedes értéket kapunk) 49,55%-os (Matevics) és 9%-os (Újverbász [magyarul Verbász, szerbül Vrbaš, ma Szerbia]) szélsőértékekkel. Ugyanakkor az adatsorokat végigfutva „szabad szemmel” is ellenpéldák sora tárul elénk. Egy tucat település magyar lakossága ugyanis meghaladja az alsó szélsőérték küszöbét, a magyar nyelv ott mégsem szerepel a községi ügykezelési nyelvek között, sőt a német ügykezelési nyelvű Sztanisics és a szerb ügykezelési nyelvű Szenttamás (szerbül Srbobran, ma Szerbia) csaknem egyharmados lakosságarányú magyarsága az átlagot is felülmúlja.

eredményeként, esetleg az 1848–1849-es polgárháború nyomán váltak utólag kisebbséggé településükön.

Tíz *német* többségű⁶⁵ község „mondott le” saját, egynyelvű belső közigazgatásról és „engedett” egyéb nyelvet a községi ügykezelésbe, amely hét esetben volt magyar, kettőben szerb és egyben „dalmata”. Az esetek felében a divatozó nyelv indokolta a „bővítést”, ezek közül három esetben ráadásul a magyar egyedüli ügykezelési nyelv lett. Három *bunyevác* abszolút többségű községben lett magyar, kettőben német, kettőben szerb, Szontán „dalmata”–magyar–német az ügykezelés nyelve, két magyar és egy szerb esetben egyedülként, a „dalmatának” teret sem adva. Hat *szerb* abszolút többségű településen volt többlet ügykezelési nyelv: három esetben német, egy-egy esetben magyar és „dalmata”, Óverbáson pedig háromnyelvű volt az ügyvitel, szerb–magyar–német. Tehát a szerb többség minden településen használta a saját nyelvét, és csak amellet engedett meg más nyelvet is (ellentétben a németekkel és „dalmatákkal”). *Magyar* többségű községben három esetben ért el szerb kisebbség párhuzamos ügykezelési nyelvet. Azaz a magyar többség is mindig érvényesítette saját nyelvét, a szerbhez hasonlóan. Egy *szlovák* többségű községben magyar, míg egy továbbiban szerb községi nyelv került a szlovák mellé, a *rutén* Kucorán pedig német–magyar ügykezelési nyelv volt hatályban.

Min akart változtatni a királyi rendelet?

A divatozó nyelvek és az ügykezelési nyelv viszonya

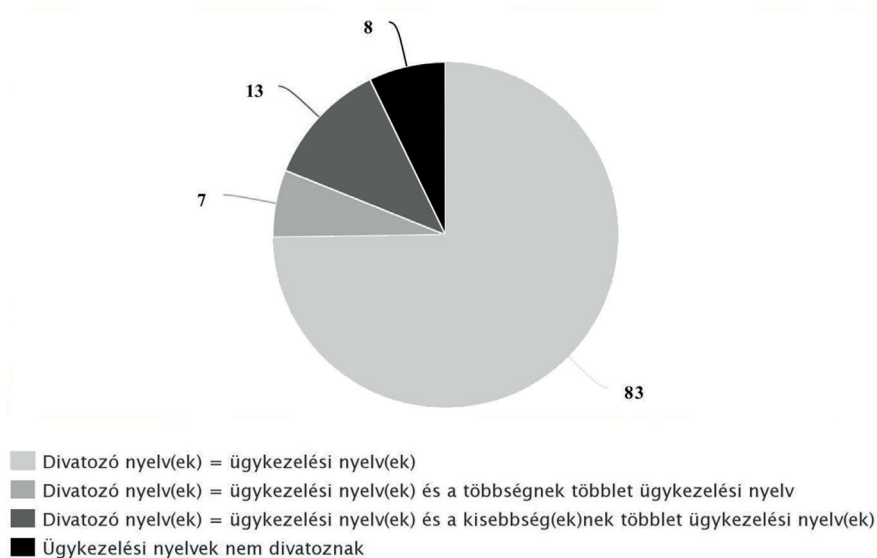
A községek ügykezelési nyelvének és a népesség anyanyelveinek viszonylagos harmóniájáról csak azután vonhatunk le következtetést, hogy összehasonlítottuk azt a községben túlnyomóan használt nyelvekkel is, az 1862–1868-as érvényesülő szabályozási keret ugyanis azt tekintette viszonyítási alapnak. A községekben használt („divatozó”) nyelv közvetlenül nem befolyásolta az 1862-re már megválasztott ügykezelési nyelveket. A divatozó nyelvek 1862. október-novemberi felmérésére az 1862. júliusi királyi rendelet alkalmazásának elősegítése miatt került sor, amely rendelkezés szerint a túlnyomóan használt nyelvet kellett a község ügykezelési nyelvvé tenni, így a novemberi felmérés ezekhez a döntésekhez volt hivatott támpontot nyújtani.

Az ügykezelési nyelvek és a túlnyomóan használt („divatozó”) nyelvek viszonyáról az 1862-es pillanatkép alapján megállapíthatjuk, hogy a 110 községben felmért divatozó nyelv(ek) 103 község esetében az ügykezelési nyelv(ek között) is szerepelt(ek), így ez az állapot már megfelelt a királyi rendeletben lefektetett elveknek. (3. ábra) Ezen belül 20 olyan község létezett (ezek fele az Alsó járásban), amely

⁶⁵ Hét abszolút és három relatív.

olyan nyelvet is használt ügykezeltési nyelvként, amely a községben nem divatozott. Ez 7 esetben a többségi nemzetiség anyanyelvének felelt meg,⁶⁶ ezen települések esetében feltűnő, hogy a helyi többség nyelve nem szerepelt a divatozó, csak az ügykezeltési nyelv(ek) között. Az ilyen esetekben következtethetünk a divatozó nyelvvel nem „bíró” kisebbség községi politikumban való felülreprezentáltságára.

3. ábra A vármegye községeinek (Baja nélkül) csoportosítása az ügykezeltési és a divatozó nyelvek összevetése alapján

Bács-Bodrog vármegyén belül 8 község esetében állt diszharmóniában a királyi rendelet értelmében a községi és a divatozó nyelv. Közülük azonban 3 csak a királyi rendelet szigorú értelmezése esetén sorolható ide, ugyanis ezen községek több divatozó nyelve közül az egyik (magyar) valóban ügykezeltési nyelv volt, ám ha a „lakosok általában nagy többsége él” fordulatot⁶⁷ mind a két, illetve három statisztikában feltüntetett divatozó nyelvre alkalmazzuk, annak csak mindkét, illetve mindhárom nyelv községi nyelvként való bevezetése felelt volna meg. A rendeletet lazábban értelmezve viszont, mivel ezen községekben az egyik divatozó nyelv községi nyelv volt, „teljesítettnek” is tekinthető a nyelvrendelet. Ám a

⁶⁶ A 7 érintett, ügykezeltési nyelvvel igen, de divatozó nyelvvel nem rendelkező község közül 3 volt magyar, 2 szlovák és 1-1 német, illetve „dalmata”. A maradék 13, ilyen szempontból megengedőbb nyelvpolitikát folytató község esetében az érintett ügykezeltési nyelvvel igen, de divatozó nyelvvel nem rendelkező községi közösségek közül 9 volt német és 7 magyar.

⁶⁷ Lásd Az uralkodói akarat és a nyelv alfejezetet.

szabályozási környezetből, az uralkodói politikai célkitűzésből az tűnik ki, hogy a rendelkezések célja a nemzetiségi panaszok orvoslása és megelőzése volt, így több divatozó nyelv esetén annak megfelelő több községi nyelvet tekinthetünk csak szabálykövetőnek, ráadásul a kimaradó divatozó nyelvek a település lakosságának legalább az egytizedét, két közösség esetében pedig több mint 50%-át magában foglaló csoport anyanyelvi voltak. 4 község esetében ráadásul egyáltalán nem volt átfedés a divatozó és a községi ügykezeltési nyelv között, pedig ezek közül 3 községben a divatozó nyelvvel „rendelkező” nemzetiség abszolút többségben volt. A speciális nyelvpolitikát alkalmazó Bajmokon ugyanakkor az anyanyelvként egyik lakos által sem használt magyar divatozó nyelv ügykezeltésiként való bevezetése a népesség összetételének megfelelő német-„dalmata” helyett mindenképpen szembeötlő. A királyi rendelet így Bács-Bodrog vármegyét illetően 4 bunyevác, 3 német és 1 rutén községi közösségnek garantálta, hogy divatozó nyelvként használt anyanyelve községe ügykezeltési nyelvei közé kerüljön.

Bács-Bodrog lakosságának anyanyelvi, a községi nyelvek és községi jegyzők

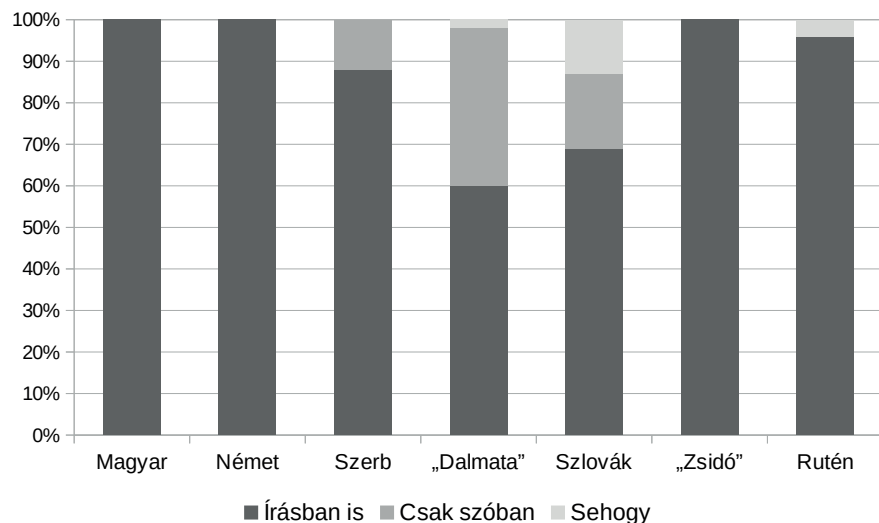
A vármegye 117 községi jegyzővel „gazdálkodhatott”, akiknek mindegyike írta és beszélt a német nyelvet. Magyarul 111 jegyző írt, 1 csak beszélt, 2 csak „értette” a nyelvet, míg 3 nem ismerte azt. 55 jegyző tudott szerbhorvát nyelven írni, közülük 43 ismerte a szerb cirill ábécét is, a kimaradók a szerb községbeliekkel így latin betűs írással vagy csak szóban tudtak kommunikálni. További 34 jegyző csak szóbeli szerbhorvát nyelvtudással rendelkezett, míg 28 nem ismerte a nyelvet. Szlovákul 4 jegyző tudott írni, 3 csak szóban ismerte a nyelvet, míg 2 jegyző tudott írásban és szóban rutén nyelven kommunikálni. Ez a vármegye egésze szempontjából azt jelenti, hogy a jegyzővel rendelkező községi népességet anyanyelvük szempontjából kimagasló arányban, 94%-ban lefedte az illetékes jegyző írás- és szóbeli nyelvtudása, 5,4%-ukkal csak szóban tudott érintkezni a jegyző,⁶⁸ és kevesebb mint 1%-uk nem tudott anyanyelvén kommunikálni saját községi közigazgatásával.

A magyar népeccéggel a községi jegyző mind a 67 magyarul (jegyzővel rendelkező) községben magyarul tudott érintkezni. Mivel a jegyzők mindegyike tudott írni is *németül*, a vármegye mind a 130 864 németje tudott anyanyelvén kommunikálni községi jegyzőjével; a két nyelv kiterjedt jegyzői ismerete révén Bács-Bodrog

⁶⁸ E lakosság 28,49%-a volt szerb, 56,28%-a „dalmata”, míg 15,23%-a szlovák. Holott e kisebbségek java részét illetően községük ügykezeltési nyelvei között szerepelt anyanyelvük, jegyzőjük mégsem írta, csak beszélt nyelveiket. Így a jegyzőjével csak beszédben érintkezni tudó szerbek 68,87%-a (3 község), a „dalmaták” 57,04%-a (4 község) és a szlovákok egésze (2 község) „bírták” ennek ellenére községük ügykezeltési nyelvét.

vármegye *zsidóságával* is teljes mértékben tudott kommunikálni jegyzője. Ezen közösségek után a *ruténeknek* felelt meg legjobban a jegyzői nyelvtudás: 95,79%-ukkal, a két rutén községben írásban és szóban, Óverbászon viszont sehogy sem tudott kommunikálni velük a községi jegyző. A vármegyei *szerbek* 11,76%-ával (11 község) csak szóban, 87,68%-ával (26 községben) írásban is tudott érintkezni a községi jegyző, míg 5 község néhány száz szerbjével az anyanyelvükön nem. A szerbeket a *szlovákok* követték a listán, 4 községi jegyző révén 69,07%-ukkal teljes mértékben, 18,46%-ukkal csak szóban (2 község), míg 12,47%-ukkal sehogyan (7 község) sem tudott érintkezni a jegyző. A „*dalmata*” lakossággal szemben volt a leginkább hézagosa a jegyzői nyelvtudás: 60,31%-ukkal (9 község) tudott írásban és szóban, 38,25%-ukkal csak szóban, míg 2 község elenyésző számú „*dalmatajával*” sehogy sem tudott kommunikálni jegyzője. (Az adatokat a 4. ábra szemlélteti.)

4. ábra A jegyzők kommunikációjának lehetőségei az egyes nemzetiségekre/anyanyelvi csoportokra vetítve

Összegzés

A megyei kormányzók által 1862 júniusában és október-novemberében készített statisztikák által adott számos lehetőséget kihasználva már az adatok ismertetésénél is könnyen elveszhetünk a számok tengerében. Azonban ezen levéltári dokumentumok elsőkénti és teljes körű feltárása magában hordozza az országos és a helytörténeti jellegű demográfia, az anyanyelvi viszonyok, a községi és városi öngazgatás

és az országos nyelvpolitika irányába való továbbkutatás potenciálját is, ami a következtetések levonását nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi. Az adatok záró jellegű összesítése után ennek tesztek eleget, szem előtt tartva, hogy e statisztikai forrásokat is a korszak fogalomrendszerébe ágyazva kell értelmezni, valamint születésük körülményeit és az egyéb kortárs forrásokat is figyelembe kell venni.

A térség hat nyelvének elterjedését mutatja a 3. táblázat, ám abból nem vonhatunk le következtetést egyes nyelvek vagy nemzetiségek esetleges „uralmára”, azok felülreprezentáltságára a választójoggal rendelkezők körében és/vagy a községi gyűlésekben, mert például a magyar nemzetiség tagjai és a magyar mint ügykezelési nyelv „alatt élők” nem azonos embertömeget jelölnek. Számos magyar anyanyelvű volt ugyanis nem magyar ügykezelési nyelvű község lakosa, míg magyar ügykezelési nyelvű településen is éltek más anyanyelvűek, de ugyanez igaz az másik öt nyelvre is. A térség nyelvi sokszínűségét is mutatja, hogy az országosan primátust élvező, legelterjedtebb magyar nyelv bár a leginkább használt ügykezelési nyelv volt, Bács-Bodrog településeinek és lakosságának ez így is kevesebb mint a felét érintette divatozó nyelvként is. Sőt, a divatozó nyelveket illetően szembeötlő a szerb magas elterjedtsége, melyet a „*dalmaták*” szerb-horvát nyelvtudása sem indokol, mert a két délszláv közösség (Sándort és Bogyánt leszámítva) nem élt nagy számban egymás mellett egy községen belül. A 25 községben, ahol a szerb (21-ben egyedülként, 4-ben egyik nyelvként) divatozott, a szerbeknek átlagosan 64,44%-os többséget kellett elérniük, hogy nyelvük a divatozók közé bekerüljön; 9 esetben többségben sem voltak. A „*dalmaták*” még „sikeresebben” értek el saját divatozó nyelvet községükben (főleg a többnyelvű települések révén): átlagosan 52,21%-ban lakták azt a 12 települést, ahol nyelvük divatozott. A községek hétköznapi nyelvhasználatát illetően tehát a szerb-horvát nyelv felülreprezentáltsága mutatható ki a felmérésekből, ami utalhat a két közösség élénkebb gazdasági szerepére, de az adott községek egykoron homogén szerb-horvát többségére is, míg a divatozó nyelvek terén a magyar és a német nem volt túlterjeszkedő, „hódító” nyelv. (4. táblázat)

3. táblázat Bács-Bodrog vármegye (Baja nélkül) nyelveinek elterjedése

Nyelv	A vármegye lakossága hány %-ának anyanyelve	A vármegye lakosainak hány %-át érinti településeik <i>egyedüli</i> divatozó nyelveként	A vármegye lakosainak hány %-át érinti településeik divatozó nyelveként (kizárólagosan vagy más mellett)
Magyar	36,0%	35,5%	43,1%
Német	30,33%	28,35%	30,95%
Szerb	17,48%	26,6%	32,6%
„Dalmata”	7,9%	5,57%	8,17%
Szlovák	4,43%	3,51%	
Rutén	1,6%	2%	

4. táblázat Bács-Bodrog vármegye nyelveinek elterjedése

Nyelv	Nemzetiségi arányok	Hány %-ának <i>egyedüli</i> ügykezelti nyelve?	Hány %-ának leg- alább egyik ügykezelti nyelve?	A tágan vett Bács-Bodrog nemzetiségi aránya	A tágan vett Bács-Bodrog hány %-ának <i>egyedüli</i> ügykezelti nyelve?	A tágan vett Bács-Bodrog hány %-át érinti települése leg- alább egyik ügykezelti nyelvekén?
Magyar	37,56%	40,33%	54,8%	36,54%	43,98%	55,85%
Német	29,45%	20,7%	48,56%	25,16%	16,98%	28,41%
Szerb	16,95%	9,41%	21,14%	18,05%	10,51%	24,42%
„Dalmata”	8,18%	4,02%	6,95%	13,33%	3,29%	9,97%
Szlovák	4,24%	2,3%	4,52%	3,47%	A 3 szabad királyi városban ügykezelti nyelvük kérdése irreleváns, mert azokban nem éltek.	
Rutén	1,53%	0,98%	0,98%	1,25%		

1862 júniusára már a Helytartótanács s így a Kancellária birtokában voltak a vármegyei adatok a községek és városok lakosságának anyanyelvi, nemzetiségi összetételéről; a július 27-ei királyi nyelvredelet mégis a divatozó nyelvhez kötötte a nyelvharok (korabeli) sarkalatos pontját, az ügykezelti nyelvek meghatározását. Amint a nyelvi szempontból egyik legsokszínűbb vármegye, Bács-Bodrog esetén láthatjuk, az ügykezelti nyelvet nehézkes lett volna a lakosság anyanyelvéhez kötni, annak kevertsége miatt, még akkor is, ha egy bizonyos határt (például 80%) húztak volna meg. A királyi rendelet célszerűbbnek találta, hogy a divatozó és nem az anyanyelvek tekintetében alkalmazkodjon a közigazgatás a lakosság nyelvtudásához. Ennek alapján csak nyolc fentebb ismertett községben szorult korrekcióra a közigazgatás, bunyevác, német és rutén községi közösségek javára. A korszakban egyébiránt nem volt jellemző, hogy a lakosság anyanyelve határozza meg a közigazgatás nyelvét: az 1860-as magyarországi és erdélyi nyelvredeletek, az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény és az 1868-as nemzetiségi törvény is a községi gyűlésre bízta ügykezelti nyelvének meghatározását.⁶⁹ Ilyen tekintetben az 1862-es királyi rendelet volt a korszakban (s talán a magyarországi nyelvkérdés történetében) az egyetlen, amely a lakosság valamely attribútumához kötötte az ügykezelti nyelvet.

Az 1862-es felméréseket azonban nem csak a központi akarat viszonyrendszerében tudjuk vizsgálni, ugyanis képet adnak az 1862 júliusa előtti állapotról is, azaz, hogy Bács-Bodrog városi törvényhatóságai és községei milyen nyelvpolitikát alkalmaztak saját magukra nézve, ugyanis az ügykezelti nyelv megválasztása öngazgatásuk része volt az 1860-as királyi rendelet szerint. Tekintve tehát, hogy a „túlnyomólag divatozó” nyelveket Bács-Bodrog és más vármegyékben csak

⁶⁹ Az említett rendelkezésekről lásd *Csernus-Lukács Sz.: A nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozása Magyarországon és Erdélyben i. m.*

novemberben mérték fel, a júniusi statisztikákban szereplő ügykezelti nyelv még a községek saját döntéseinek eredménye.

A három *városi törvényhatóság* képviselő-testületének nemzetiségi összetételéről sincs adatunk, így nem tudhatjuk, hogy az adott nyelv kiválasztása a testület többségének anyanyelvét vagy attól eltérő közmegyegyezékes testületi közvetítő nyelvet jelentett-e, összehasonlítási alapunk csak az összlakosság nemzetiségi/anyanyelvi összetételéről van. Egyedül Újvidék városát illetően áll rendelkezésre forrásunk a döntésről, ám az 1861-es esemény után hat évvel, a Belügyminisztériumnak küldött magyar panasz csak annyit említ, hogy Miletić polgármester „önhatalmúlag” vezette be a szerb nyelvet.⁷⁰ A *község*, amely szintén maga választotta ügykezelti nyelvét, ezen döntések körülményeiről sincs azonban adatunk, ahogy a gyűléseken résztvevők nemzetiségi összetételéről sem; támpontot viszont az összlakosság nemzetiségi/anyanyelvi összetételén túl a túlnyomólag divatozó nyelv is ad. Arra egy-egy községre kiterjedő levéltári vizsgálat világíthat rá, hogy milyen okra vezethető vissza az olyan eset, ahol egy község egy községbeli kisebbség anyanyelvét használta ügykezelti nyelvvül, ehhez ugyanis a gyűléseken résztvevőknek a többségi-kisebbségi viszonyrendszerét is meg kell vizsgálnunk, ahogy esetleges helyi kompromisszumok lehetőségét is.

Az 1862-es pillanat kép birtokában feltárhatjuk azt is, hogy Bács-Bodrog városai és községei mennyiben folytattak „nagylelkű”, a lakosság anyanyelvének minél jobban megfelelő nyelvpolitikát. Ez a „nagylelkűség” – egyelőre összehasonlítás híján – attól függően tekinthető megfelelőnek vagy éppen szűkmarkúnak, hogy mit várunk el a korszak közigazgatásától: a vármegye lakosságának 84,14%-a élt olyan településen, melynek az ügykezelti nyelve (vagy nyelveinek egyike) az anyanyelve volt. Nemzetiségekre bontva ezt az összátlatot felülmúlta a vármegye magyar, zsidó és szlovák népessége, amely – a fenti adatokat ismételve – 93,6, 90, illetve 87,52%-ban „tudhatta magáénak” települése ügykezelti nyelvét. A német nemzetiség ügykezelti nyelvi „kielégítettséget” átlagosnak (84,52%) mondhatjuk, míg a szerb (76,2%), rutén (62,03%) és a „dalmata” elem (56,46%) lefelé húzta az átlagot.⁷¹ A tágabb értelemben vett Bács-Bodroggal számolva az ügykezelti

⁷⁰ „Több újvidéki magyar hazafi” levele a belügyminiszterhez. Újvidék, 1867. márc. 25. MNL OL Bm. elnöki iratok K 148. 1867.III.651. Az 1860-as évek újvidéki konfliktusairól bővebben lásd *Csernus-Lukács Szilveszter – Székely Tamás: Securing their own position. Challenges faced by local elites after the Austro-Hungarian Compromise. Acta Poloniae Historica 121. (2020) 85–121.; Deák Ágnes: „Mindenkör mindent nemzetiség kérdésévé tesznek”. Helyhatósági választások etnikai, felekezeti és nemzetiségi választóvonalak erőterében (1867). In: Társadalomtörténeti Tanulmányok Tóth Zoltán emlékére. Szerk. Horváth Zita – Rada János. Miskolc 2017. 273–293., 276–278.*

⁷¹ A községek (és Baja) ügykezelti nyelvét nem anyanyelvéül tudó mintegy 70 ezer ember (15,86%) körében nagyjából azonos arányban voltak németek (29,05%), szerbek (25,71%) és „dalmaták” (22,71%), de még mindig tízezres nagyságrendben magyarok (15,32%) is, rutének (3,71%), szlovákok (3,38%) és zsidók (1,54%) mellett.

nyelv már csak a területen lakók 79,19%-a anyanyelvének felelt meg. A szabad királyi városok közül egyedül Zombor növelte az ügykezelési nyelv lakossághoz való „megfelelésének” arányát, Újvidék és Szabadka csökkentette. A nemzetiségeket tekintve Bács-Bodrog tágan vett területén a vármegyéhez képest különbség egyedül a „dalmaták” visszaesésében számottevő: Bács-Bodrog római katolikus délszlávjainak csak 38,84%-ban volt települése ügykezelési nyelve az anyanyelve.

Az ügykezelési nyelvnél fontosabb nyelvpolitikai elem volt a lakossággal érintkező hatóság, a jegyző nyelvtudása. A vármegyei községek ügykezelési nyelveinek 84,14%-os lakossági „lefedettségét” megfelelően egészítette ki a községi jegyzők nyelvtudása, akiknek kiválasztása révén a vármegyebeliek több mint 99%-a – legalább szóban – anyanyelven tudott kommunikálni községi önkormányzatával. Egy soknemzetiségű, nyelvileg heterogén vármegye esetén ez a lefedettség kifogástalannak tekinthető, még akkor is, ha figyelembe vesszük a jegyzők község általi „fogadását”.⁷² A jegyzők beszélt nyelvtudásának vizsgálatakor mindenképpen figyelemmel kell lennünk a községbeliek írástudatlanságára is. A vizsgált statisztikáktól hét évvel eltérő adatok szerint Bács-Bodrog vármegye (az öt járás, Bajával együtt) lakosságának 63,32%-a analfabéta volt;⁷³ számukra ugyanolyan fontossággal bírt a jegyző írás- és szóbeli nyelvtudása, mint csak szóbeli többlet nyelvismerete.

A helytartótanácsi körrendeletet – bár belső, hivatali használatú dokumentumokról van szó – releváns a nemzetiségek helytartótanácsi felfogását illetően is. A felmérést elrendelőik így Bács-Bodrog vármegyében hét nemzetiséget ismertek el, köztük a magyart, míg a zsidó népesség különvétele a Helytartótanácsban az uralkodó szintén 1862 júliusi utasítására kidolgozott nemzetiségi törvényjavaslatban köszön vissza, amely különválasztotta a nemzettől a nem keresztény vallású népességet. Ugyanakkor más oka is lehetett a zsidók külön feltüntetésének, mégpedig politikai jogaik hiánya, így a lakosság községi képviselőjének vizsgálata is indokolhatta statisztikai különvételüket. A „dalmata” mint „községekben létező nemzetiség” feltüntetése azonban egyedülálló jelenség, külön nemzetiségként való kezelésük nem jelent meg a korszak nemzetiségi törvényjavaslatai között sem.

Az anyanyelvi összetétel, a községi divatozó nyelvek, az ügykezelési nyelvek és a jegyzői nyelvtudás vizsgálata révén leszögezhetjük, hogy Bács-Bodrog mint Magyarország (Torontál vármegye mellett) nyelvileg leginkább sokszínű képet

mutató térsége példaértékű, az anyanyelvi viszonyokhoz illeszkedő nyelvpolitikát folytatott a vizsgált évben; mindezt helyi szintű öngazgatás során kialakítva. A nyelvi sokszínűség mindössze a felsőbb hatóságokkal való („hivatalos”) nyelv esetében hiányzott a térségben. Nemzetiségi konfliktusoknak Bács-Bodrogban így legfeljebb a szabad királyi városokban lehetett a nyelvhasználat az alapja. Bács-Bodrog 1862-es nyelvi felmérése arra szolgáltat példát, hogy több, nagyjából egyenlő számú nemzetiség együttélése is eredményezheti a nyelvhasználat kiegyensúlyozottságát. Ennek tartósságára egy időben kiterjedtebb vizsgálat adhat választ; hogy a Magyar Királyságon belül mindez mennyire volt egyedi jelenség, szükséges az összehasonlítás más törvényhatóságokkal, ez a kutatómunka azonban még várat magára.

LINGUISTIC POLICY AND LINGUISTIC STRUCTURES IN BÁCS-BODROG COUNTY IN 1862

By Szilveszter Csernus-Lukács

SUMMARY

The first known census in Hungary that included a survey of the mother tongues of the population was thought to have been that of 1880, and the first to inquire into nationality was in 1941 (discounting the inaccurate imperial census of 1850). These two key dates have been considerably modified in regards to several counties, due to the statistical analysis of two newly discovered archival sources from the year 1862. The surveys of 1862 were conducted under the „experimental national policy”, through which some municipalities demanded information by individual villages about the national structure of the population, the administrative and „fashionable” languages of the communities, and the linguistic capabilities of the notaries. Through this survey the Lieutenantcy Council wanted to map the linguistic landscape as corresponding to the linguistic edict attached to the Diploma of 1860, in order to get a general view on the linguistic capabilities of the administration of the population. The present paper focusses on the county of Bács-Bodrog.

⁷² A község hagyományosan „fogadta” jegyzőjét, azaz – a községi törvények előtt szabályozatlan – községi gyűlés szerződtette a jegyzőt az arra pályázók közül, kinek így bírnia kellett a községbeliek nagy többségének bizalmát (1848 előtt a földesúr szerepe a jegyzőválasztásban szintén nem volt egységes Magyarországon). Az állami és/vagy vármegyei befolyás a községjegyzők megbízását illetően szintén eltérő volt 1870-ig. Lásd a Miért éppen Bács-Bodrog alfejezetet.

⁷³ Cenzus 1871. 234. Ez a népszámlálás szolgáltatta az első országos adatsort az analfabetizmus állapotáról.

Gyáni Gábor

MI FÁN TEREM A MARXISTA TÖRTÉNETÍRÁS?

Jó ideje foglalkoztat a címben feltett kérdés, és nem is csak azóta, hogy a „neomarxizmus” lelkes hazai képviselője szememre vetette, miszerint tagadom (ahogy ő nevezi),¹ de legalábbis relativizálom egyes Kádár-kori vezető magyar történészek szerinte vitathatatlan marxista beállítottságát.² Ettől függetlenül is mindig kérdés volt számomra, hogy vajon mitől volt marxista egy szaktudós az 1989 előtti időkből, és egyáltalán, melyek a szaktudomány marxista minősítésének a főbb kritériumai?

Ebbéli bizonytalanságomat tovább erősíti a mai történelempolitika, amely szinte korlátlanra teszi a marxista (kommunista) jelző használatát olyan történészekkel (és a nézeteikkel) szemben, akik (és amelyek) nem felelnek meg bizonyos mai elvárásoknak.³ Ennek során olyan történész platformokat is rendre kipellengéreznek, mint amilyen például a hun–magyar rokonság elvetése és vele a finn–ugor nyelvrokonság elismerése, vagy az, hogy nem a szabadkőművesség számláját terheli Trianon bekövetkezése – hogy csak néhányat emeljek ki ezek közül az újabb, az elmúlt évtizedben teret nyert „vitakérdések” közül. Minden számukra elfogadhatatlan történészi álláspont az átkos kommunista múlt szellemi hagyatékát képviseli, amely a marxista-leninista történelemszemlélet számlájára írandó. Ha ez mind igaz lenne, mit kezdhetünk akkor azzal, hogy a valamikor még szilárdan marxista vagy legalábbis annak a szellemében alkotó középkortörténész,⁴ amikor a rendszerváltás után már egészen másfelé tájékozódott, úgy és azzal akarta az ekkor már egy évtizede halott vitapartnere (Szűcs Jenő) rossz hírért kelteni, hogy egyszercs lemarxistázta őt?⁵

¹ Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. *Eszmélet* 24. (2012) 3. sz. 194.

² *Üő*: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet* 24. (2012) 2. sz. 190–191. Az itt érintett két történész Ránki György és Szűcs Jenő a maguk Kádár-kori műveivel.

³ Egy jellemző példa a bőségesen kínálózkodók közül: *Gulyás László*: Nemzeti identitás versus bolszevikok. *Magyar Nemzet*, 2020. február 18. (<https://bit.ly/3kxlAwi>, letöltés 2021. aug. 30.)

⁴ *Vö.* „Én ezekben az [1970-es] években nem Elekes [Lajos] személyéhez voltam hű, hanem a marxizmushoz. [...] A hűség nem személynek, hanem a személyek által megtestesített marxista álláspontnak szólt [...]. Önmagában az nem véletlen, hogy Elekes vállalt és támogatott engem, akiben a – hozzá hasonlóan gondolkodó ortodox – marxistát láthatta meg, egy darabig korántsem alap nélkül.” *Kristó Gyula*: Érték és értelem. *Önéletírás korrajzzal*. Szeged 2016. 91.

⁵ *Vö.* „Szűcs tehát e ponton azon munkálkodott, hogy a marxista eszmeiség ne szenvedjen csorbát a történeti anyaggal való egyedi szembesülés esetén.” Vagy: „Szűcs tehát egy következetes és egységes marxista fogalomrendszer érvényesüléséért szállt síkra.” *Kristó Gyula*: A magyar nemzet születése. Bp. 1998. 26. Mintha Szűcs konstruktivista nemzetfogalma valamiféle marxista találmány lett volna, amit azonban semmi sem támaszt alá.

A fent említett szórványos példák arra szolgálnak csupán, hogy érzékeltessék: a „marxista történetiszemlélet” manapság, legalábbis 1990 óta afféle gumifogalomként kerül elő időről időre, amikor az események, folyamatok, korszakok történeti ártértékelésének igénye újfent napirendre kerül. De létezik-e egyáltalán jól és könnyen azonosítható marxista-leninista történetírás és történeti világlátás? Ez a most tüzetesebben megvizsgálható kérdés.

A hiányzó marxista történeti episztemológia

A valamikori marxista történeti diskurzust elméleti igénnyel képviselő, minden magabiztosságuk és fölényérzetük ellenére is időnként kissé elbizonytalanodtak, amikor állást kellett volna foglalniuk abban, hogy hol kezdődik és hol végződik a hamisítatlanul marxista-leninista szemléletű történetírás. Elekes Lajos, a középkort kutató és rendíthetetlenül marxista-leninista, olykor pedig teoretizáló történész, az ELTE tanszékvezető professzora maga is tanácstalan volt, amikor ki akarta jelölni ezt a bizonyos mezsgyét. Az e problémának szentelt fejtegetését így zárta: „a frontvonalak (sic!)⁶ megállapítása egyáltalán nem könnyű feladat, még akkor sem, ha döntő kritériumként [...] a tudományos haladást, annak fő mértékeként pedig [...] a marxi-lenini felfogást és módszert, az ahhoz viszonyított közelséget vagy távolságot, közelítési és távortartási (sic!), szélső esetben egyértelműen ellenséges tendenciát fogadjuk el.”⁷ Ugyanerre a bizonytalanságra utal, hogy az úgynevezett történész-munkaközösség 1949-ben meghirdetett öt éves tervében, kivált Andics Erzsébet jóvoltából, kivételesen nagy hangsúllyal szerepelt „a külföldi haladó történettudomány, mindenekelőtt a szovjet történettudomány eredményeinek rendszeres ismertetése”, valamint a marxista-leninista módszer kidolgozása.⁸ Ez azért is volt akkor oly sürgős feladat, mert a frissen hatalomra került kommunista párt vezetése mint gyorsan megoldandó feladatot tűzte a „történészfront” elé az elvhű történeti kép megalkotását. Ez azonban nem ment valami könnyen, már azért sem, mert jószerivel senki sem tudta akkoriban, hogy mit hogyan kellene adaptálni a magyar történelemre a marxista-leninista-sztálinista világszemléletből. S noha

ekkor valóban kezdetét vette a „tanulás folyamata”, az időnként változó ideológiai elvárásokhoz szabott történetírás nemegyszer „váltani kényszerült” a külső, a tudományon kívüli (politikai) körülmények közvetlen hatására. Így merőben más eszmei-politikai helyzet formálta a „helyes” marxista-leninista történeti álláspontot 1956, sőt 1968 után is. Ezért is állhatott elő tehát az a helyzet, hogy az MSZMP vezetése még az 1960-as években is úgy találta, nincs minden rendben a történetírással; többek közt azért sem, mert a történészek túlzott mértékben idegenkednek az elméletől, ami a munkájukban felerősíti a pozitivista és objektivista tendenciákat. Ez így megint csak elbizonytalanítóan hatott a magukat addigra már hiteles marxista-leninista történészeknek tudó historikusokra. A korábban már idézett történész-ideológus, Elekes Lajos is annak a kényszerű beismerésének adott ekkoriban hangot, hogy: „Miután a követendő, a kívánatos irányvonal tekintetében nem áll rendelkezésre – a történettudományi munka vonatkozásában – világos és egyértelmű állásfoglalás, [...] a fejlődés meglehetősen spontán módon, nem egy vonatkozásban ösztönösen és alkalmoszerűen alakult.”⁹

A még erre az időre sem teljesen kikristályosodott marxista-leninista történetiszemlélet időbeli változatosságát és ingatagságát mutatja egyik ikonikus képviselőjének, Pach Zsigmond Pálnak a sajátos szakmai életútja is. Az 1940-es évek végén marxistaként színre lépő Pach 1952-ben könyvként is megjelentette első marxista-leninista szemléletben fogant munkáját; a szerző itt közvetlenül a magyar történelemre adaptálta Marxnak *A Tőkében* kifejtett elképzelését az eredeti tőkefelhalmozásról. Ez a megközelítés nyomban kanonizálódott, miután rá épült a vele szinte egy időben közreadott egyetemi tankönyv, a *Magyar gazdaságtörténet* több féléves új marxista tananyaga. Mindez nem sokáig tartott azonban, mert az évtized végén Pach radikálisan újragondolta a kora újkori magyar történelmet, bár továbbra is a marxista-leninista szemlélet keretei között maradt. Az *elkanyarodás–elméletet* kifejtő újabb műve tizenegy évvel előző munkája után látott napvilágot, csak éppen már egészen más koncepciót képviselt vele a szerző.¹⁰ Nem késett sokat ennek az újabb, szintúgy marxista-leninista történeti koncepciónak a kanonizálása sem, amely tíz éven belül megtörtént.¹¹

Mondhatnánk, nem bűn a tudományos szemléletváltás, akár még egyazon történész munkásságában sem. Feltéve persze, ha új kutatási eredmények, addig

⁶ A kifejezés magyarázatához: a marxista-leninista-sztálinista történetírás hazai térfoglalása idején történészfrontként beszéltek az ideológiailag elkötelezett történészek szűkebb intézményi köréről, melynek feladatául szabták, hogy tegyen meg mindent a reakciónak titulált polgári történetírás emlékének (és művelőinek) a megsemmisítése érdekében.

⁷ *Elekes Lajos*: Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás. Bp. 1969. 108–109. Elekes szakmai profiljához és „marxi-lenini” elvhűségéhez lásd *Romsics Ignác*: Clío bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. passim, különösen: 455.

⁸ *Kövér György*: A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk. Erős Vilmos – Takács Ádám. Bp. 2012. 26.

⁹ Idézi: *Takács Ádám*: A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években. In: Tudomány és ideológia i. m. 96.

¹⁰ *Kövér György*: Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra. Pach Zsigmond Pál pályafordulása. Századok 154. (2020) 1255–1291.

¹¹ „A legújabb irodalomban a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés elkanyarodásának teoretikus megvilágítását nyújtja Pach Zs. Pál [ezen – Gy. G.] munkája, melynek fejtegetéseire elsősorban támaszkodtunk.” *Berend T. Iván – Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1969. 375. S ugyanez áll a szerzőpáros magyar gazdaságtörténeti összefoglaló munkájára is: *Üök*: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 8–9.

ismeretlen empirikus bizonyítékok támasztják alá vagy sürgetik a mondott átértékelést. Itt azonban erről nem vagy alig lehet beszélni. Pach elsőként előterjesztett történeti koncepciója nem a források gondos tanulmányozásán alapult, mint ahogy utóbb kiötlött elképzelését sem támasztotta alá egy *minden jogos igényt* kielégítő anyagfeltáró kutatómunka. Mindkettő mélyén Marx, Lenin, sőt Engels műveinek az alkalomszerű tanulmányozása rejlett – tudományos fedezet gyanánt. Az elkanyarodás-elmélet kifejtésének szentelt könyv elméleti bevezető fejezete maga is erről árulkodik: a munka első tizenegy jegyzete (egy kivételével) kizárólag Marx és Engels egy-egy munkájára építve lenne hivatott megalapozni az új történeti koncepciót, ami nem meglepő, tudva, hogy Pach e könyve írásakor is komolyan vallotta, hogy „témánkat illetően sem az volt a baj, mintha túl sokat foglalkoztunk volna marxista elmélettel, elvi kérdésekkel [...], hanem épp ellenkezőleg az, hogy túl keveset, ill. nem eléggé alaposan foglalkoztunk velük”.¹² Az igazság kedvéért hozzá kell azonban tennünk azt is, hogy az elkanyarodás-elmélet kifejtésének szentelt munka már nem nélkülöz némi saját eredeti levéltári kutatást sem.

Foglaljuk össze az eddig elmondottakat. Az úgynevezett marxista-leninista történetírás 1. mindig közvetlen politikai ráhatás jegyében végezte a maga dolgát; 2. eközben erősen fűtötte a deskriptív, különösen a faktográfiára hajló történetírói pozitívizmus meghaladásának feszítő igénye;¹³ 3. egyedüli elméleti irányítúként a klasszikusok, Marx, Lenin, olykor Engels munkáit fogadta el iránymutatóként.

Ezzel azonban nem mondtunk el mindent a marxista történetírás jellegzetes szemléleti beállítottságáról. Közismert dolgokról kellene ezek után beszélni, amelyeket azonban terjedelmi korlátok miatt itt nem bonthatok ki. A hamisítatlanul marxista-leninista társadalom- és történetiszemlélet követője feltétlen híve a fejlődés elvének, és annak is, hogy az emberi életet olyan társadalmi törvényszerűségek szabályozzák, amelyek materiális hatóerők formájában ismerhetők fel (ez utóbbi a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus kapcsolatának az elgondolása). Különösen fontos mostani tárgyunk szempontjából, hogy ez a fajta világnézet valamely magasabb *gyakorlati* feladatnak rendeli alá a tudományos megismerést: „s ez a feladat a társadalmi, történelmi valóság világának forradalmi birtokbavétele, *forradalmi* újjáépítése”.¹⁴ Következésképpen, szól tovább a marxista gondolat idézett értelmezése, „a történelmi megismerésben sem arról van szó, hogy »megismerjük« a történelem világát, vagyis, hogy pusztán szemléletileg ábrázoljuk saját fogalmainkban a történelem fejlődésének »objektív« logikáját: arról

van szó, hogy »megváltoztassuk« a történelmi valóság világát, hogy átalakítsuk a milliók forradalmi társadalmi tevékenységének folyamatában”.¹⁵ A szüntelen emberi cselekvés diktátumának alárendelt (történeti) megismerés e fogalma – ha érvényesnek fogadjuk el a marxi történetfilozófia eme „világtörténeti jelentőségű” hozadékát –, nyomban meg is magyarázza, hogy miért vált, miért válhatott a történetírás oly mértékben kiszolgáltatottá a kommunista politika instrumentálzó törekvéseinek. Azért, mert hiányzott belőle mindennemű megismerői autonómia, amely pedig elengedhetetlen feltétele a *sine ira et studio* historista elvében fogant tárgyyszerű és tárgyilagos szellemi ténykedésnek. Egy ilyen összefüggés fényében már érthető és egyben igazolható is az a fajta ösztönös irtózás az úgymond értékmentes, a „dezideologizálást és a filozófiától való elfordulást” szorgalmazó, azt netán előtérbe helyező megismerői ethosztól, mellyel az úgynevezett polgári történetírás állítólag lemond a tudományosság igényéről: „az ilyenféle lemondás nem annyira a szakszerűség igényével magyarázható [...], hanem sokkal inkább a tudományosságtól általában, a marxi-lenini értelemben vett tudományosságtól pedig különösen elforduló, a szakszerűség palástjában lényegileg szakszerűtlen, a tudományosság ürügyén alapjában tudománytalan állásfoglalás jele” – szól a marxista-leninista történetírói ars poetica korabeli megfogalmazásban.¹⁶

Nem amiatt szolgál a marxi-lenini elvi alapokon nyugvó történetiszemlélet a múlt valóságának *egyedül* igaz képével, mert maradéktalanul képes megfelelni a racionális megismerés diszciplináris követelményének; egyes-egyedül az teszi erre képessé, hogy a „szükségyszerű” történelmi haladás előmozdítása érdekében fejt ki áldásos tevékenységét. Miután Marx, majd a nyomában haladva Lenin elméletileg már kellőképpen tisztázta a haladás törvényét és egyúttal kijelölte a fejlődés további útját, amely majd követi a proletárforradalmat és idővel megteremti az osztály nélküli társadalom kívánatos világát, a történész előtt álló megismerési feladat így szól: hitelesen feltárni a valóságot. Ez pedig azért lehetséges, mert annak a történetfilozófiai felvilágosultságnak a birtokában teszi ezt a historikus, amellyel a marxi és lenini tanítások szolgálnak számára. Így oldódik fel a megismerő szubjektum az objektumban a történelmi cselekvés eme kivételes pillanatában. Ilyenformán: „A történettudomány, létezése óta első ízben, vezet bennünket a társadalmi »gyakorlat« kellős közepébe [...]. Csak a »világ megváltoztatásában« való részvétele arányában, csak a »forradalmi gyakorlat« folyamatában található meg a történetfilozófus azokat az eszközöket, amelyek alkalmasak arra, hogy valóságosan megoldja a megismerés azon feladatait, amelyeket a tudománya elébe állított.”¹⁷ Semmi szükség sincs

¹² Idézi: *Kövér Gy.*: Kanyarodás keletre i. m. 1284.

¹³ Ebben a fő szellemi ellenfélnek tartott szellemtörténet-íráshoz hasonló indítékok vezetnek a marxistákat. Vö. *Szekfői Gyula*: Politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1932. 410.

¹⁴ *V[alentyin] F[erdinandovics] Aszmuusz*: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 157.

¹⁵ Uo. 158.

¹⁶ *Elekes L.*: Korszerű műveltség i. m. 67.

¹⁷ *Aszmuusz, V. F.*: Marx és a polgári i. m. 165–166.

tehát ezek után holmi episztemológiai tanokra és magát a tudományos eljárásmodot szabályozó praktikák külön ismeretére, tekintve, hogy az általános forradalmi (társadalmi) praxis önmagában garantálja a valóságnak (az igazságnak) a korrespondencia elve szerint való „tudományos” megismerését.

Ez így, mondhatni, ontológiai funkciót és értelmet kölcsönöz magának a megismerés aktusának is, amely azáltal ölti végül magára a tudomány jellegét, hogy egyszerűsített objektív hatóerővé válik: „a marxi-lenini eszmeiség értelmében [...] a lényegre törő tudományos tárgyyszerűség és a haladás oldalán való elvi-politikai állásfoglalás, az így értett pártosság nem tagadja, hanem feltételezi és kiegészíti egymást. Egységet alkot, s felfogásunk szerint éppen ez az egység a korszerű tudományosság egyik alapkövetelménye” – szól a marxista-leninista krédó hazai hangszerelésben.¹⁸ A vélt (valójában illuzórikus) szellemi autonómiáját a pártosság jegyében feláldozó történettudós, a marxi-lenini tanítás értelmében, a fejlődés objektív törvényeit felismerve járul hozzá a haladás szakadatlan folyamatához; ez azonban nem történhet meg anélkül, hogy ne valamilyen előzetesen elfogadott premissza segítségével fogjon hozzá a kusza és értelmetlen történeti anyagban való eligazodáshoz. Ebből adódóan: „A történelem [...] elkerülhetetlenül elvezet az elméletig, a genetikus magyarázat pedig a törvények, vagy a törvények összességén keresztül történő magyarázatig.”¹⁹

Az idézett megállapítás azon ritka alkalmak egyike, amikor a marxi-lenini szemlélet híve – konfrontálódva a neo-pozitivisták tudományelmélet egynemű episztemológiai tanával –, ha mégoly szerény módon is, de legalább megkísérel körvonalazni egyfajta marxista történeti megismerés-elméletet. Ez a szintén deduktív magyarázóelveket hirdető Popper-Hempel modell²⁰ ellenében megfogalmazott marxista episztemológia, legalábbis a történeti magyarázat vonatkozásában, annyiban korrigálná csupán az „idealista” felfogást, hogy a maga részéről nem korlátozná a törvényből (is) levezetni szándékolt történeti magyarázat hatályát valamely egyedi történésre, hanem korlátlanul kiterjesztené azt a teljes társadalmi komplexumok magyarázatára. A marxi-lenini felfogás szerint való dedukció, a törvényből magyarázott valóság csak ebben az esetben kínál a történetész számára valóban holisztikus látásmódot. „Nem egy adott esetre mesterségesen konstruált »egyetemes törvény«

– amilyennel Karl Popper kísérletezik –, hanem a szociológia, a politikai gazdaságtan, a pszichológia és a többi társadalomtudomány által felfedezett és történelmi anyagra konkretizált reális tudományos törvények azok, amelyek valóságos elméleti alapot szolgáltathatnak a történelmi magyarázathoz.”²¹

Tegyük félre ezúttal az idézetben foglaltakkal kapcsolatban azokat a lehetséges ellenvetéseket, amelyek megfogalmazhatók lennének a társadalmi törvény ezen definíciójával szemben, beleértve a Poppernek és Hempelnek címzett bíráló feltűnő pongyolaságát is. A lényeg itt annyi, hogy Kon vázlatosan kifejtett episztemológiai elgondolása, mint egy, a történeti episztemológiát képviselő elképzelés a történeti magyarázat deduktív logikán nyugvó felfogását tagadva fogalmazódik meg. Ami korántsem tűnik véletlennek, mivel a marxi-lenini történelemmagyarázat a legkevésbé sem ambicionálja egy önálló történeti episztemológia kimunkálását. Ennek az okát abban látjuk, hogy a marxi-lenini történeti tudat(osság) semmisnek tekinti a megismerés önmagában vett világát, amit az objektívként posztulált világ ontológiai kategóriájában rejt el. A marxista tanban ezt a törekvést fejezi ki a termelési módok egymást követő szekvenciáinak a fogalma; ezek a stádiumok a haladás, a fejlődés szükségszerű lépcsőfokai egy teleológiaiailag meghatározott történelmi pályán. A „társadalmi formákat” termelési módként elgondoló marxista felfogás az anyagi termelés fundamentumára vezeti vissza a társadalmi totalitást így értett fogalmát; ezzel pedig egy olyan monisztikus elképzelést sugalmaz, amely az alapra és a felépítményre tagolt társadalmi egészt vizionálja.²² Ez így egy szubsztantív, nem pedig egy analitikus történetfilozófiai koncepciót alkot, amelynek – értelemszerűen – nincs, nem lehet mondanivalója a szorosán vett történeti megismerés számára.²³ A történeti episztemológia részletes kifejtésére ugyanis kizárólag az analitikus történetfilozófia gondolati tere biztosít lehetőséget, amely a megismerést magát valamelyest autonóm és nem teljesen függő helyzetben lévő létezőként tételezi.

A historiográfia mellett az elméleti kérdések iránt is érdeklődő és *bevallottan* marxista történész, Glatz Ferenc²⁴ maga is érezte a marxista történeti episztemológia kínzó hiányát, amikor keserűen megállapította: e területen „az összegző igényű vizsgálat elmaradt. S ezt majd csak a következő évtizedek bizonyára

¹⁸ Elekes L.: Korszerű műveltség i. m. 68.

¹⁹ *I[gor] Sz. Kon*: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. A Popper-Hempel-féle séma és kritikái. In: *Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban*. Vál. Huszár Tibor. Ford. Könczöl Csaba. Bp. 1974. 216.

²⁰ Ennek a lényege röviden így fogalmazható meg: „Egy *specifikus esemény* oksági magyarázatát megadni annyit tesz, hogy az eseményt leíró kijelentést levezetjük a premisszák két fajtájából: néhány *egyetemes törvényből* és néhány szinguláris vagy specifikus kijelentésből, melyeket *specifikus kiinduló feltételeknek* nevezhetünk.” Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Ford. Kelemen Tamás. Bp. 1989. 133. (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.)

²¹ *Kon, I. Sz.*: A történelmi magyarázat i. m. 216. A polgáriként elkönyvelt tudomány belátásainak a részbeni befogadására sincs hajlam a marxista-leninista történeti diskurzus részéről, melynek művelői az úgymond magasabb rendű, a marxizmus-leninizmusban testet öltő tudományosság nevében könnyörtelenül törnek pálcát az úgynevezett polgári történetírás felett; következőképpen még magának a történeti episztemológiának a létjogosultságát sem ismerik el. Vö. *Elekes Lajos*: *Történelmi ismeret – szocialista tudat*. Bp. 1968.

²² Az elképzelés konzekvens kifejtése: *Tökei Ferenc*: *A társadalmi formák elméletéhez*. Bp. 1968. 31–70.

²³ A szubsztantív és az analitikus történetfilozófia fogalmi megkülönböztetéséhez: *Arthur C. Danto*: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge 1968. 1–16.

²⁴ *Glatz Ferenc*: *Historiográfia és a történettudomány elméleti kérdései*. Magyar Tudomány 26. (1981) 526–534.

tovább izmosodó kutatásai hozzák meg.”²⁵ Ez azonban (legalábbis idehaza) máig sem történt meg, így nem csoda, ha a saját történeti episztemológiai áttekintésében egy szó sem eshetett bármiféle marxista történeti ismeretelméről.²⁶ Ezúttal még csak érintőlegesen sem foglalkozhatunk a marxista vagy annak tetsző történeti episztemológia nemzetközi (kelet-európai) diskurzusával (M. A. Barg, A. J. Gurevics, Jerzy Topolski), mely utóbbi nem igazán változtat a fenti lehangozó képen.²⁷

A szóban forgó hiány pótlása végett Glatz felvetett néhány olyan kérdést is, amelyek szerinte mind ide tartoznának, úgymint „a megismerési folyamat egyes szakaszainak” a tanulmányozása (adatgyűjtés, csoportosítás, verifikálás, következtetés), „a történeti kutatómunka azon logikai” elemeinek a vizsgálata, mint a tipizálás, az értékelés és magyarázat, a hipotézis, az axiológiai kritériumok helye és szerepe, valamint a fogalmak szüntelen újraalkotása. Végül fontosnak tartaná külön is megvizsgálni „a történeti megismerő tevékenységet [...] befolyásoló [...] társadalmi-politikai körülményeket, tényezőket”. Ő sem jut azonban tovább a fenti kívánságlistánál a kérdés tárgyalásának szánt néhány oldalon.²⁸ Ami nem is csoda, hiszen ennek a megismerési metodológiának a kidolgozása úgyszólván megengedhetetlen engedmény lenne a tisztán marxista-leninista történeti világkép szempontjából, mert utat engedne az objektivizmus „mint a különböző polgári [történetírói] irányzatok gyakorlatában fellelhető módszer” korlátlan érvényesülésének. Ez a módszer pedig azért is különösen veszélyes – érvel Elekes a következetes marxista-leninista álláspont nevében –, mert „a pártatlanság, objektivitás tetszetős jelszava – legalábbis az érdeklődők [a gyanútlanok? – Gy. G.] köreiben – még hosszú ideig fenntarthatja a polgári tudományosság objektivista (tehát

²⁵ *Glatz Ferenc*: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. Bevezetés helyett. In: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk., bev. Uő. Bp. 1977. 31–32.

²⁶ *Gyáni G.*: A történeti tudás i. m.

²⁷ *M. A. Barg*: A történeti tény: struktúra, forma, tartalom. *Világtörténet* 1978. 28. sz. 5–40.; *A. J. Gurevics*: Mi a történeti tény? Ford. Kövér György. In: *Történetelméleti i. m.* 186–216.; *P. F. Lahtyin*: A hipotézis szerepéről. Ford. Kövér György. In: *Történetelméleti i. m.* 234–255. Megjegyzem, az a Gurevics, aki a francia mentalitástörténet-írást adaptálta konkrét történeti vizsgálódásaiban, feltételesen tekinthető marxista historikusnak. Vö. *A. J. Gurevics*: A mentalitás problematikája a kortárs historiográfiában (1989). Ford. Ilyash György. In: *Conexus. Thesaurus scientiarum. I. Környezet*. Szerk. Forgó Melinda – Ilyash György. Bp. 2010. 161–169. A történetteoretikus lengyel Jerzy Topolski pedig (akitől soha egy sor sem jelent meg magyarul, de más kommunista országban sem!) nem a marxista, hanem az analitikus történetfilozófiai beállítottságával szerzett magának nemzetközi elismerést, bár az analitikus történetfilozófusok, például William H. Dray, ennek ellenére marxista elméletalkotóként értékelték őt. *Postmodernism gives us an opportunity for changing our mentality. Interview with Jerzy Topolski*. In: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. Ed. Ewa Domańska. Charlottesville 1998. 114–137. Továbbá: Dray recenziója Topolski *Methodology of History* című könyvéről. *The Journal of Modern History* 50. (1978) 493–494.

²⁸ *Glatz F.*: Kérdések a történelem i. m. 32–35. (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.)

a tárgyilagosság örve alatt nem objektív, hanem polgárian pártos) közlési módjának a hitelét, és ezzel sokakat dezorientál a helyes orientálás helyett”.²⁹

Ha pedig így áll a dolog, akkor különösen nehéz kategorikusan eldönteni, hogy vajon marxista-leninista-e vagy sem egy adott történeti munka, ha egyébként kielégíti a historizmus történetírói (szakmai) kívánalmait. Ez a kérdés már a marx-lenini történeteszemlélet korabeli propagandistáinak is komoly gondokat okozott. Térjünk vissza e kérdést illetően a szemléltető példaként korábban gyakran citált Elekes Lajoshoz, aki a maga nem túl szofisztikált módján öntötte nyelvi formába a marx-lenini történeteszemlélet öndefiníciós kliséjét. A marxista-leninista történeti gondolkodásmód egyik jellegzetességét a történetiség elvéhez való hűségben jelölte meg szerzőnk, így módon: „Elsősorban a gondolkodásmódnak azt a történelmi tények és összefüggéseik elemzésén iskolázott válfaját értjük [ezen – Gy. G.], amely arra képesít és ösztönöz, hogy minden jelenséget összefüggéseiben, keletkezésében és változásában, vagyis történeti fejlődésében, történelmi módon és ennek megfelelő szemlélet birtokában, röviden: történelmileg vizsgáljuk.”³⁰ Ez azonban, jegyezzük meg, a legkevésbé sem a marx-lenini történetfelfogás kizárólagos sajátja, hiszen a történetírói historizmusnak is már az eredeti hitvallását képezte. Az az Elekes, aki egyáltalán nem marxista, sokkal inkább szellemtörténész historikusként indult a pályáján és egynéhány kollégájával (Ember Győzővel, Mérei Gyulával) együtt majd csupán 1945 után váltott szemléletmódot, ezzel szintúgy tisztában volt. Amikor tehát az általa így definiált marxista történetírás és a historizmus között konstatált kétségtelen hasonlóságot cáfolni próbálja, akkor az utóbbit idealista és metafizikai beállítottsággal, valamint azzal vádolja meg, hogy „valamiféle »pánhistorizmus« hibájába” esik. Ez utóbbit azt érti, hogy a történetírói historizmus állítólag magának vindikálta és vindikálja manapság is „a tudományok csúcsának, minden dolgok végső és teljes, sőt egyedül érvényes értelmezőjének rangját”.³¹ Az ezekből fakadó különbség szerinte oly „szemetszúróan nyilvánvaló” és „oly világos, hogy hosszas elemzésére, cáfolatára aligha van szükség”.³² Ekként futamodik meg tehát történetész-teoretikusunk a bizonyítás terhének a vállalása elől, holott felettebb kétséges a két történeti „iskola” közötti állítólagos különbség hangoztatott ténye, ha nem a deklarált elméleti ambíciókat, hanem a marxizmus akkori égisze alatt ténylegesen művelt gyakorlati történetírást magát tekintjük. Mert az bizony többnyire nem nagyon különbözött a jól bejáratott történetírói pozitívizmus és historizmus gyakorlatától. Legföljebb, ha éppen szükségesnek tűnt, a „vörös farkok” sem hiányzott belőle,

²⁹ *Elekes L.*: Korszerű műveltség i. m. 70. Ezzel azonban nem kívánám egybecsúszni Glatz és Elekes szemléleti pozícióját.

³⁰ Uo. 40.

³¹ Uo. 41–42.

³² Uo. 43.

ezzel is nyilvánvaló tanújelét adva annak, hogy az adott történeti mű szerzője igenis birtokában van a kívánatos „marxista felkészültségnek”. S mit szóljunk végül a historista „polgári” történetírásnak felrótt „pánhistorizmus” vádjához a marxista-leninista történetiszemlélet és tudományosság szüntelenül kinyilatkoztatott, közismert hübriszének a fényében?

Igaza lenne tehát Glatz Ferencnek, aki szerint a marxista történetírói igények „az 1980-as évekre már kikoptak a szakmai fórumokról. Ugyanígy kikoptak a marxizmus klasszikusaira hivatkozások az 1970-es években [...]. Ezzel a történettudomány részéről megindult az emancipációs harc a marxista ideológia intézményrendszerén belül is. [...] A bélyegzés tehát, a marxizmusnak mint államvallásnak megkövetelése, a rendszer utolsó éveire kiveszett, de tegyük hozzá, kiveszett az az igény is, hogy a marxizmust mint a világ minden pontján komolyan vett eszmerendszert a szaktudomány szintjén értelmezzük.”³³ Úgy véljük, hogy nem éppen így festett a helyzet akár még a Kádár-kor végén sem. Ezt a kérdést vitatjuk most meg a következő fejezetben.

A marxista kánon intézményes garanciái

A marxi-lenini történeti gondolkodás elhalványulását, sőt annak maradéktalan eltűnését vizionáló kijelentés szerzője maga sem szakított gyökeresen 1989 előtt ezzel a világnézettel. Olyannyira nem, hogy a korszerű történeti tudást népszerűsítő Glatz külön is kiemelte az általa szerkesztett public history folyóirat, a *História* első számának szerkesztői beköszöntőjében, hogy a *marxista* történész másoknál inkább fájjalja, ha a kapcsolata megszakad a nagyközönséggel.³⁴ Égetően fontos ugyanakkor a marxista-leninista történetkép széles körben való terjesztése, amelyet Glatz azzal indokolt 1980-ban a párt ideológiai szakfolyóiratában, hogy: „A történelem ilyen felfogása szerves része volt a marxi és a lenini társadalominterpretációnak, s nem valamiféle doktriner szaktudományos álláspont annak a követelménynek a hangoztatása, hogy a közgondolkodás formálását is e felfogás irányába kell mozdítani.”³⁵ S ezt a krédóját Glatz később sem vonta vissza!

Mennyiben csupán látszat, és mennyiben valóság a marxista-leninista történetfelfogás akkori hegemoniája, legalábbis annak kétségtelen jelenléte a hazai

tudományos diskurzusban? Abban igazat adhatunk a fent idézett szerzőnek, hogy az 1950-es, sőt még az 1960-as évekhez képest is némileg megváltozott a késő Kádár-korban a marxista-leninista történetiszemlélet szaktudományos helye és szerepe. Egy percig sem állíthatjuk azonban, hogy kikoptott, sőt egyenesen kiveszett volna a történetírásból ekkoriban a marxizmus szaktudományi adaptálása. Szisztematikus vizsgálódások nyomán lehet majd bebizonyítani, hogy az alap és felépítmény, valamint az osztályelmélet fogalomkészlete, hogy kiragadjunk néhányat a hamisítatlan marxista fogalomkészletből, még mennyire jelen volt akkoriban is a történetírói diskurzusban. Az már csak hab a tortán, hogy olykor még a köztudottan nem marxista beállítottságú, nem akként számontartott historikusok is indítva érezték magukat a „vörös farok” alkalmankénti szerepeltetésére egyes munkáikban; talán azért is, mert ezzel biztossá kívánták tenni (netán meghálálni), hogy újra teret nyerhettek az akadémiai történetírás műhelyeiben. Mindezek tekintetében különösen beszédes a történész szakmából két évtizedre kitiltott, sőt 1956 után egy időre be is börtönzött Kosáry Domokos esete, aki épp ez időben tett hitet az alap és a felépítmény marxista-leninista gondolati konstrukciója mellett történetesen annak a szándéknak a jegyében, hogy az egyik fő történeti munkáját koncepcionálisan megalapozza.³⁶

Talán ennél is fontosabb tisztáznunk, hogy valójában mi éltette ezt az – állítólag – egyre jobban kiüresedő és mindinkább historista (értsd: egyre szakszerűbb), a történetírói forráskutatás szolid bázisán nyugvó, de változatlanul marxistaként aposztrofált történetírást? Hogyan képviselhették (érvényesíthették) tehát historikusaink a marxista szemléletmódot, ha többé már nem a nagy elméletnek a történelem tényanyagára való közvetlen rávetítése és nem is csupán Marx, Engels, Lenin (és korábban Sztálin) folytonos idézése, és nem is csak bizonyos marxista fogalmi konstrukcióknak és magyarázó modelleknek (termelőerők és termelési viszonyok dialektikája, az osztályharc egyetemessége, az alap és felépítmény dualizmusa) a folytonos szerepeltetése tette hitelesen marxistává a történeti elbeszéléseket? Hiszen ez a címke később sem tűnt el a színről, amiről bárki könnyen meggyőződhet, ha kézbe veszi a korabeli történetírói termést.

Megítélésem szerint az egyes történetkutató- és oktató intézmények éltették tovább a marxista szaktudománynak ezt a fajtáját, úgymint az egyetemi történész és ideológiai képzés, továbbá az akadémiai kutatóintézet és az általa fémjelzett történetírás; végül pedig ennek az intézményi körnek a képviselőjében jeleskedett a nemzeti mesterelbeszélés, az országtörténeti összefoglalás számtalan produkuma is. Vegyük tehát szemügyre a történeti tudás ez utóbbi, jól megragadható marxista intézményi képviselőjét.

³³ Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949–1990. Történelmi Szemle 53. (2011) 323–324. Újraközlve: *Uő*: Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal. Bp. 2016. 851–862. A szöveg elsőként 1991-ben hangzott el – előadás formájában!

³⁴ Köszöntjük az olvasót. *História* 1. (1979) 1. sz. 2.

³⁵ Glatz Ferenc: Történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle 35. (1980) 1. sz. 56. Saját ekkori marxista-leninista meggyőződéséről nyíltan vall: *Glatz F.*: Kérdések a történelem i. m. különösen 49.; *Uő*: Historiográfia és a történettudomány i. m.

³⁶ Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle 17. (1974) 438.; *Uő*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 12.

Minden mesterelbeszélés a történeti tudás kánonját megteremtve és azt huzamosabb ideig fenntartva teljesíti be a maga rendeltetését. A történetírói historizmus kezdeti térfoglalása óta a múlt nemzeti történet formájában megoldott elbeszélése jelenti a történeti kánon legközkeletűbb formáját.³⁷ Ebbe a kánonképzésbe kellett a marxista-leninista-sztálinista történetírásnak is minél előbb bekapcsolódnia ahhoz, hogy egyáltalán igényt formálhasson az érvényes történeti tudásra, a saját igényeihez szabott történeti tudatosság széles körű elfogadtatására. Ezért is tűzték ki célul az illetékesek (a politikusok!) már a történetírás kommunista és marxista gleichschaltolásának első percében egy összefoglaló magyar történet – egyelőre még általános iskolai tankönyv – megírását. S ugyancsak ez az akarat táplálta a marxista országtörténeti szintézisek elkészítésének további szüntelen törekvését.³⁸ Így és ennek nyomán látott végül napvilágot az 1960-as évtized derekán az első számottevő marxista országtörténeti kézikönyv, melynek főszerkesztője, Molnár Erik az előszóban egyáltalán nem titkolta a marxista kánonteremtés kifejezett szándékát. „Történetírásunk újabb fejlődéséből következik a szerzők törekvése az egyes történeti folyamatok, irányzatok és személyiségek osztályharcos szellemű és ugyanakkor objektív értékelésére.” Majd pedig hozzáfűzte: a sok szerző „közös marxista történetnézete [...] nagymértékben biztosítani tudta a kötetek egységét”.³⁹

Döntő volt e téren, hogy a vállalkozás hátterében az a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete állt, amely – az 1949. évi megalakulása óta – a hivatalos marxista történetírás fő, ha nem is egyedüli letéteményesének számított. Legalább ennyire fontos volt továbbá, hogy az egyszerre több irányból érkező szerzőgárda egységesnek mutatkozott a főbb szemléleti kérdésekben, implicite ezzel is azt bizonyítva, hogy ténylegesen létezik egy széles körben osztott marxista történeti kánon a magyar történelem vonatkozásában.

Az eredményes kánonképzésnek ez a módja, tehát a szervezeti koncentráció és a szerzőgárda egyöntetű kiállása egy bizonyos szemléleti (valójában a marxista) platform mellett a későbbiekben is meghatározónak bizonyult, midőn a tízkötetes „magyar történet” elkészítése napirendre került. Ez alkalommal szintúgy az akadémiai kutatóintézet volt hivatva garantálni, hogy a nagyszabású vállalkozás sikerrel érvényesítheti ezt a szemléleti egyöntetűséget, és kellő garanciával szolgál arra is, hogy immár marxista fogalmi keretben alkotható újra a tízkötetes millenniumi *A magyar nemzet*

története. A vállalkozás kitervelőinek a szándékai szerint az új tízkötetes országtörténet ugyanakkor inkább a két háború közötti úgynevezett Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* leváltását, e munka kánon jellegének a hatástalanítását célozta volna.

Már a szerkesztőbizottság maga is 28 nagy presztizsű tudóst tömörített, és e szám sokszorosára rúgott a végül elkészült nyolc kötet teljes szerzői gárdája. Ha a szerkesztő-koordinátor Molnár Eriknek a kétkötetes vállalkozás tíz történész szerzője marxista szemléleti egységének a megteremtése is már gondot okozott,⁴⁰ el lehet képzelni, hogy milyen komoly feladat hárult a tízkötetes vállalkozás szerkesztőire, hogy a megkívánt marxista mederben tudják tartani az ennél jóval népesebb történész-szerzőgárdát. Erre az eszmei célra szolgáltak (volna) az előzetes kötetviták, valamint az egyes konceptuális kérdésekről rendezett műhelyviták,⁴¹ ahol a résztvevők nem az utólagos számvetés jegyében reflektáltak az időközben megjelent munkára, mint történt a Molnár Erik-féle vállalkozás esetében.⁴²

Az országtörténeti szintézisek készítésének folytonos napirenden tartása és az elkészült munkák korabeli eszmei-ideológiai funkciója egyaránt a marxizmus történettudományi hegemoniáját, legalábbis annak a látszatát volt hivatva megteremteni és fenntartani. Ez azzal egyenértékű, hogy a mainstream történetírás állítólagos marxista-leninista szemléleti beállítottsága egy idő után, az 1960-as évektől biztosan, mindinkább egy ilyen intézményi, szakmapolitikai és egyúttal hatalmi védnökség fennhatósága alá került. Ezen azt értem, hogy az akadémiai kutatóintézet történészeinek, valamint az ELTE vezető történész oktatóinak a történeti munkái képezték ez időben a marxista-leninista eszmeiség zsinórmértékét (ami viszont 1956 előtt még nem feltétlenül volt így). Egy konkrét példával élve: azért képviselhette Pach Zsigmond Pál a kora újkori magyar történelem konceptuális megítélésében a kanonizált marxista felfogást, mert – 1966 után – ő lett az Intézet főigazgatója, ráadásul már azt megelőzően is az intézmény igazgatója (vagy az igazgatóhelyettese) volt Molnár Erik mellett és alatt. Nem azért vált azonban Pach a kánonképzésre

⁴⁰ Uo. 6.

⁴¹ Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Bp. 1968.; Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Bp. 1971.; *Varga F. János*: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. Történelmi Szemle 17. (1974) 655–663. Emellett az egyes kötetekről, az elkészült kéziratok sokszorosítása nyomán, olykor egész napos megbeszéléseket is tartottak, melyekről időnként írásos beszámoló is napvilágot látott, mint ahogy azt a fenti hivatkozás is mutatja.

⁴² Anket a „Magyarország története” című kétkötetes műről. Bp. 1967. R. Várkonyi Ágnes egy konferencián elmondta: Molnár Erik a kötet minden egyes szerzőjével – az általuk készített egyes kéziratokról – külön-külön is beható szakmai megbeszélést folytatott a saját lakásán. A változás e téren abban állt tehát, hogy amíg az 1950-es években (a Rákosi-érában) Révai József és közvetlen pártközpontbeli munkatársai még maguk cenzúrázták az akkori szintézisekhez készített kéziratokat, addig a Kádárkorban az előzetes cenzúra már ebben a szakmaibb formában élt tovább, anélkül, hogy végérvényesen elenyészett volna. A Révai-féle politikai cenzúra eme gyakorlatáról Hanák Péter beszélt egy, az 1980-as években az MTA Történettudományi Intézetében rendezett szűk körű vitán.

³⁷ A kérdéstről bővebben lásd *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2015.; *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Eds. Stefan Berger – Chris Lorenz. Basingstoke 2010.; *Stefan Berger – Christoph Conrad: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015.

³⁸ E kérdés tárgyalásakor a következő tanulmányra támaszkodtunk: *Gergely András*: Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tízkötetes” Magyarország története. In: *A magyar történetírás* i. m. 206–213.

³⁹ *Magyarország története* I–II. Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964. I. 5., 6.

felhatalmazott kutatóhely (egyik) vezetőjévé, mert bizonyítottan marxista-leninista szellemben alkotott volna. 1949-ben, amikor a Teleki Intézetből megalakult Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesévé kinevezték, még nem sokat lehetett tudni arról, hogy miként néz ki valójában a marxista-leninista történetírás, és milyen történelmet fog majd Pach Zsigmond Pál írni. De miután kezdettől ő volt ennek az Intézetnek a második, majd az első számú vezetője, személy szerint felhatalmazást nyert arra, hogy ő diktálhassa az éppen aktuális marxista-leninista történeteszméléletet adott történeti kérdésekben. Így háramlott át a marxizmust illető intézményi legitimitás annak egyes vezetőire és munkatársaira. Külön és itt most nem vizsgálható kérdés, hogy miért nem működött ez az intézményi logika az úgynevezett Molnár Erik-vita során, amikor pedig az Intézet főigazgatója, Molnár Erik hiába vindikálta magának a marxista címkét, végül magára maradt ebben az általa kiprovokált széles körű történeti vitában. Talán Molnár korai (1966-os) halála is szerepet játszott abban, hogy az általa olyannyira erőszakolt osztályharcos és bőszen antinacionalista történeteszmélélet végül nem emelkedett a kánon rangjára.⁴³

A marxista-leninista történeti kánon hasonlóan szilárd intézményi alapokat nyert a Molnár Erik, majd pedig a már egyedül Pach Zsigmond Pál által vezetett intézet védnöksége alatt folyó kutatómunkákban. A kortársak (a politikai vezetést is beleértve) emiatt értékelték úgy a kétkötetes, majd a tízkötetes szintézis munkákat, mint a marxista-leninista történeteszmélélet mintateremtő produktumait; egyszerűen azért, mert mindkettő mögött annak a kutató intézetnek a hitelesítő pecsétje állt, amely a késő Kádár-korban a marxista eszmeiség imázsát árasztotta magából.⁴⁴ Jóllehet szép számban akad(hat)tak olyanok is ezen összefoglaló történeti munkák szerzői között, akik nem éppen a makulátlan marxizmusukról voltak híresek; és a tízkötetes *Magyarország története* paratextusaiban (az Előszókban és a fülszövegekben) sem (mindig) találni már nyomát a marxista-leninista szemlélet melletti elkötelezettség korábban elengedhetetlen deklarálásának. Ám ennek akkor már nem volt különösebben nagy jelentősége.

⁴³ A kérdés megvilágításához hasznos szempontokkal járul hozzá: Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: *Uő*: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok. Bp. 1989. 237.; Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történetész-vitája. *Századok* 142. (2008) 1536.

⁴⁴ Az Intézet fennállásának 25. évfordulójára emlékezve így árasztotta magából ezt az imázsát az akkori vezetés: „A párt tudománypolitikai elveiben Intézetünk a tudomány felvirágzásának nagy ösztönzőjét üdvözölte [...]. Nemcsak védekezni akarunk a *burzsoá* ideológia ellen, hanem *terjeszteni* is a *marxista* eszméket. Nemcsak *bírálni* kívánjuk a polgári tudományt, hanem minden vonatkozásban *jobbat produkálni*.” Pach Zsigmond Pál – Ránki György: A Történettudományi Intézet 25 éve. *Történelmi Szemle* 17. (1974) 475. (Kiemelések az eredetiben – Gy. G.) Ettől a rituális alkalmi megszólalástól függetlenül Ránki György egész történetírói teljesítménye egyetemes jelentőségű szaktudományos fejlemény volt. Vö. Gyáni Gábor: Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: *Uő*: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Bp. 2018. 213–233.

Azt viszont ennek ellenére sem állíthatjuk minden további nélkül, hogy sima és töretlen út vezetett ehhez a késő Kádár-kori állapothoz; még kevésbé mondhatjuk, hogy teljesen eltűntek volna ez időre a marxizmus–leninizmushoz következetesen, tehát a dogma erejével ragaszkodó historikusok, és az ilyen kutatói műhelyek. Valójában még akkoriban is folytak az olykor nyílt, többnyire viszont látens hatalmi küzdelmek a marxista hitelesség kérdése körül. Köztudott a Révai- és Andics-féle történeteszmélélet utóvédharcra a Molnár Erik által vezényelt ötvenhat utáni marxista-leninista eszmeiséggel, amelynek csak látszólag vetett véget a kétkötetes *Magyarország története* által fémjelzett új marxista kánon megjelenése. Nem véletlen, hogy Mód Aladár, az ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszékének vezetője, a Révai-féle történeteszmélélet ekkor legaktívabb és legtekintélyesebb képviselője meglehetősen fanyalgó hangon kezdett bele a mondókájába a könyv utólagos megvitatására összehívott értekezleten: „annak idején – megvallom őszintén – elég vonakodva nyúltam hozzá ehhez a könyvhöz, elsősorban azért, mert tartottam attól, hogy a könyv egészében vagy nagy részében a Molnár Erik által kezdeményezett történész polémia vonatkozásait fogja kiélezni. Őszintén megmondom, amikor elolvastam, áttanulmányoztam a könyvet, örültem annak, hogy [...] a Magyarország története két kötetének alapvető iránya nem ebben a polémia csúcspontjában volt.”⁴⁵ Olyasvalaki szavai voltak ezek, aki tisztában volt vele, hogy kicsúszóban van, vagy már egészen ki is csúszott a kezéből a marxista-leninista történetírás kánont teremtő hatalma. Az anketon előadott és egyes rész kérdésekben hosszan elmerülő bírálata ékesszólóan bizonyította, hogy Mód nem könnyen nyugodott bele a vereségébe. Az utóvédharc számos további eseménye szintén ezt látszik tanúsítani. Hadd utaljak ebben az összefüggésben arra a gazdasági mechanizmus bevezetésének az évében, 1968-ban (!) lezajlott polémiára, amely Tolnai György és Ránki György között robbant ki az Osztrák–Magyar Monarchia, benne a dualista Magyarország gazdasági fejlődésének élesen vitatott kérdéséről. Ez a polémia látszólag és hallgatólagosan a marxista-leninista történeti diskurzus keretein belül zajlott, amelynek a tétje azonban abban rejlett, hogy melyikőjük álláspontja tarthat több jogot a marxista kánon rangjára.

Tolnai György – a Révai-féle függetlenségi és osztályharcos koncepció jegyében – az ekkor már csak Mód Aladár és köre által hirdetett felfogást védelmezte, amit rehabilitálni szeretett volna az MTA Történettudományi Intézet történészei által pártfogolt újabb „ellenkánonnal” szemben. Az érvek-ellenérvek retorikai tálalása ugyanakkor azt sugallta, hogy egy világ választja el egymástól a két vitapartner történeteszméléletét. Ami, mondhatni, akár abszurdnak is hathatott (volna) az egysegesen marxista-leninista eszmeiségű tudomány addigi és akkori világában, ahol az

⁴⁵ Anket a „Magyarország története” i. m. 10.

objektív tudás semmiképp sem ölthetett magára plurális jelleget.⁴⁶ Ezt tudva jelenthette ki Tolnai a Ránki vitacikkére írt rövid válaszában, hogy „ellentéink lényege legkevésbé sem személyes, hanem tudományos, és – ami ugyanazt jelenti – világnézeti”.⁴⁷ Hiszen – folytatta Tolnai a korábról már jól ismert gondolatmenetet – a marxista-leninista fogalmak szerint való tudomány van hivatva arra, hogy a világ „törvényszerűségeinek feltárásával hozzájáruljunk az emberiség mai problémáinak a megoldásához”.⁴⁸ Ránki azonban – szögezte le végül Tolnai – egyenesen tagadja ezeknek az általános objektív törvényeknek a mindenhatóságát, mert – ahogy ma mondanánk – megtér a historizmushoz, amikor arról elmélkedik, hogy kizárólag az idő és a tér konkrét összefüggéseiben lehet megítélni egy sor történelmi problémát.⁴⁹

Ránki, saját megítélése szerint, ezzel szemben azt a fajta marxizmust érvényesíti vitapartnerének az adott kérdésben elfoglalt álláspontjától eltérően, amely már inkább megfelel a szakszerűség (az ily értelemben vett tudományos racionalitás) követelményének; ez így sokkalta alkalmasabb lehet a történelmi igazság felmutatására, mint bármiféle ideológiai sémába burkolt okfejtés. „Ha valaki marxistának vallja magát, az még nem biztos, hogy a tudás birtokában van” – vonja meg Ránki sommásan a mérleget Tolnai szerinte tudománytalan és „konstruált politikai vitát” sejtető történelmi koncepcióját illetően.⁵⁰

Ennek a valamikori polémiaának a felelevenítésével arra kívántunk utalni, hogy a marxista kánonharc korabeli körülményei között érzékelhető volt már valamiféle átalakulás a „marxista-leninista tudományosság” közkeletű fogalmát illetően. Semmiképp sem beszélhetünk azonban arról, hogy ez a változás végképp eltörölte volna a marxista-leninista eszmei önazonosság tudatát, teret adva ezáltal egy immár tisztán a „polgári világnézetben” fogant másféle tudományos erudíciónak és szemléletmódnak; bár Tolnai kimondatlanul éppen ezt a vádat fogalmazta meg, amikor Ránkit kárhoztatta.

Egy, az előbbihez hasonló vita két historikus (vagy bármely más humán- és társadalomtudós) között egy-másfél évtizeddel korábban még olyan mederbe terelődött volna, ahol a „nem marxista” eltévelyedés vádja képezi a legfőbb érvet a másik fél

szakmai hiteltelenítéséhez. A helyzet azonban időközben sok tekintetben megváltozott, miután a marxizmus-leninizmus szaktudományi képviselőire (és művelésére) hivatott és egyúttal a tudományos kánont is megszabó tudósok és tudományos műhelyek egyre nyitottabbá kezdtek válni a pozitív tudományosság ethosza és szakmai elvárásai iránt. Ha viszont ez már mind belefért a marxista-leninista eszmeiségű szaktudományos gondolkodásba, akkor a címke változatlan fenntartása mellett is egyre több lett a bizonytalanság azt illetően, hogy mi is valójában a marxista-leninista történelmi felfogás egy adott kérdésben – és különösen általában véve.

Az 1960-as évek közepe és az évtized vége között kétségkívül némi bizonytalanság lett úrrá a szakszerűnek vett tudományos gondolkodás és az éppen aktuális pártideológia, a „tudományos szocializmus”, egyszóval a pártos marxista-leninista tudományosság közötti kapcsolat pontos mibenlétét illetően. A változás egyik pregnáns megnyilatkozása volt az úgynevezett Berend-Friss vita is, amelyre 1966-ban, a gazdasági reform szellemi előkészítésének a sodrásában került sor a *Közgazdasági Szemle*, tehát egy szakfolyóirat hasábjain. A diskurzus tárgyát az MDP 1950-es évekbeli gazdaságpolitikai megítélése képezte mint olyan történelmi kérdés vizsgálata, amely közvetlen tanulságokkal is szolgálhat a hatvanas évekbeli gazdasági útkeresés számára.⁵¹ Számunkra mindebből annyi fontos most csupán, hogy a vita rávilágított: akár már a szakszerű (gazdaság)történet-írás is bírhat némi relevanciával a hatalmat kézbe tartó kommunista párt számára, amikor konkrét cselekvési programot igyekszik kidolgozni. 1956, sőt akár még a hatvanas évek dereka előtt is, amikor a szaktudomány közvetlenül ki volt szolgáltatva a marxi, a lenini és egy ideig a sztálini gondolati impulzusok kizárólagos befolyásának, ez teljesen elképzelhetetlennek számított.⁵² Amikor azonban a politika partnereként kezdte kezelni az immár számára is fontos tudományt, mint tette a reformkészülődés időszakában is, még a szoroson vett párt-történet (a „tudományos szocializmus” és a párttörténet-írás illetékességi területe) is kinyílhott valamelyest a tudományos vizsgálódás előtt. Igaz, ez akkoriban kevesek kiváltsága maradt. S itt se gondoljunk komoly áttörésre, tekintve, hogy meglehetősen szűk területen, ráadásul csak időleges hatállyal nyitották meg ekkoriban a zsilipeket; akik pedig – hivatalos felhatalmazással (!) – behatolhattak végre erre a számukra addig érintetlen területre, ahelyett, hogy elvesztették volna korábbi marxista-leninista imázsukat, még növelhették is az erkölcsi és politikai tőkájukat. Idővel pedig kialakult és kétségkívül működött egyfajta összjáték a

⁴⁶ Az MSZMP ideológiai vezetése néhány év múlva ezt külön határozatban deklarálta az elhajló (revizionista) filozófusok (a lukácsisták) elleni eszmei küzdelmek során. Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. 1973. március. In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1971–1975. Bp. 1978. 456–469. Az ügyszöveg vö. Filozófus-per 1973. A Világosság különkiadása. É. n. [1989].

⁴⁷ *Tolnai György*: Tudományos szemlélet és vitakészség történetírásunkban. Amire Ránki György cikke nem válaszol. Valóság 11. (1968) 9. sz. 86. Tolnai írása, amely Ránkit vitára ingerelte: *Üő*: Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés? Valóság 11. (1968) 6. sz. 50–60.

⁴⁸ *Tolnai G.*: Tudományos szemlélet i. m. 86.

⁴⁹ Ránkinak a Tolnai által kifogásolt megállapításához vö. *Ránki György*: Sémák és hamis alternatívák. Megjegyzések Tolnai György vitacikkéhez. Valóság 11. (1968) 7. sz. 127.

⁵⁰ Uo. 89., 90.

⁵¹ *Birkás Anna*: A gazdaságpolitika története mint párttörténet. Berend T. Iván és a párttörténet-írás a hatvanas évek közepén. Korall 67. (2017) 107–130.

⁵² Beszédés példa erre: *Rainer M. János*: A szocializmus újratervezése. Magyar kísérlet az ötvenes évekből. In: Újratervezések. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Keller Márkus – Tabajdi Gábor. Bp. 2018. különösen: 14–26.

szűkebb tudományos, valamint a politikai elit (a kommunista nómenklatúra felső szegmense) között, ami viszont a szellemi „liberalizálódás” – egyébként fölöt-
tebb aggályosan kontrollált – érvényesülése előtt egyengette az utat.⁵³

Ennek a helyzetnek a folyamatoként, a „felvilágosult” tudományosság egyes kiemelkedő képviselői végül szintén helyet kaphattak a politikai elitben, ahogy ez, egyebek közt, Berend T. Ivánnal is megesett: ő nemcsak tudósként jutott fel a csúcra az 1980-as években, de egyszersmind az MSZMP utolsó Központi Bizottságának a tagjaként is révbe ért ekkoriban. Márpedig az idő tájt a legkevésbé sem aspirálhatott egy elismerten nem marxista-leninista tudós rektori és akadémiai elnöki tisztségre, és még annyira sem lehetett volna az egyik legfontosabb kommunista hatalmi testület tagja. Egyetértően idézhetjük Birkás Annának a kérdést illető megállapítását: „Magas szintű politikai elköteleződést és ideológiai magabiztosságot jelentett az, ha valaki a párttörténeti kérdéseket volt képes vitatni. Berend így bizonyította, hogy a tudomány hagyományos intézményrendszerében, tehát az akadémiai-egyetemi körökben olyan tudást képvisel, amely az egyik legmagasabb ideológiai tétet hordozó regiszterben, a párt múltjával kapcsolatban integrálni képes a tudományos és ideológiai ismereteket.”⁵⁴ Nem egy, különösen ambiciózus szaktudós választotta ez időben az érvényesülésnek ezt az útját, amellyel némi szellemi szabadság is együtt járhatott számukra. Erre a kérdésre utóbb még visszatérünk.

Ne feledjük azonban, hogy a tudományos szocializmusnak (kiegészülve a történelmi és a dialektikus materializmussal, valamint a politikai gazdaságtannal), mint általános egyetemi tantárgynak az oktatása sem szűnt meg ekkortájt, sőt a tartalmuk sem változott jótányit sem az idők során. Erről, mint 1974-ben végzett bölcsészhallgató, magam is meggyőződhettem. Ugyanakkor a külön létező történettudományi szakág, a párttörténet-írás sem vesztett semmit sem az önállóságából, a hivatalos presztízséből és a legitimitásából. Bár a szorosan vett történetírás ekkor már valóban megszabadult a párttörténet-írás, a tudományos szocializmus, valamint a történelmi materializmus közvetlen gyámkodásától.

Konklúzió

Tudható-e ezek után, hogy mi volt és milyen lehetett a valamikori marxista-leninista történetírás, amely – egyes mai vélemények szerint – állítólag továbbra is velünk él? Erre a kérdésre szeretnék végül röviden válaszolni.

⁵³ Ehhez a ma még jószérivel kikutatlan kérdéshez lásd a következő két esettanulmányt: *Kőrösi Zsuzsanna: Kőrösi József és az ő Valósága*. In: Kádárizmus. Átereszek. Szerk. Kozák Gyula. Bp. 2010. 117–153.; *Lénárt András: Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár*. In: Uo. 154–184.

⁵⁴ *Birkás A.: A gazdaságpolitika története* i. m. 128.

Három tükörkép segítségével adtam meg a lehetséges választ arra a kérdésre, hogy „ki (volt) valójában a marxista-leninista historikus” és milyen történetképpel szolgál(t) az illető számunkra. Az egyik tükörkép szerint, amely a *hithű* marxista nézőpontjából ad erről számot, a hazai mainstream történetírás 1989–1990 előtt stabilan marxista-leninista szellemi alapokon nyugodott, és mindvégig azonos volt önmagával, lett légyen szó az 1950-es, az 1960-as vagy az 1980-as évekről. Ennek az álláspontnak a képviselői szerint e történetnézet aktualitása máig sem vesztett semmit korábbi érvényéből, dacára annak, hogy a tábora ma már elenyésző.

A *hitehagyott* historikus által sugalmazott tükörkép szerint a kezdetben volt marxista-leninista (sőt sztálinista) történetírás idővel elhalványult, sőt úgyszólván el is enyészett a szakszerű tudomány fokozatos előretörésével szemben. Következésképpen a politikai rendszerváltást mondhatni megelőzte a történetírásnak az ideológiai kényszerek alól való illetén felszabadulása. Talán nem csak merő véletlen, hogy többnyire olyanok hangoztatják ezt a véleményt, akik maguk vezető szakmapolitikai pozíciókat töltöttek be a késő Kádár-korban.

S ott találjuk végül az *ellenhíten* lévőket, akik manapság, úgymond, a konzervatív nemzeti értékek és tudatformák feltámasztásán és monopol-, de legalábbis hegemon helyzetbe hozásán tevékenykednek. Számukra minden értéktelen, vagyis marxista kacat, ami ellentmond az általuk pártolt történetképpnek, még ha az egyébként meg is felelhet a tudományos racionalitás követelményének.

Meglehet, további álláspontok is léteznek a kérdést illetően, bizonyosra vehetjük azonban, hogy napjainkban ennek a három beállítottságnak van igazán érzékelhető diskurzusteremtő és a történelempolitikát magát is érintő befolyása.

De valóban az utóvirágzását éli hazánkban manapság a marxista-leninista szellemű történetírás? Elemzésünk eredményeit összegezve úgy gondoljuk: ha kezdetben – az ötvenes és a korai hatvanas években – talán bizonyosnak tűnhetett, hogy ki és mi képviseli – *egyedül* hiteles módon – a marxizmus-leninizmus szellemét a történetírásban, ezt követően már biztos, hogy nem állt fenn ez a helyzet. Ennek ellenére továbbra is a marxizmus-leninizmus hegemoniájáról beszéltek a korabeli hivatalos (a politikai) és a szakmai körökben egyaránt. Ezért nem volt illő szóvá tenni a szaktudományos marxista világnézet alkalmankénti hiányát a politikai hatalom által legitimnek elismert alkotóműhelyek munkatársai és leginkább ezen intézmények vezető kutatói esetében. Mindaz tehát, amit ők mondtak és írtak a történelemről, különösen ha azt reprezentatív művekben, például az MTA Történettudományi Intézetének az égisze alatt készült országtörténeti mestertelbeszélésben vagy a szintén ebből a kutatóközpontból szerkesztett *public history* folyóiratban (*História*) tették közé, a hivatalos értékelés szerint is makulátlanul marxista szellemi megnyilatkozásnak számított. Elvértve így is akadtak azonban olyan pillanatok, amikor a párt ideológiai vezetése elégedetlenségét fejezte ki az akadémiai történészek egyik-másik

megszólalásával kapcsolatban. Emiatt kereste fel például Berecz János, az ideológiai ügyekért akkoriban felelős pártvezető a Történettudományi Intézetet, hogy személyesen is találkozzon az ottani vezető kutatókkal, közvetlen módon tájékozódjék a szerinte nem mindenben helyes történetírói irányvonalról (1986-ban, talán 1987-ben történt az említett eset, és ezen a szűk körű megbeszélésen, egyetlen fiatalként, magam is részt vehettem). Mindez a legkevésbé sem jelentette azonban, hogy az akadémiai kutatóközösség akár egy percre is elvesztette volna a párt addigi jóindulatú támogatását, mert, úgymond, feladta volna a marxista-leninista eszmeiség rá bízott ápolását. Holott, bizonyos tekintetben, ez olykor valóban megtörténhetett, bár nem tudni, hogy ki szabta volna meg akkor a marxista-leninista szemléleti kánont.

A politikailag jóváhagyott és ezáltal hivatalossá tett szakmai álláspont és szemléletmód tágítása, valamint annak azért bizonyos keretek közé szorítása szintén ettől az együttműködéstől függött. Így kerülhetett sor a „nemzeti kérdés vagy szempont” bizonyos fokú akceptálására, a marxista-leninista kánonba való beemelésére az 1980-as években. A fejlemény hátterében a kádári külpolitika érzékelhető elmozdulása búj meg, melyet főként a Ceaușescu-rendszer durva magyar kisebbségellenes politikája, valamint az váltott ki, hogy a hazai népi írói tábor (lásd Illyés Gyula publicisztikáját)⁵⁵ élénken szorgalmazta ekkortájt a határozottabb magyar politikai fellépést a külhoni magyar kisebbség diszkriminációjával szemben. Nem véletlenül kérte fel tehát az 1980-as évek első felében a pártközpont agitációs és propaganda osztálya (!) az akadémiai történettudományi intézetet, hogy folytasson összehangolt kutatásokat a nemzeti kérdésnek a modern kori magyar történelemben játszott szerepével kapcsolatban. Amikor végül sor került a titkosnak („intern”-nek) minősített kéziratok intézeti megvitatására, az ülésen végig ott ültek a pártközpont illetékes osztályának a munkatársai is.⁵⁶

Ehhez fogható politikai háttérmunka előzte meg és tette egyáltalán kivitelezhetővé az *Erdély története* című nagyszabású, úgyszintén az akadémiai intézet kebelén belül végrehajtott kutatási projekt munkálatait is. Az utóbbi, felettebb kényes vállalkozás politikai fedezetét szolgált, hogy a történettudósként is ténykedő Kőpeczi Bélát nevezték ki a háromkötetes szintézis főszerkesztőjének, aki maga a kádári

nómenklátúra kipróbált és jól bevált tagjának számított.⁵⁷ Hiba lenne ezt egyszerűen a marxista-leninista történetnézet és ideológiai éberség bomlásaként vagy fellazulásaként értékelnünk, már csak azért is, mert egyfajta nacionalizmust mindig is össze lehetett békíteni a marxista-leninista világgéppel. Elég, ha az 1956 előtti mérvadó, a Révai-féle függetlenségi és egyben osztályharcos hazai marxista-leninista-sztálinista történetírást vagy az 1970-es és az 1980-as évek hivatalos romániai, kifejezetten kombattáns nacionalista marxista-leninista történetírást említjük példaként.

Ugyanakkor nem csupán a túrt határok fokozatos kijebb tolása, de az érvényes határok szigorú őrzése is többnyire attól függött, hogy mit enged meg a politikai hatalom a saját szakmai ethosának egyre inkább megfelelni kívánó „marxista” történetírásnak. Különösen eklatáns példája volt ennek 1956 Kádár-kori történetírói értékelésének az ügye, ahol hosszú időn át a szaktudománynak tett engedmények még a minimuma sem teljesülhetett. A forradalom 30. évfordulóján – az időközben éledező „ötvenhatos szellem” reakciójaként – „a Kádár-rendszer az addigi elhallgatási taktika helyett szükségesnek látta, hogy nyílt ellentámadásba menjen át.” Ennek a jele volt Berecz János televíziós sorozata, a „Velünk élő történelem” és számos további hivatalos megnyilatkozás szintűgy.⁵⁸ A tévéműsor „szakmaiságát” garantáló „történész bizottság”-nak Glatz Ferenc is tagja volt – a pártközpontban (is) alkalmazott két további történész mellett (Kardos József és Rottler Ferenc). Nem csoda ezek után, hogy a *História* főszerkesztőjeként Glatz egyáltalán nem sietett ötvenhat ekkor már igen csak a levegőben lógó történeti újraértékelésével, amire hivatalosan az MSZMP Központi Bizottsága – Pozsgay Imre KB titkár előterjesztését lényegében magáévá tevő – 1989. februári határozatával került végül sor.⁵⁹ A Pozsgay-féle kezdeményezés alapját a Berend T. Iván által vezetett, a MSZMP Központi Bizottsága által felkért történészbizottság végző álláspontja adta, amely lényegében egybecsengett Glatz Ferenc valamivel korábbi ily értelmű megszólalásával, ami azonban csak *röviddel* a bizottsági döntés előtt látott napvilágot.⁶⁰

Ki lett volna képes az itt vázolt körülmények között teljes biztonsággal megmondani, hogy mi az egyedül helyes, a világnézetileg valóban helytálló

⁵⁵ *Illyés Gyula*: Hajszálygyökörek. Bp. 1971.; *Uő*: Szellem és erőszak. Bp. 1978. Illyés ez utóbbi könyvét a hatóságok be is tiltották.

⁵⁶ A szóban forgó ülésről, amelyet jelen sorok szerzője is végigült, ennyi látott csupán napvilágot: „»A nemzeti tudat hazánkban. A nemzeti-, nemzetiségi kérdés korunkban« címmel egész napos szakmai-ideológiai konferencia volt az Intézetben [1984] május 28-án, ahol az agit-prop. téma anyagainak megvitatására került sor.” *S. A.*: Az MTA Történettudományi Intézetének hírei (1981–1984). *Történelmi Szemle* 29. (1986) 183. A projekthez készült kéziratok közül egyedül Szűcs Jenő szövege kapott akkoriban nyilvánosságot úgy, hogy annak Valóság-beli közlését maga Aczél György engedélyezte, némi cenzurális beavatkozás (csonkítás) árán. Lásd *Szűcs Jenő*: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság* 28. (1985) 3. sz. 31–49.

⁵⁷ Kőpeczi, aki 1971 és 1972 között az Akadémia mb. főtákará, majd 1972 és 1975 között az MTA főtákarára volt, rendszeresen végzett ideológiai csőzsmunkát az MSZMP kebelében; a mondott időben (1982 és 1988 között) ráadásul még kulturális miniszter is volt. E minőségében 1986-ban a rebellis Írószövetséggel is harcba szállt. *Vö. Romsics Ignác*: Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival. Bp. 2003. 50.

⁵⁸ *Litván György*: 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban. In: *Uő*: Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások. Bp. 2008. 397.

⁵⁹ *Romsics I.*: Volt egyszer egy i. m. 130.

⁶⁰ A történészbizottságnak a kérdést illető ténykedéséről szóló szubjektív beszámolót lásd *Ormos Mária*: Remények és csalódások. Bp. 2017. 209–212. Glatz Ferenc a történészbizottságban kiérlelt „népfelkelés” meghatározással egybevágó megfogalmazásához *vö.* „1956 október nem volt forradalom, s nem volt ellenforradalom, hanem népfelkelés a sztálini rendszer ellen.” *Glatz Ferenc*: Kérdőjelek 1956-ról. *História* 10. (1988) 6. sz. 3. (Az eredetiben aláhúzza – Gy. G.)

marxista-leninista történeti igazság adott esetben és akár a legfőbb történeti kérdéseket illetően egyaránt? Ha egy adott, főként 20. századi történeti kérdésben a racionális érvekkel alátámasztott történeti igazság képviselője egyáltalán sikerrel járhatott, az leginkább úgy és akkor történt meg (emlékezzünk a Berend-Friss vitára), amikor a párt, minden dolgok ura, rábólintott a tudósok által igazságnak tartott álláspontra. A marxizmus-leninizmus korabeli történetírói fogalma olyan egyezkedések tárgyát képezte ekkoriban, ahol a „tudományos igazság” mint *par excellence* hatalmi kérdés⁶¹ eldöntésében a korábbiaknál már kétségkívül jóval nagyobb szerep hárult a szaktudomány mérvadó, intézményesen is legitim képviselőire. Ez magyarázza azután, hogy a történetírás a késő Kádár-kori Magyarországon úgy és azáltal viselte (viselhette) a marxista-leninista eszmeiség szellemi terhét, és oldhatta meg ezzel együtt az önmeghatározás kötelmét, hogy egyre kevesebb lett művelői között a világnézete szerint még mindig vagy valaha elkötelezett marxista(?) tudós; olyan történészekkel telítődött ugyanis ez a szakma, akiknek a művei nem sokban vagy nem igazán különböztek a nemegyszer még ekkor is rosszállólag emlegetett „polgári történetírás” munkáitól.

Ha így áll a dolog, akkor egyik korábban említett tükörképnek sem hihetünk azt illetően, amit a marxista-leninista történetírás távolabbi és közelebbi múltjáról és legkivált annak állítólagos utóéletéről sugallnak számunkra.

WHAT IS MARXIST HISTORY WRITING?

By Gábor Gyáni

SUMMARY

What was Marxist history writing actually? Radical right-wing historians with major public support, tend to term Marxist whatever fails to agree with their own conceptions of history. Yet Marxist history writing did not elaborate a theory of historical knowledge because of the conviction that Communist political practice would validate the objective truth, to which science itself is directly subordinated. The direction of Marxist-Leninist history writing was at first determined by the party leadership, while in the Kádár regime it was canonised by the leading historians and historical ateliers (the Institute of the Academy and the universities) who represented the Marxist scientific conception. Such view of history was featured by the great national syntheses, which situation remained basically unchanged until 1989.

⁶¹ Az igazság (tudás) és a hatalom kapcsolatának a konceptualizálásához vö. *Michel Foucault: Truth and Power*. In: *Uő: Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Ed. Colin Gordon. Trans. Colin Gordon et al. New York 1980. különösen: 131–132.

Andrea Kiss

FLOODS AND LONG-TERM WATER LEVEL CHANGES IN MEDIEVAL HUNGARY

Springer, 2019. 896 oldal

Kiss Andrea 2019-ben megjelent kötete a középkori Magyarország áradásainak és hosszú távú vízszintváltozásainak mindenre kiterjedő elemzésével új perspektívába helyezi a hazai klíma- és környezettörténeti kutatásokat. A Springer Water sorozatban megjelent angol nyelvű kötet a szerzőnek a Közép-európai Egyetemen (CEU) 2011-ben megvédett doktori disszertációja alapján készült. Kiss korábbi kutatásai a környezettörténet, a történeti klimatológia, a tájtörténet, a tájrekonstrukció kérdéseire, illetve az utóbbi ezer évben történt természeti csapások rövid és hosszú távú vizsgálatára összpontosítottak. E komplex, interdiszciplináris stúdiumok alapját az adja, hogy a szerző a történettudományok mellett a földtudományok területén is magas szintű ismeretekkel rendelkezik, s az utóbbi években több, vízi erőforrásokkal és geoinformatikával foglalkozó kutatócsoportnak is tagja volt. Az ezekben végzett kutatómunka során remek lehetősége adódott a disszertációjában felhasznált forrásanyag jelentős bővítésére, mely által egy minden korábbinál teljesebb vizsgálat születhetett a közép- és kora újkori Magyar Királyság árvizeiről és vízszintváltozásairól. Monumentális, csaknem 900 oldalas terjedelme ellenére a könyv felépítése könnyen áttekinthető, gondolatmenete logikus és jól követhető. A szerző a témát hat, egymáshoz szervesen kapcsolódó fejezetben tárgyalja, melyekhez bőséges irodalomjegyzék és egy több mint száz oldalas függelék csatlakozik. A kötet (Árvizek és hosszú távú vízszintváltozások a középkori Magyarországon) az első olyan nagyívű összefoglaló, amely a középkori Kárpát-medencét az áradások és a kor éghajlati összefüggéseinek szemszögéből vizsgálja.

A kutatás interdiszciplináris módszertana az egykorú írott források elemzésén túl a természettudományos (földtani) és régészeti eredményeken alapszik. Ezzel az összetett szemléletű megközelítéssel lehetőség nyílt Európa (azon belül a Kárpát-medence) középkori vízszint-anomáliáinak bemutatására, az árvizek modellezésére is. A középkori áradások részletes tanulmányozásával intenzitásuk, a természeti környezetre és társadalomra gyakorolt hatásaik egyaránt vizsgálhatóvá váltak. Bár az időbeli keretet a 11–15. század jelenti, a kutatás jellegéből adódóan lehetőség nyílt hosszú távú időjárási trendek megfigyelésére is (az úgynevezett kis jégkorszak előtti korokra vonatkozóan, akár a 6. századig visszamenően). Az írott források többszintű feldolgozásával a szerző a Kárpát-medence árvizeinek vízrajzi, környezettörténeti és társadalmi hátterének felderítésére is törekszik az áradásokra vonatkozó esettanulmányok segítségével. A kötet előszavából azonban megismerhetők azok a korlátok is, melyekkel a szerzőnek számolnia kellett e középkori időjárási anomáliák elemzése során. A legfontosabb ilyen tényező, hogy a Kárpát-medencével kapcsolatos források száma viszonylag csekély (összehasonlításként megállapítható, hogy az európai krónikák és évkönyvek jóval több információt nyújtanak e témában, mint a hazai oklevelek). A másik dolog, amit ezzel kapcsolatban figyelembe kellett venni, az a forrásanyag egyenetlen időbeli eloszlása volt, ugyanis a 15–16. századhoz képest jóval kevesebb adat maradt fenn az Árpád- és Anjou-kor évszázadaiból.

A kötetben található adatoknak, a kutatás módszertanának és eredményeinek értelmezéséhez biztos támpontot nyújt a bevezető fejezet, melyben az összes releváns információ megtalálható a középkori Közép-Európa árvizeiről, vízszintingadozásairól (3–20.) és az ebben az időszakban kimutatható főbb klimatikus periódusokról. (2.) A környezeti háttér ismertetése szintén elengedhetetlen a középkori árvizek vizsgálata során, ezért a második fejezet a Kárpát-medence vízrajzi-földrajzi viszonyainak bemutatására fókuszál. Ebben a szakaszban alapvető információkhoz juthatunk arról, hogy milyen mértékű lehetett a folyamszabályozások előtti vízborítottság,

melyek a Duna és a Tisza mellékfolyói és e folyóvizek főbb hidrológiai jellemzői, de vannak adatok a nagyobb és dokumentált áradásokról is. (51–78.) Ez a tömör természettudományos áttekintés szilárd alapot nyújt a következő fejezetek archeológiai és forrásközpontú vizsgálataihoz. A középkor környezeti változásainak és demográfiai háttérének elemzése mellett a szerző a településtörténeti jellemzőket is áttekinti, külön kitérve a 13–14. századi településpusztasodás jelenségére is. (78–100.) Nagyon jól illeszkedik mindebbe a korra jellemző gazdaságtörténeti folyamatok bemutatása. Ezt Kiss Andrea a középkori mezőgazdaság, földhasználat, illetve a víz- és ártéri gazdálkodás tájformáló szerepén keresztül ismerteti. (100–120.)

A harmadik nagy fejezetben azok a természettudományos és régészeti kutatási eredmények sorakoznak fel, melyek összefüggésbe hozhatók a Kárpát-medence hosszú távú víztani változásaival (ilyenek a cseppkövekből és a tavi üledékekből nyerhető információk). Az itt található szerteágazó kutatástörténeti összefoglalóban a szerző kitér számos tavi üledékvizsgálat tapasztalataira (például a Balatonra, illetve a Cserhát, a Mátra és a Tatra területén lévő állóvizekre vonatkozóan), de található itt néhány tőzeglápokat érintő elemzés is. (144–153.) A felvázolt kutatások ismeretében a szerző igyekszik választ adni arra a kérdésre, hogy a régészeti feltárások során észlelt talajszint-emelkedésnek lehetett-e valamilyen köze a növekvő vízszinthez, illetve a folyók áradásaihoz? Nagy alaposággal mutatja be a feltételezett korabeli környezeti körülményeket, párhuzamba állítva azokat a mai viszonyokkal, miközben szem előtt tartja a településhálózat és az egyes falvak, városok morfológiájának változásait is. Ehhez az elemzéshez, illetve a folyó- és a talajvízszint-változás rekonstruálásához a dunai térség, a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl egyes régióinak középkori leletanyagát egyaránt számba veszi, a könnyebb átláthatóság érdekében táblázatos formában is összefoglalva az ide vonatkozó régészeti eredményeket. (210–212., 215–217., 220–222.) A közép- és hosszú távú vízszint-ingadozások kimutatásához egyrészt a Duna mentén feltárt kolostorok, másrészt számos település és vár régészeti dokumentációja (például védő- és támfalak, kutak, vermek, padlószintek, illetve a helyreállításokra utaló jelek vizsgálata) szolgál bizonyítékkal. A régészeti leletanyag tanulmányozását az üledékvizsgálatok tapasztalataival ötvözve számos összefüggés kirajzolódott a középkor vízszintváltozásaira vonatkozóan. Ezek megértését nagyban elősegíti, hogy Kiss az azonosítható klimatikus korszakok áradásait, szárazabb periódusait és hidroklimatikus tendenciáit térképeken is ábrázolja. (199., 201., 204.)

A környezeti-éghajlati-régészeti keretekbe logikusan illeszkedik a források és vizsgálati módszerek bemutatása a negyedik fejezetben. Kiss Andrea az általa összegyűjtött középkori írott dokumentumokat három fő szempont mentén elemzi. Ismerteti a források típusait (jogi, egyházi, elbeszélő és gazdasági), azok fő jellemzőit, valamint a téma kapcsán mutató forrásértéküket is. A dokumentumok kritikai feldolgozásának nagy jelentősége van, melyet a szerző lelkiismeretesen el is végez. A jogi-adminisztratív források csoportjába oklevelek tartoznak, melyek túlnyomó többsége határjárásokról ad információkat. Ezekből kiderül, hogy az áradások többféle következménnyel járhattak: 1. megghiúsíthatták a határjárást, 2. veszélyeztethették az utazást, 3. elpusztíthatták a határjeleket, azaz a szó szoros és átvitt értelmében is „elmoshatták” a birtokhatárokat. Az egyházi vonatkozású dokumentumok közül a szentté avatási perek hivatalos iratai nyújtanak még jól használható adatokat, így például Árpád-házi Szent Margit 1270. és 1276. évi szentté avatási jegyzőkönyveiben áradásokról szóló tanúságtételek is olvashatók. A kevés elbeszélő forrásból Bonfini munkája és a szentek legendái tartoznak még a vizsgálható bizonyítékok körébe. A gazdasági és adminisztratív dokumentumok csoportját a pozsonyi hidmesterek számadásai és tizedszedők beszámolóí alkotják. (248–262.) Az információk eloszlásának tér- és időbeli egyenetlenségét jól szemlélteti az a térkép, mely a legjobban és a leggyengébben adatolt régiókat ábrázolja. (263.) A kutatás módszertanának fontos részét képezi továbbá a középkori oklevelekben előforduló, árvizeket jelölő latin és német nyelvű kifejezések értelmezése is. Kiss az áradások (feltételezett) intenzitását szintén igyekszik

figyelembe venni, melyre a forrásokban szereplő, ezek nagyságára utaló korabeli becslésekből, szóhasználatból következett.

A kötet ötödik, legnagyobb terjedelmű egysége egy csaknem háromszáz oldalas „gyűjtemény” az árvizekhez kapcsolódó középkori dokumentumokból. Ebben az összeállításban, illetve a vizsgálatban is kizárólag az eredeti forrásokban előforduló, 1001 és 1500 közé datálható természetes árvizekről szóló dokumentációk szerepelnek. A függelékben is megtalálható 334 írott forrást felhasználva Kiss Andrea a lehető legalaposabb elemzésre törekszik: kitér a környezeti körülményekre, a keltezés kérdéseire, arra, hogy az áradások milyen évszakban történtek és milyen kiterjedést értek el. Az esettanulmányok kidolgozásához használt eszköztár igen széles skálán mozog: a konkrét források értékeléséhez Kiss alapvetően a bőséges hazai és nemzetközi szakirodalom történeti, környezettörténeti, néprajzi és történeti földrajzi irodalmára és módszertanára támaszkodik. Ez utóbbi a 17–19. századi térképanyag felhasználásával együtt lehetővé tette számos bizonytalan földrajzi név azonosítását és a korabeli természeti viszonyok rekonstruálását is.

Az utolsó nagy fejezet az egész kötetben átvivő, igényes és szerteágazó kutatói szemlélet betetőzése, mely a Kárpát-medence középkori áradásaival kapcsolatosan kirajzolódó tendenciákat és következtetéseket foglalja egybe. A forrásanyag feldolgozásával számos összegző táblázat és diagram született, melyek nagyban elősegítik az események rendszerezését és a fontos következtetések megfogalmazását. A kutatás egyik kiemelendő erénye, hogy az árvizek gyakorisága, a régészeti adatok és üledékminták alapján több késő középkori árvízi csúcspériódust is sikerült azonosítani. (591–596.) A szerző olyan jelentős összefüggésekre is rámutat, melyek alapján az áradások a korabeli időjárási és hőmérsékleti változások indikátoraiként is értelmezhetők. (640–662.) A vizsgálat eredményeként a középkori hidrológiai jelenségek (például a megnövekedett csapadékmennyiség hatásai), az ember és az áradások kapcsolata, a társadalmi-gazdasági következmények, a korszakban megfigyelhető, áradásokban gazdag és szegény periódusok mind számszerűsíthetővé és értékelhetővé váltak.

Kiss Andrea kötete tehát mérföldkőnek számít a középkori Magyar Királyságra vonatkozó környezettörténeti kutatások terén. A feldolgozott forrásadatok, illetve a releváns régészeti és természettudományos ismeretek szintetizálásával olyan hiánypótló összefoglaló született, mely egységbe foglalja a Kárpát-medence rövid, közép- és hosszú távon bekövetkezett éghajlati változásait, valamint azok környezeti-társadalmi-gazdasági hatásait. Az angol nyelven megjelent monográfia a hazai mellett minden bizonnyal a nemzetközi tudományosságban is elfoglalja majd méltó helyét.

Majláthné Sipos Csilla

DIE HABSBURGERMONARCHIE UND DER DREISSIGJÄHRIGE KRIEG

Hrsg. Katrin Keller – Martin Scheutz

(Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 73.)

Böhlau, Wien 2020. 451 oldal

Németországban a harmincéves háború 400. évfordulója meghatározó kulturális-tudományos esemény volt, számos szakmai és ismeretterjesztő publikáció, szépirodalmi munka látott napvilágot, kiállítások, konferenciák sorának központi témája volt. A kora újkor első valóban kontinentális és hosszú háborúja igazi mérföldkőnek számít Európa és a Német-római Biro-

dalom történetében, ugyanakkor nem csupán a felületes szemlélő számára tűnik úgy, hogy az évforduló németországi „belügyként” jelent meg a közvélemény előtt. Ennek nyilvánvalóan számos oka van, és egyaránt magyarázható a német történeti közgondolkodással, a ma is élő katolikus–protestáns megosztottsággal, de fontos szempont az is, hogy a többnyire német területeken zajló háború a képzőművészetben, irodalomban, népi kultúrában stb. ma is ható mély nyomokat hagyott maga után. *A Habsburg Monarchia és a harmincéves háború* címmel megjelent tanulmánykötet nem csatlakozott a fenti narratívához, hanem szakítani kívánt azzal a képpel, miszerint a harmincéves háború csak német belháború lett volna, és Ausztriát vagy más országokat, régiókat nem vagy csak alig érintett.

A tanulmánykötet egy 2018 októberében, Bécsben, az Osztrák Tudományos Akadémia, a Bécsi Egyetem Osztrák Történeti Intézete, az Új- és Jelenkortörténeti Intézet, valamint a Bécsi Városi és Tartományi Levéltár szervezésében megtartott konferencia előadásait tartalmazza. A mű hat témakörben vizsgálja a harmincéves háború és a Habsburg Monarchia viszonyrendszerét. Az első blokkban a háború és a hadi események, valamint azok következményeinek bemutatása áll a középpontban. Thomas Winkelbauer tanulmányában az osztrák örökös tartományok által megélt hadi eseményekkel foglalkozik, bemutatja, hogy a tartományok jelentős károkat szenvedtek a hadjáratok, az 1626. évi parasztháború és a bécsi udvar ellenreformációs törekvései következtében, ez utóbbi pedig jelentős demográfiai változásokhoz, nagyarányú protestáns kivándorláshoz is vezetett. Petr Maťa a cseh területeket vette vizsgálat alá. Történeti közhely, hogy a háború kirobbanása Csehországhoz kötődik: a nevezetes defenesztráció (1618. május 23.), amely utólag a harmincéves háború „hivatalos” kezdőpontjává vált, majd V. Frigyes pfalzi választófejedelem, a „téli király” rövid életű uralkodása (1619–1620) és a cseh történelemben és közgondolkodásban a magyarok Mohácsához hasonló katasztrófaként bevonult fehérhegyi csata (1620. november 8.) mind-mind cseh területeken játszódott le. A cseh történeti irodalomban végeletes véleményekkel találkozunk az említett események kapcsán: 1618–1620-ig a Habsburgokkal való együttműködést emelik ki, ezt követően a teljes szakítást hangsúlyozzák, egyfajta „nemzethalált” vizionálnak: e narratíva szerint míg máshol a harmincéves háború államképző eseménnyé vált, Csehországban államfelszámoló következményei lettek. Ma már sokkal árnyaltabb képet látunk. Maťa szerint az 1618–1620-as protestáns cseh rendi mozgalom a németalföldi példa nyomán egyfajta „forradalomnak” tekinthető, célja a katolikus Habsburgok leváltása és a holland mintát követő önálló állam létrehozása volt. A bukás után valóban megtörtént a felülről levezényelt, véres megtorlással párosuló elitcsere, azonban a rendek együttműködésére a Habsburgoknak még évszázadokig szükségük volt. Az események negatív következményeként ugyanakkor a cseh rendek valóban visszaszorultak. Korábban ugyanis a cseh korona és az abba foglalt (inkorporált) országok – Maťa szerint ez a helyes megfogalmazás –, így a Morva Örgrofság, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausicz csehek által vezetett közös rendi gyűlése megszűnt. A cseh rendek így elvesztették befolyásukat a másik négy tartomány felett, de ugyanígy kiszorultak a cseh kormányzók, a kancellária és a kamara vezetéséből is.

Pálffy Géza a harmincéves háború elfeledett hadszíntereként mutatja be a Magyar Királyságot. Pálffy európai kontextusban elemzi Bethlen Gábor és I. Rákóczi György motivációit és hadjárait. Hangsúlyozza, hogy a protestáns erdélyi fejedelmek beavatkozásainál nem elsősorban felekezeti szempontok érvényesültek. Bethlen például csak az első hadjáratánál bírta a magyar rendek, főként a protestánsok támogatását, utána nem, I. Rákóczi György még annyira sem, de ennek ellenére részben sikereseknek bizonyultak. Külföldről oszmán támadásnak tűntek az erdélyiek akciói, főként a török segélycsapatok miatt, ezt igazolják a Bethlen és Rákóczi békéit követő Habsburg–oszmán békék is. Magyarország ekkor mellékhadszíntérré vált, nem úgy, mint a megelőző században, amikor ez volt a Habsburgok fő szárazföldi hadszíntere és a Monarchia bevételei szempontjából is meghatározó országa. A harmincéves háború időszaka-

kára azonban a korábban jelentős jövedelmeket produkáló ország az erdélyi hadjáratok és az erdélyiek részére átadott területek (a hét vármegye) bevétel-kiesései miatt már nem számított meghatározónak. Pálffy felhívja a figyelmet az 1622. és 1625. évi „elfelejtett” országgyűlések jelentőségére, mint a Habsburgok és a magyar rendek között létrejött második és harmadik kiegyezésre, ami a harmincéves háború Habsburg politikája felől nézve – különösen a cseh rendekkel való összevetésben – valóban különlegesnek számít.

Dieter Speck egy – az osztrák történetírás részéről jórészt – elfelejtett régióról, Elő-Ausztria és a Felső-Rajna-vidék, illetve Elzász harmincéves háború alatti sorsáról írt egy alapjában véve helytörténeti jellegű összegzést. A háború előtt Habsburg kézen lévő birtoktestek ugyan a tiroli ág kezében voltak, mégis fontos szerepet játszottak a *camino imperial*, azaz az észak-itáliai és németalföldi spanyol Habsburg birtokok közötti összeköttetésben. A terület ezért állandó összeütközési pont volt a franciák, a spanyolok és az osztrák Habsburgok között. A régiót a Habsburgok hosszas küzdelem után veszítették el, amely során hol a svédek, hol a franciák szállták meg, és csupán Vorarlberget és Konstanzot sikerült császári kézben megtartani.

A következő blokk tanulmányai a Habsburgokra mint dinasztiára koncentrálnak. Horst Carl írásában hadvezéreként lépnek elének a család tagjai. A közvélekedéssel ellentétben (gondoljunk az ismert mondásra a házasság és a háborúzás kapcsán) az osztrák Habsburgok több képviselője is – például maga III. Ferdinánd császár – kiemelkedő eredményeket és még verekesség esetén is jelentős katonai teljesítményeket tudott felmutatni a csatatéren. A Habsburgok szerencséjére II. Miksa császár számos fiút hagyott hátra, az ő gyermekeik pedig (például Miksa, majd Károly és Lipót Vilmos főhercegek a német lovagrend élén) éppen ekkor futották be karrierjüket. A Habsburgok ezzel az 1650-es évekig biztosították a megfelelő vezetői „utánpótlást”, amit majd Mária Terézia révén tudtak újfent megismételni egy évszázaddal később.

Arno Strohmeyer tanulmánya az osztrák és spanyol Habsburgok együttműködését vizsgálja. V. Károly lemondásával az addig egy fő alatt vezérelt Habsburg Birodalom végleg ketté vált. A két ág szoros szövetségben maradt, számos házassággal erősítették meg a családi szövetségrendszerét. Azzal, hogy az osztrák ág örökölte meg a német–római császári címet, nem csupán a saját, hanem az észak-itáliai és németalföldi területek okán a spanyol ág érdekeit is képviselnie kellett. A korszak államfejlődése kapcsán számos elmélet, modell terjedt el, de mindegyik nehezen küzdött meg a spanyol és az osztrák Habsburgok változatával, hiszen mindkét esetben összetett monarchiákról, dinasztikus konglomerátumokról, a spanyol birodalom esetén pedig többközpontú államról és többközpontú kormányzatról is lehet beszélni. Ehhez járult a fiskális-katonai és az adóztató állam modellje is. Strohmeyer szerint viszont minden dinasztikus államnak, helyesebben dinasztianak megvolt a saját dinamikája: a fő cél nem a 17. század első felében meghatározónak tekintett államképzés, hanem a saját családi-dinasztikus politika fenntartása, a dinasztikus célok elérése volt. A holland történész Jeoren Duindam modelljét veszi alapul (*Dynasties. A Global History of Power 1300–1800*. Cambridge 2016.): a Habsburgok esetében a dinasztikus érdeket, a családon belüli rétegződést és ezek hatását vizsgálja a politikai döntésekre. A két ág ekkor is házassodik egymással a családon belüli kapcsolati rendszer erősítése végett (például III. Ferdinánd házassága III. Fülöp lányával). A dinaszticizmus politikai döntésekre is befolyással volt, az osztrák Habsburgok németalföldi és francia politikája ezt jól bizonyítja, de a vesztfáliai béketárgyalásokon is szoros együttműködés volt a két, külsőre eltérő államérdekek szerint cselekvő nagyhatalom között. Lena Oetzel tanulmánya az előbbi írást árnyalja. Két, a vesztfáliai béketárgyalásokat vizsgáló esettanulmány keretében azt mutatja be, hogy III. Ferdinánd számára az osztrák tartományúri és a császári pozíciója fontosabb volt a *Casa Austriaca* érdekeinek védelmének, ugyanakkor a két ág közötti dinasztikus kapcsolatok erősítésében, házasságok létesítésében továbbra is érdekelt maradt.

A tanulmánykötet harmadik blokkjának munkái a háborús terhekkel és a háború következményeivel foglalkoznak. William D. Godsey írása a rendi hitelek szerepét vizsgálja a császári hadsereg-finanszírozásban. Tanulmányában egy, az alsó-ausztriai rendek hitelezéséről 1655-ben összeállított jegyzéket elemz. Érdekességként jegyezhetjük meg, hogy a legnagyobb hitelező nem osztrák, hanem egy magyar volt, Pázmány Péter, aki egy 1630-ban nyújtott 100 ezer forint hitelösszeggel szerepel. A hiteleket az alsó-ausztriai rendek nem kizárólag a harmincéves háború költségeire nyújtották; azok érthető okokból a magyarországi végvárak fenntartását is szolgálták. Martin P. Schennach az 1626. évi felső-ausztriai parasztháború okait, eseményeit és következményeit vizsgálja, amelyek között a Habsburgok ellenreformációs törekvései, a tömeges katonai beszállások és azok terhei, a rosszul fizetett katonaság erőszakoskodásai is szerepeltek. Martin Scheutz a katonaság jelenlétével, beszállásával járó terhekkel, valamint a parasztháború mindennapjain és a hatalomváltásokon keresztül mutatja be a Steyr városában megélt eseményeket, Jacob Zetl naplóján keresztül.

Martin Scheutz írása akár a következő, a naplók, önvallomásokkal és a korai médiával foglalkozó blokkban is helyet kaphatott volna. Katrin Keller tanulmánya Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667) naplóját elemzi. Harrach Rómában tanult, pápai kamarás volt 1622-ig, utána prágai érsek lett, később a trienti püspök tisztét is elnyerte. 1629 és 1655 között olaszul írt útinaplót, 1637-től 1667-ig pedig németül, úgynevezett *Tagezettel*eket a napi eseményekről. Több, köztörténetileg is érdekes eseményt személyesen is átélt, így 1648 júliusában Prága svédek általi elfoglalását, amikor fogságba esett és csak 50 ezer forint váltságdíj kifizetése után szabadult, de Bécs 1645. évi ostrománál is ott volt. Harald Tersch katonai karrieret mutat be önéletrajzokon, kegydíjakért esedező kérvényeken keresztül. Három nézőpontot vizsgál: a felső katonai rangokat betöltő főnemesét; a kapitányok szintjéig jutó kis- és középnemesét, polgárét; valamint az egyszerű közkatonaét. Alexander Zirr II. Keresztély anhalt-bernburgi herceg naplóján keresztül mutatja be az 1635. évi prágai béketárgyalásokat. Esther Beate Körber a piaci jelentések (*Messrelationen*) elnevezésű forrástípus szerepét elemzi. Ilyen piaci jelentéseket adtak ki Köln, Magdeburg, Frankfurt vagy Heidelberg városaiban a nagy éves vásárokhöz igazítva. Terjedelmük 96–104 oldal volt, általában félévente jelentek meg és a két vásár között történt európai politikai eseményeket mutatták be. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan tudott a Habsburg udvar nyomást gyakorolni e korai média tartalmára, akár a hírközlésben kiemelt szerepet betöltő postamesterek kinevezése vagy nyomdai engedélyek kiadása révén. A tanulmánykötet ötödik fejezete az emlékezetkultúrára koncentrált. Friedrich Polleross az *Annales Ferdinandei* címen 1640–1641-ben megjelent, Khevenhüller-féle portrégyűjtemény metszeteit hasonlítja össze, Alois Niederstätter a vorarlbergi háborús események, Arthur Stögmann pedig a svéd pusztítások alsó-ausztriai emlékezetét vizsgálja tanulmányában. Az utolsó blokk kitekintés a művészet- és a jogtörténet irányába. Werner Telesko a harmincéves háború 19. századi képzőművészeti recepcióját mutatja be. Christoph Kampman érdekes tanulmánya a vesztfáliai békét mint a nemzetközi jog és a „nemzetközi béke” fogalmainak eredőjét elemzi. Megállapításai szerint a vesztfáliai béke hatása a 18. század végén vált igazán jelentőssé a születőfélben lévő nemzetközi jog számára. Ekkor már nemcsak azért volt fontos, mert az első univerzális békekongresszus eredményeként jött létre, hanem modellként tekintettek rá a 18. századi háborúkat követő békekötések során, valamint ebből fejlődött ki a *Ius Publicum Europaeum* is.

Összegezve a tanulmánykötet eredményeit, vegyes összehatás rajzolódik ki, mint minden olyan kötetből, amely egy konferencia eredményein alapul. Sajnos, nem kapunk átfogó képet a harmincéves háború alatti Habsburg Monarchiáról, ugyanakkor számos új nézőpontból szemlélhetjük a korszak legfontosabb közép-európai eseményét.

Kenyeres István

Lovra Éva

VÁROSOK AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

Városszövet- és várostipológia, 1867–1918

Terc, Bp. 2019. 240 oldal

Lovra Éva, a Debreceni Egyetem Műszaki Karának adjunktusa szakmáját tekintve építész- és településmérnök. Kutatási területe azonban számos olyan témára kiterjed, amely méltán tarthat számot a történészek érdeklődésére is. A vajdasági származású urbanista ugyanis a városmorphológia, mikro-urbanizmus, várostervezés-elmélet, tipo-morphológia, valamint a városi örökség meghatározása, értékelése és védelme mellett elsősorattal foglalkozik történeti aspektusokban is bővelkedő kutatási témákkal. Ilyen például a művészet-, építészet- és várostervezés-elmélet (szocialista modernizmus) a második világháború utáni Jugoszláviában, valamint a művészetelméleti, építészeti és városépítészeti kapcsolatok és kölcsönhatások kérdésköre 1867 és 1918 között Közép-Európában. Ez utóbbi témában végzett kutatásainak eredménye a most ismertetett kötet.

A szerző kezdetben talán nem is sejtette, hogy a magától értetődő gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusok mellett politika- és esztétikumtörténeti szempontból is mennyire kemény fába vágta a fejszéjét. A városiasodás és városfejlődés kérdése ugyanis a dualizmus kori Magyarországon a modernizáció mellett szorosán összekapcsolódott a nemzetállam-építés, valamint a hatalompolitika és a közigazgatás problematikájával. Nem véletlen, hogy Beksics Gusztáv (1846–1906), a korszak egyik legjelentősebb ideológusa nemzetállami víziójában kulcsszerepet tulajdonított a városoknak. *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra* című 1883-as munkájában is azt hangoztatta, hogy Európában a városoknak történetileg igazolt kultúrahordozó küldetése és ebből fakadó asszimiláló ereje van. Beksicsnek nagy szívfájdalma volt a magyar településszerkezet állítólagos deformáltsága és történeti elmaradottsága a nyugat-európai városokkal szemben. A sok tekintetben Grünwald Béla (1839–1891) nézeteit tükröző közigazgatási elképzeléseiben ő is jelentős szerepet szánt a városoknak. Végül soron Beksics – és a korabeli magyar elit döntő része is – egy olyan „modern” Magyarországot vizionált, amely a „régivel” ellentétben már elsősorban nem a megyékre, hanem a városokra alapozza saját területi-társadalmi szerkezetét és identitását. Ahogy *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk* című 1891-es munkájában Beksics megfogalmazta: „A domináns szempont és állandó követendő irány az, hogy városaink minél inkább megkönnyíthessék az önálló törvényhatósággal való átalakulást. [...] Megye és város összeférhetetlenek. Az a község, mely a területi önkormányzatba van olvasztva, nem lehet város.”

Vajon valóban deformált és elmaradott volt a magyar városszerkezet a 19. század végén a nyugat-európai viszonyokhoz képest? Egyáltalán érdemes a nyugati példákhoz mérni a magyar városokat, vagy inkább Közép-Európára, mint sajátos jegyekkel bíró földrajzi-történeti régióra kellene alapozni az összehasonlító várostörténeti kutatásokat? Lovra Éva ez utóbbi mellett történelmi kérdéseket is felvet. Amikor a Habsburg Birodalmat, azon belül is az Osztrák–Magyar Monarchia korát választotta vizsgálódásai terepének. Ahogy a könyv egyik előszavában a Széchenyi-díjas építész-mérnök Meggyesi Tamás utalt is rá, ez a korszak a „városfejlődés különös, kegyelmi állapotát képviseli”. (7.) Lovra kutatásai során a kettős Monarchia jelentősebb városainak települési szövetét, azaz a városok fizikai jellegzetességeit, épített környezetét és szerkezetét alkotó elemeket, illetve azok hierarchiáját vizsgálta (városmorphológia), és ezek alapján készítette el saját tipológiáját. A szerző mindenekelőtt azt a sajátos arculatot kereste, amely összeköti az egykori Habsburg városokat. Nemcsak Kárpát-medencei városokat térképezett fel, hanem a Lajtán túlra is átmerészkedett. A kötet lapjain tehát Budapest, Debrecen, Kolozsvár, Pozsony stb. mellett Bécsbe, Prágába, Ljubljánba és Zágrábba is elkalauzolja az olvasót. Ebben a tekintetben némi aránytalanság és következetlenség azért érezhető a munka egészén. Míg az egykori osztrák

birodalomrész, valamint Horvát-Szlavónország és Bosznia tekintetében inkább csak birodalmi vagy makro-regionális jelentőségű városokkal találkozhatunk, addig a szűkebb értelemben vett történelmi Magyarországon számos kisebb, lokális vagy mikro-regionális jelentőségű település is tárgyalásra került. Ezzel együtt is elgondolkodtató – s erre Ivor Samels, a birminghami egyetem kutatója, a kötet másik előszavában is felhívja a figyelmet –, hogy a szerző által vizsgált városok ma 12 különböző állam területén találhatók, mindezek ellenére mégis, még száz év elteltével is rendelkeznek észlelhető közös vonásokkal.

A kötet egyik nagy erénye, hogy nem ugrik fejest a városmorphológiába, hanem egy alapos elméleti és történeti bevezetővel indít, nagyobb eséllyel csábítva olvasásra a nem urbanista olvasóközönséget, legyen szó történészekről, művészettörténészekről vagy éppen geográfusokról. Lovra Éva nemcsak azt teszi világossá, hogy elsősorban az angol (M. R. G. Conzen) és olasz (S. Muratori, illetve G. F. Canniggia) városmorphológiai iskolák nyomdokában jár, hanem azt is, hogy miért esett a választása a vizsgált korszakra, földrajzi régióra és városokra. Az egyik fő érv természetesen az, hogy ezt megelőzően nem létezett olyan szakirodalom, amely átfogó módon foglalkozott volna a „városi szövet (általános) tipológiájával vagy (általános) várostipológiával” az Osztrák–Magyar Monarchiában. (14.) Mindez azt eredményezte, hogy a szerzőnek interdiszciplináris megközelítésben kellett áttekintenie az adott településekre vonatkozó várostörténeti, városzociológiai, építészeti-történeti szakirodalmat és korabeli publikációk mellett a korszakkal kapcsolatos főbb történelmi, gazdasági, valamint műszaki-infrastrukturális irodalmat és forrásokat is. Lovra deklaráltan ahhoz az olasz városmorphológiai irányzathoz csatlakozik, amely szerint a város a kulturális fejlődés fizikai megnyilvánulása, melynek értelmében a kor gondolkodásmódjának ismerete elengedhetetlen előfeltétele az urbanizáció elemzésének. Az olasz Canniggia nyomán Lovra a városok fejlődését egy olyan dinamikus modellként fogja fel, amely a társadalom változásaira reagál, és annak háromdimenziós (szélesség, mélység és magasság) vetületeként érzékelhető. Ezt a megközelítést alkalmazva, az építészet és a várostervezés hagyományosan külön-külön vizsgált témaköreit egy összefüggő és összetett jelenségként teszi vizsgálódás tárgyává.

A történelmi áttekintés során a szerző arra a megállapításra jutott, hogy Mohács után két nagy tényező befolyásolta a középkorban még az általános nyugat-európai trendekkel többé-kevésbé szinkronban lévő magyar városfejlődést. A kora újkorban a török hódítás mintegy levágta magának az ország közepét, és ahol nem csupán pusztított, ott egy mezővárosias, horizontális irányba tolt el a településszerkezeteket, szemben a főként a Nyugat-Dunántúlra, a Felvidékre és Erdélyre jellemző szabad királyi és bányavárosok német típusú, vertikálisnak nevezhető szerkezetével. Később, a 19. században az ipari forradalom vívmányainak fokozatos megérkezése az országba egy lassan kibontakozó és helytől függően hol kevésbé, hol jobban megkésett folyamatot eredményezett, ami tovább deformálta az amúgy is rendkívül változatos és aránytalan Kárpát-medencei városképeket. A polgári átalakulás azonban egy egészen új korszak kezdetét hozta magával, amelyben az organikus fejlődést felváltotta a tervszerű településrendezés, elsősorban 1867 után. A kapitalista gazdasági viszonyok kialakulása, a robbanásszerű technikai és ipari fejlődés, köztük a vasúti közlekedés és logisztika gyors elterjedése alapjaiban változtatták meg a városok helyzetét. A század végére kiterjedt várostervezési szakirodalom állt a helyi döntéshozók rendelkezésére (többek között Camillo Sitte, Otto Wagner, Josef Stüben, Palóczy Antal munkásságának köszönhetően), amely – szoros kölcsönhatásban az osztrák birodalomrészrel – egy egységesülő, Habsburg-típusú városképi gondolkodást eredményezett a Lajta mindkét oldalán. A főként német nyelvű szakirodalomban fellelhető várostervezési elvek és víziók a gyakorlatban a helyi várostervezési szabályrendeletekben öltöttek testet. Ezek a szabályrendeletek mint a történeti urbanizáció primer forrásai arról árulkoznak, hogy miként igazodtak a nagyvű városrendezési elvek a helyi viszonyokhoz, és mindez hogyan tette lehetővé az egyedi és hagyományos jegyeknek egy új korszakba történő átmentését, párhuzamosan az egységesülő modern és közép-európai arculat elterjedésével.

Lovra Éva a várostipológia elméleti és módszertani dilemmáiba is beavatja az erre fogékony olvasóit. Az Osztrák–Magyar Monarchia városainak tanulmányozása során ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy szemben az európai városok többségével, ahol viszonylag pontosan meghatározhatók a városiasodás egyes történeti rétegei, Magyarországon a különböző korok, stílusjegyek sokszor nagyon nehezen megragadható átfedésbe kerültek egymással. Mindez egy, a hagyományos olasz, angol és francia városmorphológiai iskolákra építő, azokat kombináló, de a közép-európai viszonyokra optimalizált metodológia kidolgozását tette szükségessé. A szerző által alkalmazott, úgynevezett integrált városmorphológiai módszer négy pilléren nyugszik: 1. a lehatárolt terület utcahálózat-mintájának meghatározásán, 2. a parcellák és épületek, illetve ezek utcahálózattal való kapcsolatának elemzésén, 3. a teleksorok és városi tömbök formájának és az utcához való kapcsolódásának meghatározásán, valamint 4. a zöld és szabad területek számbavételén. A tipológia során bizonyos specifikus elemek különösen hangsúlyos helyet kaptak, ilyen például a városok vasúti kapcsolódása, amely a korszakban a városfejlődés irányának egyik meghatározójának bizonyult. Ugyancsak fontos a történelmi városmag szerepe: az a kérdés ugyanis, hogy a központ milyen mértékben őrizte meg eredeti arculatát a századfordulós urbanizáció időszakában, nagyban befolyásolta a város egészének átalakulását. A szerző kiemelten kezeli továbbá a természeti környezetnek a várostipológiában betöltött szerepét is.

Mindezeket figyelembe véve Lovra Éva összesen 70 egykori magyarországi várost vizsgált kutatásai során és kitekintésként további 10 Lajtán túli városba is „ellátogatott”. Azzal a nem titkolt szándékkal térképezte fel a kései történelmi Magyarország városait, hogy rácsfoljon arra a városmorphológiai tézisre, amely szerint a formák és azok kombinációinak sokasága olyannyira egyedi városképeket eredményeznek, hogy nem is lehetséges semmilyen tipológia. A Lovra-féle tipológia ezzel szemben összesen 41 különféle városszövettípust, 16 városi alaptípust és 9 végleges várostípust különböztet meg a régi Magyarországon. A nagyvű és valóban nem egyszerű rendszerezés azonban a szerző szerint nem öncélú munka: ez teszi lehetővé ugyanis a várost felépítő alakzatok, a városszerkezet, az épített és természeti környezet együttes olvasatát. Mindez pedig az épített örökség meghatározásának, ápolásának és védelemének ügyét is hatékonyan szolgálhatja.

Lovra Éva munkája az urbanista szaknyelvben és irodalomban nem vagy csak kevésbé jártas olvasók számára is kimondottan érdekes és élvezetes olvasmány. Nemcsak a helytörténettel és várostörténettel foglalkozó történészek számára ajánlható bátran, hanem mindenkinek, aki szívesen vesz kezébe egy a kettős Monarchia koráról szóló, tudományos igénnyel és alaposítással megírt, ugyanakkor rajzokkal, ábrákkal, fényképekkel és térképekkel rendkívül gazdagon illusztrált kötetet.

Székelly Tamás

Novák Attila

IDEOLÓGIA ÉS ÖNAZONOSSÁG

Az 1953-as budapesti cionista per
Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2020. 203 oldal

„Átmeneti lebegés.” Ezzel a fordulattal jellemezte Bibó István a holokauszt utáni zsidóságnak az eredeti közösséghez való tartozás és az asszimiláció közé szorult állapotát (*Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Bp. 2001.). Az ebből való kitörést a közösség egy része a cionizmushoz való csatlakozásban találta meg. Ezt tette 1946-ban a 14 éves Engländer Tibor is,

aki fiatal kora ellenére ekkorra már sok mindent átélt, így a zsidóüldözést, Budapest ostromát, a csillagos és a védett házat, apja munkaszolgálatát és vidéken élő nagyszüleinek deportálását. 1944 a gyerektúlélők számára sokkal korábbra hozta a felnőtté válást, ahogyan erről számos napló és visszaemlékezés is beszámol. A holokauszt utáni évek fiatal felnőttjeinek világlátását és döntéseit alapján meghatározták az üldöztetés traumái.

Engländer Tibor 1953-ban még mindig csak 21 éves volt. Ekkor társaival együtt „illegális cionista szervezkedés” vádjával bíróság elé állították. Mire a hat fiatal ellen indított eljárás eljutott a tárgyalásig, Engländerből másodfokú vádlott lett a „Kovácsi Edit és társai” címen lefolytatott eljárásban. A helycserét – és azt, hogy az elsőrendű vádlottá „avanzsált” Kovácsi államtitoksértése került végül előtérbe – egy olyan történelmi esemény váltotta ki, amely nemcsak a Budapesti Megyei Bíróság döntését, hanem a világpolitikát is újraírta. Sztálin halála a magyar belpolitikában Nagy Imre kormányra kerülésével indította el a változást és söpörte el a moszkvai orvosper és a csehszlovákiai Slánský-per magyarországi változatának megrendezését. A pert ugyan lefolytatták, a cionista fiatalokat elítélték, de az eredeti célok időközben jelentősen átalakultak.

Novák Attila cionizmussal foglalkozó munkássága a történész szakmában jól ismert, ennek eredménye számos tanulmány és az a 2000-ben megjelent monográfia, amely az első összefoglaló munka a cionista mozgalom háború utáni történetéről (Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. 1945–1949. Bp.). A most ismertetett kötet az állampárt – ezen belül az állambiztonsági szervek és a büntető törvényszék intézkedései – felől közelíti meg a mozgalommal kapcsolatos 1940-es évek végi és 1950-es évek eleji eseményeket.

A budapesti csoport – két éves megfigyelési sorozatot lezáró – letartóztatása és pere azért különleges, mert a „letartóztatottak többsége erősen baloldali, a kommunista rendszerrel rokonszenvező, a holokauszt tragédiáját túlélte, a budapesti VII. kerületben lakó zsidó fiatal volt”. (8.) A pernek politikátörténeti, társadalomtörténeti, ideológiai olvasata is lehetséges, amely olvasatok együttesen járulnak hozzá a kötet címében is szereplő önazonosság jelentésének jobb megértéséhez.

Az első és második fejezet a mozgalmon belüli irányzatok közötti tájékozódást segíti az 1949-es feloszlás előtti és utáni időszakban, amit a történet szereplői, elsősorban Engländer Tibor bemutatása követ. A negyedik fejezet a már illegálisan működő mozgalom állambiztonsági iratokból kibontakozó ábrázolásával foglalkozik. Ezt követi a mozgalmi élet, az ideológia és programalkotás mikéntjének ismertetése. Végül a kötet az őrizetbevétel és a perek lefolytatásán keresztül tárgyalja a pártállam vezetőinek fellépését a cionista fiatalok ellen, ezt a perek utáni életutak bemutatása egészíti ki. Nem vállalt könnyű feladatot a szerző, amikor a csoportok szövevényes világának feltárására vállalkozott. A mintegy 200 oldalon rengeteg szereplő, helyszín és esemény szerepel, és bár a kötet végén fogalomtár segíti a mozgalomhoz kapcsolódó szókincs megismerését, a munka nevektől, adatoktól sűrű szövegében néha nehéz a tájékozódás.

A mozgalmat érdemes lett volna jobban kontextusba helyezni. Ez főként a vészkorszak esetében igaz, amely erősen jelen volt az érintett családok traumáiban. A zsidó közösség egy részét ugyanis ez hajtotta a hivatalos szervekben való csalódástól a háború alatti mentőtevékenységével presztíznövekedést elérő cionizmus felé. Emellett a tárgyalás során is több esetben hivatkozási pont volt az üldöztetés utóhatása. A köztörténeti beágyazottság az 1949 utáni történéseket tárgyaló fejezetben már sokkal jobban érzékelhető. Az pedig még inkább kirajzolódik, hol volt a fiatalok ellen indított eljárás helye a nemzetközi és belpolitikai események összefüggésében. Ennek keretében azt is láthatjuk, hogy a külső fenyegetettség hogyan írta felül vagy szorította háttérbe a belső ellentéteket.

A mozgalmi életéről szóló fejezetből megtudható, mit jelentett a tagság számára a cionizmus a hétköznapi életben, miből épült fel a csoport tevékenysége, amelyhez 1949 után az illegalitás miatt többletjelentés és számos rizikófaktor is társult. A szerző rámutat, hogy a cionizmus 1948-tól már nemcsak az Izrael iránti elkötelezettséget jelentette, hanem a pártállam vezetőinek szemében azonossá vált a zsidóság önállósodási szándékával. A baloldali cionista fiatalok

esete jól példázza, hogyan lett valaki a párt szemében ellenség annak ellenére, hogy nem állt rendszerellenes szándék cselekedetei mögött.

A kötetben a mozgalom történetét a „hatalom” reakciói szabják meg és tagolják, ezért fordulópont 1949: a cionista szövetség feloszlásának kikényszerítése, valamint ezért kiemelt esemény az 1953-as anticionista per is. A bevezetőben a szerző azt írja, az önálló, alulról induló szervezkedés és mögötte a pártállamtól, annak hivatalos ideológiájától eltérő gondolkodás a „totalitáriánus hatalom” rosszállását váltotta ki. A fiatalokat megfigyelték, letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. (9.)

A kelet-európai szocialista országok társadalmával foglalkozó történészek a „revizionista fordulat” óta az egyénekre és közösségekre cselekvő szereplőkként tekintenek, akiknek a diktatórikus hatalom döntéseinek passzív elszenvédése helyett – ha korlátozottan is, de – jutott mozgástér. E dinamikus változó kölcsönhatás és a cionista fiatalok cselekvési lehetőségei megmutatkoznak az illegális mozgalmi élet fenntartásában is. Ezt érdemes lett volna a kötetben jobban hangsúlyozni. A csoporttagok ellen felhozott vádpontokban megfogalmazottak ugyanis részben a megváltozott belpolitikai helyzetre adott reakcióik, illetve a mozgalom életben tartására irányuló kreatív megoldásaik voltak.

A szerző több helyen utal a forráshiányra, és mozgalmi iratok híján az állambiztonsági iratokból rekonstruálja Engländer Tibor és társainak „összeesküvését”. Emellett használja Engländer 1990-es évek közepén adott videointervjúját, valamint a lábjegyzetekből értesülünk arról, hogy személyesen is megkeresett néhányat az egykori szereplők közül. A szerző a kihallgatási jegyzőkönyvek és a peranyag közvetítette valóságot „megszorított valóságként” aposztrofálja. (66.) Ennek szem előtt tartása fontos ahhoz, hogy az iratokból rekonstruált eseménysorra ne megtörtént, hanem ebben a formában „csupán” elmondott eseményekként tekintsünk.

A történeti elbeszélések a forrásokon alapszanak, ugyanakkor, ha a szerző egy kicsit elszakadt volna a fennmaradt iratanyag kronologikus bemutatásától, akkor jobban kibonthatóvá válik a cionista csoport mozgásterét, az egyének egymáshoz való viszonyrendszere és a politikai változások hatása. Így a kötet a mindaddig ismeretlen részleteket leíró, eseménytörténet-jellegű fejezetek mellett az összefüggésekre rámutató, elemző részekkel egészült volna ki. Legjobban épp az ideológia és önazonosság kapcsolatának – a címben ígért – bemutatása hiányzik. Előbbinek egy külön fejezetet szentel a szerző, az önazonosság kérdése azonban csak rövid utalásokban és a zárszóban szerepel. Noha a per szereplőinek történetében valójában ez lenne az igazán izgalmas szempont, amely az egyéni olvasatok mellett tágabb, társadalmi összefüggésekre is rámutatna. Többek között arra: hogyan alakultak ki a szereplők identitásrétegei, miből táplálkoztak (családi háttér, holokauszt emlékezete, politikai és vallási világnézet, iskolai nevelés stb.), és ezek hogyan változtak meg (ha megváltoztak) az állampárt ellenséges magatartása miatt.

Novák bemutatja a csoport tagjainak társadalmi, családi háttérét. Emellett az 1950-es évek társadalmi kapcsolatairól sokat elárul az őrizetbe vett fiatalok szüleinek akciója, például az, hogy kikkel írtak levelet, véleményezést magukról és gyerekeikről az illetékes szerveknek a letartóztatottak helyzetének javítása érdekében. Érdemes lett volna jobban kidomborítani, hogy ez esetekben a politikai hatalom egyetemisták ellen lépett fel, hiszen – ahogyan arra utal is a szerző – a per megtörte a fiatalok pályáját. (187.)

A személyes motivációkról keveset tudunk meg, egy jövőbeli kutatásban érdemes lenne az egyéni reflexióknak nagyobb teret engedni. Bár Engländer portréja (57–60.) helyet kapott a kötetben, a vele készült interjú alapján mélyebbre lehetett volna ásni, és az ő szerepén keresztül kifejteni egy olyan mozgalom személyes életutakra gyakorolt hatását, amelynek az 1940–1950-es években saját maga meghatározásával, majd újragondolásával és nem utolsósorban a vele szemben ellenségesen fellépő államhatalommal is meg kellett küzdenie. Véleményem szerint a kötet egyik legértékesebb része a per utáni életutakkal foglalkozó fejezet,

amelyen belül érdekes lett volna Engländer pszichológiai kutatómunkájára is részletesebben kitérni, hiszen pályaválasztására – vezetéslelektani, majd a döntésméleti kutatásaira – minden bizonnyal hatással volt, hogy 12-13 évesen a holokausztot, 21 évesen a letartóztatást élte át.

A cionista mozgalomba bekapcsolódó fiatalok motivációinak megértéséhez közelebb vihet a politikai részvétel fogalma. Engländer és társai ugyanis politizáltak, kényszerűen illegálisan. A mozgalom színtere 1949 után nagyon megváltozott, álcázott tevékenység lett, konspirációt igényelt. A szereplők kapcsolatrendszerét a cionista csoportok egymáshoz, a zsidóság mozgalmon kívüli vezetőihez, a pártállamhoz, a Szovjetunióhoz, az 1948-ban megalakult Izraelhez, az ezután megnyílt budapesti követséghez, illetve az izraeli cionista pártokhoz fűződő viszonyai formálták. A későbbi kutatásokban egy további olvasata lehet a történetnek az is, hogy a szereplők hogyan használták a városi magán- és köztereket a találkozóik megszervezésére, a városon kívüli helyszíneket a táborozásaik lebonyolítására, az illegális határátlépésekre.

A kötet historiográfiában betöltött helyét jobban érzékelhetné az olvasó a magyar és nemzetközi irodalomra való szélesebb hivatkozás által. Nemcsak a cionizmussal foglalkozó munkák, hanem a zsidóság holokauszt utáni történetével, az identitástörténetekkel, az állambiztonsági iratokkal, a koncepciók perekkel vagy az ifjúságtörténettel, szub- és ellenkultúrákkal foglalkozó kutatások is bevonhatóak lettek volna, hiszen a holokauszt utáni zsidóság- és zsidó identitáskutatásnak bőséges irodalma van (Győri Szabó Róbert, Karády Viktor, Stark Tamás, Kovács András, Kovács Éva, Vajda Júlia stb.).

Maga a per értékelése, a hatalom szándékainak kibontása ugyan elszórtan megjelenik a kötetben, ám ezt hasznos lett volna egy helyre, jobban kiemelve, az ezeket alátámasztó érvekre felfűzve rögzíteni. Ennek hiányában az elemző részek csak felvillannak, a szerző nem mélyíti el a történetrétegeket, amelyek segítségével nemcsak Engländer élete került volna közelebb az olvasóhoz, hanem a zsidóság és a kommunista rendszer történetének egy változásoktól, belső ellentmondásoktól és személyes vívódásoktól nem mentes szakasza is.

Összességében Novák Attila kötetében egy bonyolult – valószínűleg emiatt is mindedig fel-táratlan – történet szétszalásására vállalkozott. A cionizmushoz csatlakozó zsidó közösség 1950-es évekbeli helyzetéről, ennek politikai, állambiztonsági olvasatáról alapos képet kapunk, világossá válnak a politikai döntéshozatal mögötti főbb összefüggések, és megismerjük a titkosszolgálat „történetgyártási” gyakorlatát is. A fiatal cionisták koncepciók pere ismét példázza, hogy a rövid Rákosi-korszakról szóló ismereteink hiánylistája hosszú, az események sokszempontú elemzéséről nem is beszélve. A perbe fogott cionista fiatalok történetének, személyes életútjának és identitáskeresésének további kutatásához Novák Attila kötete jó kiindulópontként szolgál.

Huhák Heléna

Mitrovits Miklós

TILTOTT KAPCSOLAT

A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989

Jaffa, Bp. 2020. 308 oldal

Vajon Waclaw Felczak olvasta a *Rozsdatemetőt*? Könnyen lehet, bár a lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak szempontjából ennek különösebb jelentősége. Ami az előzményeket illeti, annál inkább. Fejes Endre a *Rozsdatemető*ben örökítette meg egy józsefvárosi mun-

kácsolódás sorsát s vele együtt azt a magatartásformát, amit kisembereknek szokás nevezni. A Kádár-rendszer kedvező feltételei ellenére a Hábetler-család nem volt hajlandó a felemelkedés útjára lépni és továbbra is csak vegetatív ösztöneinek élt. Fontos azonban, hogy ezt a fajta „nem-cselekvés”-t Fejes nem annyira a politikai környezet által generált félelemre, mint inkább valamiféle levetkőzhetetlen igénytelenségre vezette vissza. Az 1930-as évek végén az Eötvös Collegiumban tanult Felczak nem sokkal a regény megjelenése után dorgálta meg magyar író és tudós ismerőseit, miszerint azok a levert forradalomra hivatkozva – valójában merő konformizusból – lemondtak a bátrabb politikai cselekvésről, s „magyar Hamletek”-ként csúfolta őket. (46-47.) Tudva, hogy a lengyel ellenzék az 1960-as évek közepétől folyamatosan szervezkedett, Felczak szigorúsága némileg érthető.

A lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak történeti-társadalmi előfeltételei tehát alapjában különböztek egymástól. Mitrovits Miklós *Tiltott kapcsolat* című munkájának első fejezetei épp ezeket a különbségeket világítják meg, s azt, hogy az 1970-es években színre lépő új ellenzéki generációk a közelmúlt eseményeinek milyen értelmezését alakították ki magukban. Magyarországon elsősorban 1956-ról. Gyakran a bejárattott személyragok tárják fel a probléma lényegét: „a forradalom után megtörték a magyar társadalom gerincét” – hangzik az ismerős, leegyszerűsített frázis. De nem csak az utca embere, sok esetben a rendszerváltás magasan kvalifikált alakjai is hasonlóképpen vélekedtek. Kiss Gy. Csaba visszaemlékezései egyszerre tanúskodnak az 1956 utáni megtorlás példátlanságáról és egy lelki-politikai árulással vádolható Kádár-kori társadalomról. Azonban a mártírium és a gyomorszocializmus képét narratív el-lentmondás választja el egymástól, ami épp azért érdekes, mert Kiss Gy. egy lengyel katolikus hetilapnak még 1989 elején is az MDF rendszerhűségéről nyilatkozott. (237.)

Ugyanakkor Szabó Miklós, aki egy 1981-ben tartott szabadegyetemi előadásában a „nem-cselekvés” társadalomlelektani okain elmélkedett, nem tartozott a gerincmetaforákkal bibelődők közé. Ám Felczakkal azonos álláspontra helyezkedve végül is megkérdőjelezte azt a reflexszerű berögződést, amely a szovjet beavatkozástól való félelemmel magyarázta a magyar társadalom gyenge ellenzéki felbuzdulásait. Szavaiból valamiféle kollektív lelkiismeretfurdalásra lehetett következtetni, ami a „nagy alku” pozíciójából tekintett mindenre, így a Szolidaritástól hangos Lengyelországra is. „Végül is most itt vannak a lengyelek, akik lehetséges, hogy be fogják bizonyítani, hogy nemcsak a szovjeteken múlik ez, hanem végül is az érintett országoknak is van itt szerepük” – boncolgatta Szabó a frusztráció okait. Szerinte ebből következett az is, hogy a seftelgető, csóró lengyeleket lenéző, de a szovjeteket hergelő Szolidaritást titkon csodáló magyar társadalom jó része miért tudott olyan könnyedén azonosulni a hivatalos médiából áradó lengyelelles kampánnyal. (59–60.)

Az évszámok, vagy ha úgy tetszik: a történelem terhe nemcsak itthon, de Lengyelországban is legalább ekkora jelentőséggel bír. Sok lengyel számára még 1980-ban, a Szolidaritás felívelésekor is Jalta (tehát 1944) volt a mindenre magyarázatot adó egyszavas válasz. Valóban ennyire sötétek a történelem árnyai, vagy pusztán társadalmi önfelmentésről van szó? Persze az ilyen kérdésre nincs igazi válasz. A szerző azonban jól megvilágította a lengyel és a magyar ellenzék hivatkozási pontjait, egyúttal cselekvési lehetőségeik (vélt és valós) határait is.

Lányi Andrásnak a *Kisúgóban* közölt *A proletár internacionalizmus 1980/81-ben* című esz-széjében azt fejtegette, amire a fentiekben utalni igyekeztem: 1956-ban Magyarországon csontvelőkig hatoló tragédia történt, míg ugyanez a lengyel 1956, 1968 és 1970 kapcsán nem mondható el. Éppen ezért a magyar társadalom protestképessége bátorság és remény híján a minimumra csökkent, illetve az életszínvonal-politika következtében mesterséges módon stim-lálódott. (96.) S az, ami nálunk elmaradt, tudniillik a párhuzamos társadalom kiépítése, annak Lengyelországban évtizedekre, sőt akár évszázadokra visszamenő hagyományai voltak. Ha végiggondoljuk, hogy a láthatatlan Lengyelország már 1918 előtt, majd 1939 után is meny-

nyire jól strukturált volt, aligha csodálkozhatunk a Szolidaritás szervezettségén. Példaképpen megemlíthető a lengyel illegális sajtó – Magyarországon szinte elképzelhetetlen – aktivitása. Az 1977-ben létrehozott NOWA Kiadó két és fél év alatt kb. száz könyvet jelentett meg (1000 és 4000 közötti példányszámban!), továbbá itt nyomtatták a *Zapis*, a *Krytyka* és a *Puls* című folyóiratokat is. Történt mindez az állandó rendőri vezetés és megfigyelés árnyékában. (79.)

Fontos azonban, hogy nem önállóan tevékenykedő csoportokról volt szó, hanem jól strukturált, intézményesített ellenállásról. A szakszervezeti mozgalmak, a katolikus egyház és kisebb részben a jobboldali csoportok is egyetértettek abban, hogy csakis a szervezett fellépés kecsegtet sikerrel. Jacek Kuroń és más vezető értelmiségiek szintén azon az állásponton voltak, hogy csak az alternatív struktúrák mélyebb kiépítése után lehet a hatalommal érdemi párbeszédet folytatni. Magyarországon az eltérő történelmi-társadalmi adottságok miatt erre nem nyílt lehetőség. Igaz, Magyar Bálint 1982-ben kelt, *Polgárná válni* című írásában a lengyel mintához hasonló programot vizionált. (120.) Ám az urbánus-demokratikus ellenzék ilyen irányú elképzeléseit nem mindenki osztotta. Az MDF köreiben a lengyel módszereket – a hatalom ingerlését elkerülendő – általában elvetették, emiatt nem is annyira véletlen, hogy a népi-jobboldali ellenzék lengyel kapcsolatai csak egy-egy személy (leginkább Kiss Gy. Csaba) külön érdeklődésén múltak.

Másként nézett ki a lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak társadalmi háttere is, erre a lényeges kérdésre azonban a szerző csak érintőlegesen tért ki. Míg a Szolidaritás – mint szakszervezeti föderáció – főként a munkásságot célozta meg, addig a magyar ellenzék leginkább a (városi) értelmiségiek mozgalma volt. Mitrovits szerint ennek oka a két gazdaság közötti különbségben keresendő: míg a tévesítés elmaradása következtében a lengyel húzóágazat a Gierek-éra végéig a nehézipar maradt, itthon ez az 1950-es évektől kezdve fokozatosan háttérbe szorult. Ráadásul a magyar életszínvonal-politika farvizén egyre hangsúlyosabbá vált a munkahelyen kívüli jövedelemszerzés, rontva a munkásság gyáripari kötődésén alapuló szervezkedések lehetőségeit. Mitrovits szerint leginkább ennek köszönhető, hogy a magyar ellenzéki értelmiség nem a lengyel példát követte és nem a munkásszervezés irányába mozdult el. (90–91.)

Bár a szerző részletesen végigmagszólja az ellenzéki kapcsolatok történetét, a megfelelő pontokon kénytelen visszatérni az 1956-os forradalom emlékezetére. Nem is annyira a magyar, mint inkább a lengyel ellenzék kapcsán. 1956 üzenetét Lengyelországban különböző módokon értelmezték. Egyfelől létezett egy általános lengyel–magyar barátság alapján álló emlékezetkultúra, amelynek Mitrovits egy teljes, képekkel gazdagon színesített fejezetet szentelt a kötetben. (178–206.) Másfelől Adam Michnik éppen a forradalom 20. évfordulóján tette közzé az *Új evolucionizmus* című programadó esszéjét, ami végül is a fegyveres ellenállás taktikájával szemben foglalt állást. Ezt a meggyőződését olyannyira fenntartotta, hogy még Orbán Viktor Nagy Imre újratemetésén elmondott, a szovjet csapatkivonást sürgető beszédét is provokációnak minősítette. (244.) Michnik programja adta meg tehát az alaphangot ahhoz a szervezkedéshez, amely a LEMP viszonylagos gyengesége és a lengyel állam jobbára töretlen instabilitása folytán a Szolidaritás legalizálásához vezetett. Az egyik krízisből a másikba bukácsoló LEMP már nem is takargatta a tehetetlenségét. Jó példa erre a Mitrovits által is felhasznált Panoráma-dokumentumfilm, amely 1980 augusztusában Gdańskot, Varsót és a lengyel vidéket szondázva igyekezett fényt deríteni a lengyel krízis okaira. Itt Jerzy Kołodziejski gdański vajda, valamint Mieczysław Rakowski miniszterelnök-helyettes több más pártfunkcionáriussal egyetemben nyíltan beszélt a gazdasági-társadalmi krízisről, a rossz ellátásról, a lakáshiányról és a mezőgazdaság alacsony teljesítőképességéről. A legalapvetőbb élelmiszerekért sorban álló varsói családokról készült vágóképek legalább ennyire sokkolóak lehettek a magyar nézők számára. De nem csak a Panoráma operatőrei láttatták így az 1980-as évek Lengyelországot. A főszöveghez csatolt gazdag képmellékletek, a SZETA (Szegényeket Támogató Alap) balatoni táboraiiban üdülő lengyel gyerekek rajzai is ugyanezt a benyomást tükrözik. (104.)

Bár a *Tiltott kapcsolat* alapján könnyen lehet az az érzésünk, inkább a két mozgalom közti különbség, mintsem az azonosság volt a hangsúlyosabb, az egymásra gyakorolt hatás mégis tagadhatatlan. A közös szolidaritásnyilatkozatokon és ellenzéki találkozókon túl, a lengyel hatás a magyar ellenzék két legfontosabb fórumán, a samizdaton és a kerekasztal-tárgyalásokon is rajta hagyta a nyomát. Az első magyar samizdatok kiadásához nélkülözhetetlen volt Demszky Gábor 1981-es lengyelországi látogatása, ugyanis a rapid sokszorosítás technikája – amely egyébként is lengyel találmány – addig ismeretlen volt Magyarországon. Demszky tapasztalatai nélkül pedig erősen kétséges, hogy az 1981 végén alakult *AB Független Kiadó* és a belőle hamar kiváló *ABC* elindulhatott volna egyáltalán. (85.) Mint ahogy valószínűleg azt is kevesen tudják, hogy a Magyarországon 1989. március 22-én ülésező első Ellenzéki Kerekasztal mintája is Lengyelországból származott.

Bár Mitrovits a hazai polonisták ifjabb generációjához tartozik, már több, nem minden esetben lengyel vonatkozású kötettel bizonyította, hogy érdemes követni őt. Ezt elsősorban két dolognak köszönheti: letisztult, olvasmányos stílusban ír, másfelől pedig – ahogy az a *Tiltott kapcsolat* esetében is világosan látszik – nyitott az alternatív forráskutatások (oral history, fotók, mozgóképek) felé. Az, hogy a kötet egy Kontroll Csoport-idejettől indul, a második közösségek számtalanszor kiálltak a Szolidaritás mellett, ennek jó példája a Kontroll Csoport *Szeretlek* című „száma”, amely előben rendszeresen *Szeretlek*-ként csendült fel, félreérthetetlenül Lech Wałęsara utalva. Látható, Mitrovits ebben a közegben is otthonosan mozog. Mind ebben valószínűleg az a szemlélet is a segítségére lehetett, amit a lengyel futball magyarországi népszerűsítését szolgáló weboldal (extraklasa.hu) szerkesztése során sajátított el.

A szerző most is elmélyült forrásmunkát végzett: a kötet a lengyel és a magyar illegális sajtó, samizdat és szépirodalom, a politikai irodalom és az egyházi élet mély ismeretéről tanúskodik. Továbbá nemcsak az állambiztonsági anyagokat dolgozta föl és hasonlította össze más forráscsoportokkal, de az elérhető közvélemény-kutatások felhasználásával a korabeli közhangulat bemutatására is kísérletet tett. Kifejezetten hasznos a főszöveg végére illesztett adatbázisszerű függelék, amely a lengyel és a magyar vonatkozású ellenzéki sajtócikkeket rendezi kronologikus, illetve tematikus rendbe. Azonban azt is meg kell jegyezni – bár valószínűleg csak a szerkesztők restségéről lehetett szó –, hogy a szövegben nem minden esetben oldották fel a különböző lengyel hetilapok és kiadók neveit, ami a témában kevésbé jártas olvasók számára kisebb nehézségeket okozhat.

Pócs Nándor

Rab Virág

KAPCSOLATI HÁLÓZATOK A TÖRTÉNELEMBEN

Gerard Vissering és Hegedüs Loránt példája

Gondolat, Bp. 2019. 231 oldal

Számos társadalomtudomány, így a szociológia, a közgazdaságtudomány vagy a szociálpszichológia már régóta intenzíven kutatja a társadalmak nyílt és rejtett hálózatait. A történetírásban is egyre gyakrabban ismerik fel a hálózatok kutatásában rejlő lehetőségeket. Rab Virág új kötete azt ígéri, hogy megismerteti az olvasót ezzel a kutatási módszerrel és egyben példát ad arra is, hogyan lehet azt a történelmi kutatásban alkalmazni.

A hét önálló tanulmányból álló könyv részben Rab Virág korábban már folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent írásait tartalmazza. A bevezető után három nagyobb fejezet következik. Az első a hálózatelméleteket tekinti át. A második rész három alfejezete Gerard Vissering és Hegedüs Loránt életét, munkásságát, illetve a két bankár közötti kapcsolatot vizsgálja, míg a harmadik rész Hegedüs családi kapcsolatait tárja elénk. A Visseringről szóló tanulmányok megírásához a szerző az amszterdami Holland Nemzeti Bank és a hágai Holland Nemzeti Levéltár dokumentumait, valamint a szintén Hágában őrzött családi iratokat használta a korabeli és mai nyomtatott kiadványok, sajtó mellett. A Hegedüs Lorántról szóló tanulmányok is többféle forrásra támaszkodnak. Több családtag is hagyott hátra visszaemlékezést, naplót, és néhány éve családi hagyatékából egy terjedelmes iratanyag is előkerült, amelyet még Hegedüs húga, Rózsika gyűjtött össze a bátyjáról. A szerző interjút is készített a család egyik kései leszármazottjával, Töry Magdolnával, Hegedüs Rózsika unokájával. E források alapján rekonstruálta Rab Virág a családon belüli, egyáltalán nem szokványos viszonyokat.

A szerző a hálózatelméleti megközelítés egyik legnagyobb előnyét abban látja, hogy a hálózatok viselkedésére vonatkozó eddig felhalmozott tudást fel lehet használni a múltbeli társadalmi kapcsolathálókat tanulmányozására. A módszerrel nagy mennyiségű, akár korábban lényegtelennek tekintett adatot lehet ugyanis új módon rendszerezni s azokat vizuálisan is megjeleníteni, aminek segítségével „a részletek összességén túlmutató egészet” (16.) lehet megragadni. Rab célja a kapcsolathálózatok szerkezetének feltárása, valamint annak vizsgálata, hogy a háló szerkezte és a hálózatot alkotó egyének között milyen összefüggések vannak; majd ennek alapján új ismeretekkel gazdagítani a korszak gazdaságára és társadalmára vonatkozó tudásunkat.

Az első rész a 18. századtól napjainkig ismerteti a hálózat tudomány kialakulását és fontosabb eredményeit. Rab Virág szerint a történészek számára a módszer egyik fő vonzereje az, hogy lehetővé teszi az explicit modellalkotást – bár ő maga ezúttal nem élt ezzel a lehetőséggel. A hálózatelmélet révén lehetőség nyílik a mikro- és makroszintű elemzések összekapcsolására, a kétféle lépték közötti átjárásra. A meghatározó személyek kapcsolatainak mikroszintű vizsgálata során nyert információk magyarázatul szolgálhatnak a makrotörténeti folyamatokra.

Bár a második rész *A hálózat tudomány alkalmazásának lehetőségei a történettudományban* címet viseli, valójában az itt közölt tanulmányok Gerard Vissering és Hegedüs Loránt életét mutatják be, hagyományos narratív történeti elbeszélésben. Rab Virág több mint két évtizede kutatja az első világháború utáni évtized pénzügyi rekonstrukciójának kérdéseit, főként az 1920-ban megrendezett brüsszeli nemzetközi pénzügyi konferencia történetét, valamint Gerard Vissering holland bankár és jegybankelnök tevékenységét. Doktori értekezését is erről írta, és azóta számos írását szentelte a témának. Rab bemutatja Vissering szerepét a brüsszeli tanácskozás előkészítésében és lebonyolításában. Vissering amerikai bankárok megkeresésére két informális találkozót szervezett külföldi pénzügyi szakemberek részvételével a saját házában, 1919 őszén. Itt határozták el, hogy nagyszabású nemzetközi pénzügyi konferenciát hívnak össze a Népszövetség védnöksége alatt, hogy a vesztes és a győztes országok képviselői együtt vitathassák meg Európa pénzügyi újjáépítésének alapelveit. Az 1920 szeptemberében megrendezett brüsszeli konferenciának csaknem száz résztvevője volt, akik nemcsak az egyes bizottságok munkájában, de azon kívül is sok időt töltöttek együtt. Rab felhívja a figyelmet arra az újnak nem mondható összefüggésre, hogy ilyen informális találkozók, fehér asztal mellett születtek a fontos döntések, s egy-egy döntés meghozatalában komoly szerepük volt a személyes szimpátiáknak, interakcióknak, mivel ezek lehetővé tették az egyes álláspontok jobb megismerését, megértését. Azt azonban nem vizsgálja a fejezet, hogy valójában milyen jelentőségűk, szerepük volt ezeknek az ismeretségeknak, tudásnak, s milyen döntésekhez, változásokhoz vezettek a személyes kapcsolatok. A hálózatok elemzése helyett valójában a Visseringgel találkozó személyek pusztá felsorolását kapjuk, és többnyire az sem derül ki a szövegből, hogy

miről is folytak a megbeszélések közöttük, mi volt a gazdasági és politikai háttere a találkozóknak, holott ezek számos elemét a holland levéltári forrásokat korábban feldolgozó Péteri György írásaiból már ismerjük.

Rab szerint a világháború után a győztesek és a vesztesek szembenállása miatt nemcsak politikai és gazdasági, de kommunikációs szempontból is vákuum volt Európában, ami tönkretette a korábbi kapcsolatokat. Vissering egy semleges ország központi bankjának az elnökeként és a hálózat sok kötéssel rendelkező, központi figurájaként fontos szerepet játszott a szembenálló felek közötti közvetítésben, a kapcsolatok újjáépítésében.

A nemzetközi tanácskozás utáni eseményeket azonban már nem mutatja be a kötet, pedig Brüsszel után Genova és Genf következett, újabb nemzetközi fórumok, ahol Európa első világháború utáni gazdasági újjáépítéséről tárgyaltak. Elmarad az 1919 utáni időszak pénzügyi és gazdasági helyzetének bemutatása is, aminek megírásához bőségesen rendelkezésre áll a történeti szakirodalom. Miközben az irodalomjegyzékben számos hálózat kutatással foglalkozó munkát találunk, a téma alapvető gazdaság- és pénztörténeti munkái hiányoznak. Rab Virág emellett alig ír Montagu Norman, a Bank of England kormányzója és Vissering kapcsolatáról, holott sokkal inkább Norman volt az, aki a korszakban a nemzetközi monetáris kapcsolatok központi figurája, meghatározó tényezője volt. Meglepő az is, hogy egy olyan könyvben, amelynek szerzője a személyek által alkotott kapcsolati hálók feltárását tűzi ki célul, milyen sok a tévedés, az elírás a szereplők beazonosításakor. A szerző összekeveri Paul és Max Warburgot egymással, tévesen mutatja be Paul Warburg tevékenységét is; Franz von Mendelssohnról mint a Bleichröder Bank munkatársáról ír, holott minden bizonnyal az ifjabb Franz von Mendelssohnról van szó, aki a Mendelssohn-bankház társtulajdonosa volt.

Az olvasónak gyakran az a benyomása támad, hogy a kötet túlértékeli a Vissering körüli személyes hálózat súlyát, például amikor azt írja: „az a kapcsolati háló, amely 1919-ben az amszterdami találkozók alkalmával kezdett működéskébe lépni, továbbra is az egyetlen fóruma maradt az európai gazdasági együttműködésnek”. (97–98.) Ez aligha igazolható, a szerző sem támasztja alá bizonyítékokkal kijelentését. Nem feledkezhetünk meg a kor számos formális és informális színteréről, ahol fontos döntések születtek; a párizsi Jótéteti Bizottság, a Bank of England, a Federal Reserve Bank of New York vagy a Népszövetség különböző testületei, elsősorban a Pénzügyi Bizottság, majd az évtized végétől a jótéteti kérdéseket rendező hágai konferenciák és az akkor létrehozott Bank for International Settlements egyaránt ezek közé tartoztak.

A kötet a vizsgált személyek kapcsolati hálóját látványos gráfokban ábrázolja, az azonban nem derül ki, hogy kik is kerülhettek bele a gráfok alapjául szolgáló adatbázisba (egyetlen találkozó vagy levélváltás elegendő volt-e ehhez), mitől alkottak hálót ezek az emberek, és mit jelent a kapcsolat erőssége vagy gyengése esetükben. A gráfokat, egy kivételével, nem elemzi a szerző, pusztá illusztrációk maradnak a fejezetek végéhez illesztve. Az ábrákon szereplő neveket ráadásul sok esetben még nagyítóval is alig lehet kibetűzni.

A kötet legsikerültebb része Hegedüs Loránt és hozzátartozóinak eddig ismeretlen forrásokon nyugvó bemutatása. A munka ismerteti Hegedüs gyermekkorát és diákéveit. Apja, Hegedüs Sándor a Széll-kormány kereskedelemügyi minisztere volt, anyai ágon pedig a rokonsághoz tartozott Jókai Mór is. Hegedüs karrierje a magyar pénzügyminisztériumban indult, itt kötött életre szóló barátságot Popovics Sándorral és Teleszky Jánossal. Fellner Frigyes gyerekkori barátja volt, Navratil Ákossal, a jeles közgazdással pedig együtt tanult Berlinben az egyetemen, majd Navratil húgát, Margitot vette el, míg Hegedüs húga, Rózsika, Navratil Ákos öccséhez ment feleségül. 1898-ban országgyűlési képviselővé választották, a pénzügyi bizottságnak, majd a delegációnak lett főelőadója, ahol a közös hadsereg költség-

vetését akarta megreformálni. 1905-ben a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, később alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke lett, 1913 és 1917 között pedig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatójaként dolgozott. 1920-ban a békedelegáció tagja volt, az év végén pedig a pénzügyi tárcát kapta meg, hogy úrrá legyen az egyre jobban elhatalmasodó inflációs folyamaton.

Miközben számos, korábban ismeretlen dolgot tudunk meg Hegedüs életéről, a szakmai karrierjéről alig esik szó. Különösen kifogásolható, hogy milyen röviden, alig pár sorban (mégis számos hibával) kerül bemutatásra a pénzügyminiszteri tevékenysége, holott vitathatatlanul ez volt Hegedüs legfontosabb időszaka. Rab Virág összekeveri a vagyonadót a vagyonváltsággal és hibásan ismerteti a stabilizációs koncepció számos elemét is. Mindez azért is különös, mert több munka is feldolgozta már ezeket a kérdéseket. A könyv egyik alfejezete Hegedüs és Vissering kapcsolatának az elemzését ígéri, de még azt sem tudjuk meg, mit tartalmazott a két bankár levelezése, pedig már Péteri György is idézett a levelekből korábbi munkáiban. Vissering tanácsokkal látta el magyar kollégáját, aki ezeket be is építette az elképzeléseibe, az viszont már nem derül ki a könyvből, hogy mik is voltak ezek a javaslatok.

Hegedüs Loránt saját bevallása szerint „három poklon ment keresztül” életében. (120.) Először a Tanácsköztársaság alatti letartóztatása idején, majd amikor megbukott pénzügyminiszterként, végül az ezt követő hosszas betegsége alatt, 1921 ősze és 1924 karácsonya között. 1921 telén, pénzügyi programjának kudarca és családi problémái miatt Hegedüs egy berlini szanatóriumba került, ahol azonban nem tudtak betegségén segíteni, végül egyik lánya a családdal dacolva menekítette vissza Budapestre. Rab a tünetek alapján a diagnózist bipoláris zavarként (szélsőséges hangulatingadozásokkal járó mentális betegség) adja meg, a volt pénzügyminiszter a mániás szakasz után a kudarc által kiváltott introjektív depresszióban szenvedett. A legjobb terápiának az írás és a családi, baráti segítség bizonyult számára, újra elkezdett újságcikkeket írni. A *Pesti Hírlap*ban jelentek meg rendszeresen írásai, szépirodalmi műveket is publikált és az általa alapított Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének az elnöke lett.

Az eddig is ismert volt, hogy Hegedüst idegösszeomlással kezelték 1921-től, az azonban új információ, hogy szinte az egész család súlyos mentális betegségekkel küzdött, és neki sem 1921-ben kezdődtek a panaszai. Felesége, Navratil Margit és a középső lánya, Margit egyaránt depresszióban szenvedett, a legidősebb lánya, Jolán pedig skizofrén volt, aki megjárta a különböző szanatóriumokat, köztük a Lipótmezőt is. 1942-ben Hegedüs felesége és Margit lánya együtt követtek el öngyilkosságot a család gellérthegyi otthonában.

Az olvasó és a szerző dolgát is megkönnyítette volna egy családfa, esetleg néhány fotó, hogy könnyebben lehessen azonosítani a terebélyes család tagjait. Időnként Rab Virág is összekeveri a szereplőit, Navratil Dezsőt Töry Magdolna apai nagyapjának írja, holott az anyai nagyapja volt, Margitot harmadik gyerekeknek, Töry Emilt hol Töry Tibor apjának, hol nagyapjának nevezi. Hegedüs Sándor nem Hegedüs Rózsika, hanem Töry Magdolna dédapja volt.

A kötet a fülszövegben azt ígéri az olvasónak, hogy „két gazdasági és pénzügyi szakember (Gerard Vissering és Hegedüs Loránt) szakmai és családi kapcsolati hálózatain tanulmányozza azokat az univerzális törvényszerűségeket, melyeket más, a természetben és a társadalomban fellelhető, úgynevezett komplex rendszerek (hálózatok) kialakulásával vagy működésével kapcsolatban már leírtak”. Nos, az univerzális törvényszerűségek bemutatása ezúttal elmaradt.

Pogány Ágnes

Zoltán Boldizsár Simon

HISTORY IN TIMES OF UNPRECEDENTED CHANGE

A Theory for the 21st Century

Bloomsbury Academic, London–New York 2019. 224 oldal.

Simon Zoltán Boldizsár a Leideni Egyetem adjunktusa és a Bielefeldi Egyetem tudományos munkatársa, az itt ismertetett kötet (Történelem példátlan változások idején: elmélet a 21. századhoz) pedig a szerző első könyve. Simonnak számos tanulmánya jelent már meg rangos, történetelmélettel foglalkozó folyóiratokban (például a *History and Theory* vagy a *Rethinking History* hasábjain), kutatási területe tehát főleg a történetfilozófia és a történetelmélet kérdéseihez kötődik. Művének ambíciózusságát már az alcíme is előrevetíti, hiszen egy 21. századi történetelmélet kifejtését ígéri.

A második világháború végétől napjainkig terjedő időszak sajátos jelensége a szerző szerint abban fogható meg, hogy a nyugati társadalmakban egyre inkább elterjedt az emberiség múltjától (és jelenétől) radikálisan eltérő jövő lehetőségének víziója. Ebben a jövőképpen reális opció az emberiség kihalása vagy az emberi lét meghaladása a technológia által. Egy esetleges atomháború, ökológiai katasztrófa vagy a technológiai szingularitás jelentik a jövő három legnagyobb fenyegetését. E precedens nélküli változások megvalósulásának esélyei természetesen vitatottak, és ezzel a szerző is számol, úgy gondolja azonban, hogy már a bekövetkezésük pusztán lehetősége is hatással van a társadalom történelemképére. A példátlan változások már nem érthetők meg a modern, lineáris, narratív történelemértelmezés segítségével, ugyanis a szingularitás és a nukleáris pusztítás egy minden addigi történelmi előzményt és emberi vívmányt lenullázó eseményhez kapcsolódnak. Amennyiben a jövő egy ilyen esemény lehetőségét rejt magában, úgy e fenyegetés a múlthoz való viszonyunkat is átalakítja. Az új történelmi felfogás ebből kifolyólag elveti a folytonosságot, és olyan időérzékelés jellemzi, amelyben a fennálló viszonyokat felforgató és valami teljesen új dolog megszületéséhez vezető események kapják a főszerepet – a szerző ezeket a történéseket „korszakos eseményeknek” (*epochal event*) nevezi. Egy példa az ilyen gyökeres átalakulást magában hordozó időszakra Reinhard Koselleck által „Sattelzeit” névvel illetett korszak (kb. 1750–1850), amikor a radikális változások a teljesen megváltozott valóság leírására szintén radikálisan új fogalmakat hívtak életre. Mindez azt is jelzi, hogy a „korszakos esemény” terminusát nehéz egyetlen történelmi eseményhez kötni.

A múlt a jelen nyugati társadalmá számára már nem az azonosulás terepe és tanulságok forrása (a szerző itt többek között a gyarmati múltra emlékeztető szobrok eltávolítását hozza fel példának); a történelmi vizsgálódás legfeljebb csak azt árulhatja el, kik nem akarunk lenni a jövőben. Az itt kifejtett gondolatoknak külön aktualitást ad a könyv megjelenése utáni évben elterjedő koronavírus-járvány, amely talán értelmezhető korszakos eseményként. Nem is beszélve az Egyesült Államokban 2020-ban felerősödő és a szobordöntögetésekhez kapcsolódó emlékezetpolitikai vitákról, amelyek a múlttól való elidegenedés szándékának jelei.

A művet viszonylag kis terjedelme ellenére rendkívüli gondolatgazdagság jellemzi, és már a kitzűött célja miatt is kiérdemelheti a történészek figyelmét. Simon Zoltán Boldizsár ügyel a pontos fogalmi meghatározásokra (például nem azonosítja a pozitívizmust egyszerűen a tényközpontúsággal, különbséget tesz a historizmus és a posztmodern között), illetve igyekszik érthetővé, popkulturális utalások által (ezek sora a *Terminátortól* a *Harry Potter*en át a *Westworld*ig terjed) könnyebben megragadhatóvá tenni az általa leírtakat. A könyv ráadásul nemcsak ismert fogalmakat jár körül, hanem számos új (a „korszakos esemény”-hez hasonló) terminus bevezetésére is törekszik. Ilyen kifejezés a „kvázi-szubsztancialista törté-

ténetfilozófia”, amellyel Simon a saját elméleti törekvéseit jellemzi. Szubsztancialista ez a pozíció annyiban, hogy a történelem végéről szóló filozófiákkal (így Francis Fukuyama korai munkásságával) vagy a prezentista felfogással (amely szerint a jövő nélküli jelen határozza meg a múltat) ellentétben úgy látja, van a történelemben mozgás, séma. Ám azért csak „kvázi-szubsztancialista”, mert ennek a mozgásnak szerinte – szemben az 1945 előtt virágkorát élő szubsztancialista történeti gondolkodás álláspontjával – nincs meghatározott célja, értelme, fejlődésalapú menete.

A történelemnek alanya sincs: míg a historizmus számára a történelem arról szól, hogy egy meghatározott dolog (az ember, egy eszme, egy nemzet stb.) időben változó módon fejlődött, addig a szerző szerint már nincs ilyen stabil alany, amely lineárisan felfogott időben kibontakozhatna vagy egyenes úton eljuthatna A-ból B-be. Ez utóbbi megállapítás azért lényeges, mert a modern történeti felfogás (kb. a második világháború végéig) nem csupán vagy nem elsősorban a múlttal foglalkozott, hanem a jövő „megszelídítésére” törekedett azáltal, hogy a múlt, jelen és jövő között folytonosságot tételezett fel. Egy lineáris történelemfelfogásban a jövő csak olyan eseményeket hozhat magával, amelyeket más változatban/kontextusban már ismerünk a múltból, ezáltal a lehetséges fenyegetések mértékét is hajlamosak lehetünk alábecsülni. Ennek megfelelően a precedens nélküli változásokat tartogató jövő értelmezéséhez (vagy a katasztrófa elkerüléséhez szükséges tettek motiválásához) a modern történeti gondolkodás alkalmatlan.

Természetesen az utóbbi évtizedekben nem csupán a modern történetfelfogás volt forgalomban, így az eddig leírtak alapján felmerülhet az 1970-es évektől ható posztmodern/nyelvi fordulat szerepének problémája is. A szerző szerint a posztmodern narrativista történetfilozófia (leginkább Hayden White szellemi hatása) már sokat veszített a kezdeti lendületéből és egyre inkább az „establishment” részévé vált, tehát egy új történetelmélet megalkotásához jelenleg nem jelent akkora inspirációs forrást, mind a 2000-es évek előtt. Elsősorban azért nem, mert a narrativista megközelítések csak a beszéd és a nyelv vizsgálatával foglalkoznak, a nyelven kívüli valóság megismerésének kérdésére pedig eretnokségként tekintenek. Valamilyen más történetelméletre van szükség, amelynek keretei között képesek lehetünk példátlan változásokkal is számolni. Kérdés, hogy ha sem a modern, sem a posztmodern nem ad kielégítő megoldást, akkor hogyan néz ki egy 21. századi történetelmélet?

Amennyiben a történelem változik, akkor e mozgás jelentőségének felméréséhez szükség van a nyelven kívüli dimenziók vizsgálatához: milyen kapcsolat van tehát a diskurzuson túli világ és a történész között? Simon Zoltán Boldizsár – Frank Ankersmithez hasonlóan – a *történeti tapasztalat* fogalmára támaszkodik, de utóbbi szerzőhöz képest más válaszokat ad a témában. Egy régebben elterjedt, posztmodern előtti állásponthoz való visszatérés lenne, ha a szerző azt állítaná, hogy képesek vagyunk a létező múlttal kapcsolatos történelmi tapasztalataink kifejezésére, s ezáltal a múltat valahogyan jelenbélivé tenni (például egy történészi szakmunkán keresztül). A szerző azonban úgy látja, a minket körülvevő világról (és a múlt jelenbéli maradványairól) csak annyi állapítható meg biztosan, hogy létezik, ezért a vele való találkozás hatással lehet ránk. Azaz a múlt és a minket körülvevő világ nem hordoz önmagában semmilyen jelentést, amelyet egy történész, mondjuk, „felszínre hozhatna” – ez utóbbi megállapítással valószínűleg a historizmus/szellem-történet képviselői, de még a posztmodern gondolkodók is egyetértenének, hiszen ezen irányzatok közös álláspontja, hogy az önmagában jelentés nélküli, kaotikus múltat a történész „ruhazza fel” valamilyen jelentéssel. Simon Zoltán Boldizsár azonban ehhez egy nagyon fontos gondolatot is hozzáfűz: szerinte a történész egyáltalán nem a múltat látja el valamilyen jelentéssel (ugyanis a külvilágról még azt sem tudhatjuk biztosan, hogy alapállapotában kaotikus és, úgymond, csak a mi jelentésadásunkra vár), hanem a múlt maradványaival való *találkozás-*

sunkat (a történeti tapasztalatot) értelmezhetjük és alakíthatjuk át valamilyen új jelentéssé. Ez az általunk konstruált jelentés tehát nem közvetlenül a történelmi tapasztalatot fejezi ki, hanem annak az értelmezését. (Úgy gondolom, érdemes lenne hozzávenni az itt kifejtett állásponthoz *Theodor Lessing: Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen* [Leipzig 1927.] című könyvét, amely az 1920-as években azzal támadta a szellem-történetet, hogy ismeretelméleti szkepszise ellenére mégiscsak feltételez egy adott, egységesen létező külvilágot, amely a történész jelentésadására vár.) Nem a múlt maradványait (például egy tárgyat vagy levéltári forrást), sokkal inkább az azokkal történő találkozásunkat/szembesülésünket értelmezzük. Ez az interpretáció pedig nagyon sokféle lehet, s már az is kérdés, kivált-e belőlünk egyáltalán bármilyen reakciót a találkozás. Jelentésadás csak egy *etikai pillanat* következtében történik meg, amennyiben a találkozást a történész úgy értelmezi, hogy az megkövetel tőle valamit. Az etikai parancsnak azonban a szerző szerint nem a múlt és nem a jelen felől kell érkeznie. Ha a történész mindössze a holtak hangjának megszólaltatója, akkor történeti felfogásában kevés szerep jut a változásnak és a jövőnek. Azok a történészek, akik az etikai motivációt a jelenből vezetik le (mikrotörténelem, history from below – a társadalmi vagy politikai igazságtalanságok orvoslását célzó irányzatok), bár történetiek ugyan, de a jövő dimenziójának elhanyagolása miatt nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miként következnek be változások a történelemben. Simon Zoltán Boldizsár megoldási javaslata az, hogy az etikai követelésnek a jövővel kapcsolatos víziókból kell származnia, azaz valamilyen elképzeléssel kell rendelkezni arról, hogy miként fognak kinézni az emberi társadalmak a jövőben. Talán nem véletlen, hogy mindezek után a szerző az epilógusban fel is teszi a kérdést: történelem-e ez még egyáltalán? Úgy véli, hogy igen, mert az időbeli változással foglalkozik, arról ad elméletet.

Jelen sorok szerzője ugyanakkor némely felvetés kapcsán szívesen olvasott volna bővebb kifejtést. A szerző egyik kiinduló álláspontja az, hogy a nyugati társadalmakban a fentebb vázolt történetfelfogás egyre dominánsabbá válik, ennek alátámasztására azonban csupán rövid terjedelmet szán, és mindezt ráadásul árnyalja azzal a megjegyzéssel, hogy a lineáris, fejlődéselvű értelmezés is jelen van még, például a politikai szférában vagy a társadalmi emancipációs törekvésekben. Egy elméleti munkának nem kötelező receptet kínálnia a gyakorlati történészi tevékenység számára (bár számos, történelemről gondolkodó szerző erre is törekszik, lásd például: *Szijártó M. István: A történész mikroszkópja*. Bp. 2014.), ugyanakkor érdekes lett volna még több példát látni arra, hogy miként hat az új történelemfelfogás a konkrét művekre, megközelítésekre, mert így e jelenség súlyát is jobban lehetne érzékelteni. Érdemes abba is belegondolni, hogy történetfelfogások tekintetében létezik-e különbség a nyugati és más *társadalmak* (tehát nem feltétlenül az akadémikus történetírások) között? A nem nyugati társadalmak is szembesülnek olyan eseményekkel, amelyek megágyazhatnak a precedens nélküli változások vízióinak, és e tapasztalatok élesíthetik a „korszakos eseményekben” gondolkodó, jövőre irányuló történeti érzékenységet. Ha ez így van, akkor egy sürgető kérdés az lehet, hogy vajon a lineáris történeteket író (és így a status quo fenntartásához valamelyest hozzájáruló) történetírás miképp reagál majd a társadalom új történeti érzékéből adódó kérdésfelvetésekre?

Összességében azt gondolom, hogy az ismertett könyv mindenképpen beváltja a hozzá fűzött reményeket. Alapos eligazítást nyújt a kortárs történetelmélet vitáiról és sok vonatkozásban eredeti koncepciót vázol fel; elmélete figyelemreméltóan tágítja a történészi képzelőerőt és fantáziát. A posztmodern megközelítéseket gyümölcsöző módon gondolja tovább, azaz az irányzat más kritikusaival ellentétben nem „temeti” azokat és nem akar egy posztmodern előtti, feltételezett állapothoz visszanyúlni. Az irodalomjegyzék tanúsága szerint behatóan ismeri a téma szakirodalmát és a főbb teoretikusok munkásságát. Simon Zoltán Boldizsár kötete

kiváló szöveg a történelemről való gondolkodás 21. századi állapotának megismeréséhez, precíz fogalomalkotási törekvései és vitakészsége pedig kiemelik a hasonló témájú munkák sorából – éppen ezért véleményem szerint érdemes lenne magyar fordításban is megjelentetni. Főként, hogy a szerzőnek azóta újabb angol nyelvű kötete is megjelent (*The Epochal Event: Transformations in the Entangled Human, Technological, and Natural Worlds* – Palgrave Macmillan; 2020), amely a korszakos esemény definícióját fejti ki bővebben.

Törő László Dávid

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Csákó Judit PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Csernus-Lukács Szilveszter tudományos munkatárs

Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

Csukovits Enikő az MTA doktora, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Gyáni Gábor az MTA rendes tagja, professor emeritus

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Huhák Heléna tudományos segédmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Majláthné Sipos Csilla PhD-hallgató

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Pogány Ágnes kandidátus, egyetemi docens

BCE Kommunikáció és Szociológia Intézet, Budapest

Skorka Renáta PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Pócs Nándor tudományos kutató
 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

Székeley Tamás tudományos munkatárs
 Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs
 DE Történelmi Intézet, Debrecen

Tringli István PhD, tudományos főmunkatárs
 Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
 Budapest

Tusor Péter az MTA doktora, tudományos tanácsadó, kutatócsoport-vezető
 MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest–
 Róma

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
 megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

MARRIAGES, OFFICES AND WARS – STUDIES ABOUT THE ANGEVIN ERA

<i>Judit Csákok</i> : The siege of Zadar (1345–1346) in Light of Narrative Sources	1139
<i>Enikő Csukovits</i> : The Journey of King Louis (the Great) of Hungary to Naples.....	1167
<i>Renáta Skorka</i> : Marriages of Convenience, Forced Betrothals. The Political, Economic, and Legal Features of Dynastic Agreements in the Kingdom of Hungary in the Fourteenth Century	1181
<i>István Tringli</i> : The Protection of Royal Estates in the Angevin Period	1209

ARTICLES

<i>Péter Tusor</i> : Source Critical Remarks on the History of the Wesselényi Conspiracy.....	1233
<i>Szilveszter Csernus-Lukács</i> : Linguistic Policy and Linguistic Structures in Bács-Bodrog County in 1862	1279

IN PERSPECTIVE

<i>Gábor Gyáni</i> : What is Marxist history writing?	1311
---	------

BOOK REVIEWS

<i>Andrea Kiss</i> : Floods and Long-Term Water Level Changes in Medieval Hungary (<i>Csilla Majláthné Sipos</i>)	1333
Katrin Keller – Martin Scheutz (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie und der Dreißigjährige Krieg (<i>István Kenyeres</i>)	1335
<i>Lovra Éva</i> : Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia, 1867–1918 (<i>Tamás Székeley</i>)	1339
<i>Novák Attila</i> : Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per (<i>Heléna Huhák</i>).....	1341

<i>Mitrovits Miklós</i> : Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989 (<i>Nándor Pócs</i>)	1344
<i>Rab Virág</i> : Kapcsolati hálózatok a történelemben. Gerard Vissering és Hegedüs Loránt példája (<i>Ágnes Pogány</i>)	1347
<i>Zoltán Boldizsár Simon</i> : History in Times of Unprecedented Change. A Theory for the 21th Century (<i>László Dávid Törő</i>)	1351
AUTHORS OF THIS ISSUE	1355